

METSZETEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

CROSS-SECTIONS
SOCIAL SCIENCES JOURNAL

VOL. 6 (2017) No. 3

METSZETEK
Társadalomtudományi folyóirat

Vol. 6 (2017) No. 3

Főszerkesztő:

Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztőbizottság:

Dr. Balogh László Levente, Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka,
Dr. Mohácsi Márta, Dr. Rácz Andrea, Sipos Flórián

A Tanácsadó Testület tagjai:

Dr. Janky Béla – MTA TK Szociológiai Intézet, Budapesti Műszaki Egyetem
Dr. Kerülő Judit – Nyíregyházi Egyetem, Társadalom- és Kultúratudományi Intézet
Dr. Nisztor Laura – Sapientia Egyetem, Csíkszereda, Románia
Dr. Vincenzo Piccione – Università degli Studi Roma Tre
Prof. Dr. Sik Endre – Debreceni Egyetem, ELTE, TÁRKI
Prof. Dr. Szabó Márton – professor emeritus, Miskolci Egyetem
Prof. Dr. Szántó Zoltán – Budapesti Corvinus Egyetem
Dr. Timár Judit – MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont,
ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék
Dr. María-Jesús Úriz – Universidad Pública de Navarra, Pamplona

Olvasószerkesztő:

Dr. Szekeres Melinda

Technikai munkatársak:

Bihari Ildikó (szerkesztés, koordinálás)
Juhászné Marosi Edit (technikai szerkesztés)
Fábián Márton (webdesign)

ISSN 2063-6415

Kiadja: a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet
Felelős kiadó: a DE BTK PSZI igazgatója
Webcím: metszetek.unideb.hu
E-mail: metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

Szerkesztői előszó (<i>Murányi István</i>)	3
--	---

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

HAMVAS LÁSZLÓ: Jövő-kép-alkotás. <i>A magyar fiatalok jövőterveit megalapozó motivációk vizsgálata</i>	5
NAGY ÁDÁM – KÖLCSEY ATTILA: Mit takar az alfa-generáció?	20
BÖGRE ZSUZSANNA: „Átmeneti” kategóriák erősödése az ifjúság vallásos önjellemzésekor.....	31
KOVÁCS TAMÁS – OROSS DÁNIEL – SZABÓ ANDREA: A magyar egyetemisták és főiskolások demokráciához fűződő viszonya	47
RÁCZ ANDREA: Közösségi megközelítések gyermekvédelmi gyakorlatban való érvényesítése – nemzetközi trendek	70
ZÁMBÓ GABRIELLA: Családtervezés és munkaerőpiaci aspirációk lakásonthonban nevelkedő fiatalok körében	87

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

BALÁZS ANDRÁS: A fővárosi roma szegény családok jövedelemszerzési és gazdálkodási sajátosságai.....	110
TAKÁCS IZOLDA: Nők a tudományban. <i>A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrasztész ágyába”, avagy a férfi korrelátum opálos tükre</i>	129

RECENZÍÓ

A. GERGELY ANDRÁS: Tegnapi és mai „civil társadalom”. <i>Fogalom-história, megújuló köntösben, röviden</i>	158
--	-----

OLVASS FELESLEGESET!

SIK ENDRE ÁLLANDÓ ROVATA

BALÁZS ANDRÁS: Kint és bent háromszor	178
LONCSÁK NOÉMI: Három ország egy határtérsége	185
ZÁMBÓ GABRIELLA: Három határról antropológiai megközelítésben	191
Abstracts.....	196

Szerkesztői előszó

Fiatalok és/mint társadalmi problémák

MURÁNYI ISTVÁN

Egy rövid kísérletre biztatom a kedves olvasót. A társadalomtudományhoz nem kapcsolódó körben a bemutatkozást követően válaszoljuk a következőt: ifjúság-szociológiával foglalkozom. Hipotézisem (és több alkalommal empirikusan verifikált) a messzire révedő tanácstalan tekintethez (ez a halvány gőz hiánya jelenség) vagy a magabiztos, de nem részletezett jóváhagyáshoz (fantasztikus, de lépünk már tovább) viszonyítva a leggyakrabban előforduló reagálás egy olyan kérdés (és az ifjúság-szociológia melyik területével foglalkozik?), amely a megnevezett kutatási terület összetett tematikai sokszínűségét próbálja konkretizálni. Miután igazolta a hipotézist, a kísérlet vezetőjének válaszolnia kell erre a kérdésre is. A hóhért akasztják szituáció alapja egy roppant egyszerű, de paradox probléma: az „ifjúság” válasz nem csak megfoghatatlanul tág, hanem további kérdéseket is generáló tautológia. Az életkori csoportokhoz, generációkhoz kapcsolódó jellemzők többségükben interdiszciplináris meghatározások (oktatásszociológia, szocializáció, politikai szocializáció, életmód/életstílus, olvasásszociológia stb.) melyek értelmezése és vizsgálata sokszor elválaszthatatlan egymástól. Ennek megfelelően a jelen tematikus számban szűkíteniünk kellett az ifjúság-szociológia témakörének lehetséges társadalomtudományi és/vagy szakszociológiai tagolását. Szerencsére a szerzők másként gondolták, így elősegítik a bemutatkozás nehézségének feloldását.

Jövő-kép-alkotás

A magyar fiatalok jövőterveit megalapozó motivációk vizsgálata

HAMVAS LÁSZLÓ¹

ABSZTRAKT

Az egyre gyorsabban változó világunkban a fiatalok számára egyre nehezebbé és összetettebbé válik a jövőjük tervezése, amit minden érintett problémaként értékel. Nem csak az egyén számára fontos például a demokratikus berendezkedéshez fűződő viszony, a gyermekvállalási hajlandóság, a továbbtanulási szándék, az, hogy a lakóhelyén vagy külföldön képzele-e el a jövőjét, a deviáns viselkedésminták kockázata, hanem a társadalom számára is, hiszen egy-egy adott térség jövőjét is befolyásolják a fenti jövőkép-mutatók. Az ifjúságkutatásban hagyományosan alkalmazott módszerek, melyek a szociodemográfiai jellemzőkre (azaz az objektív élethelyzet-mutatókra) fókuszálnak, egyre kevésbé képesek adekvát válaszokat adni ezekre a kérdésekre. Feltevézésünk szerint az összefüggések beazonosítására a hagyományos szociológiai módszerek mellett a pszichológiai és szociálpszichológiai eszközök is szükségesek.

Tanulmányunkban ezért a magyar fiatalok döntései mögött meghúzódó motivációkat, mint jövőkép-alkotó tényezők jelentőségét mutatjuk be a European Social Survey legutóbbi, 2014-es adatainak másodelemzésével.

KULCSSZAVAK: ifjúság, jövőkép, döntések

ABSTRACT

Future vision-creation

Examination the motivations behind the future plans of Hungarian youngsters

In our rapidly changing world, it is becoming more and more complex and complicated for young people to plan their future, which is perceived as a problem by all who are involved. Issues such as one's relation to democracy, their desire to have children, their intentions to pursue further studies, whether they plan their future in their place of residence or abroad or the risk of deviant behavior are not only important from the point of view of the individual but also for society, as the future of a given region is also influenced by the above indicators of future vision. Research methods traditionally applied in youth research, which focus on socio-demographic characteristic features (i.e. objective life situation indicators), are less and less capable of providing adequate answers to these questions. In my hypothesis, to identify the underlying

¹ Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola Szociológia és társadalompolitika doktori program, szociológus, szociálpolitikus.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

connections, the research tools of psychology and sociopsychology are also necessary to be applied apart from traditional sociological methods.

Therefore, in my study, by the secondary analysis of the most recent, 2014 data of the European Social Survey, I intend to demonstrate the significance of the underlying motivations as future vision creating factors behind the decisions Hungarian young people make.

KEYWORDS: youth, future vision, decisions

Bevezető

Napjainkban a magyar társadalom egyik legfontosabb problémája a fiatalok magas migrációs potenciálja. A hagyományos kelet-nyugati, illetve a rurális térségekből a városokba történő belső vándorlás (Bálint 2012) mellett mára a külső migráció mértéke is oly mértékben megnövekedett, hogy országrészek és ágazatok számára jelenthet a közeljövőben akkut munkaerőutánpótlás-problémát. Ezért lényeges megismernünk, hogy a fiatalok milyennek látják jelenlegi helyzetüket, illetve hogyan gondolkoznak a jövőjükéről.

Az Európai Unió az ifjúságra, mint erőforrásra tekint, mégpedig aktív, önálló, felelősségteljes, diszkriminációmentes, toleráns, innovatív polgárookra, az európai értékek hordozóira, valódi „citoyenekre” (Fehér Könyv 2001, Az EU ifjúsági stratégiája 2009). Mint minden erőforrás, területileg ők is különböző mértékben és minőségben oszlanak el. Nem mindegy tehát, hogy egy-egy közigazgatási egységen belül milyen tendenciákat figyelhetünk meg a következő (a térség jövőjét befolyásoló) mutatókban:

- a demokratikus berendezkedéshez fűződő viszonyuk (milyen lesz a politikai közélet);
- gyermekvállalási hajlandóságuk (demográfiai mutatók, társadalombiztosítás fenntarthatósága);
- továbbtanulási szándékaik (az ország gazdasági teljesítőképesége, termelékenység, munkanélküliség, a gazdaság szerkezete);
- itthon, vagy külföldön képzelik-e el a jövőjüket (szintén demográfiai és gazdasági következmények);
- toleranciaszintjük (kisebbségek helyzete);
- a deviáns viselkedésminták kockázata (közbiztonság és egészségügyi állapot) (többek között Magyar Ifjúság 2012).

Kutatásunk során ezért arra a kérdésre kerestük a választ, hogy mely tényezők határozzák meg leginkább a fiatalok jövőképét, illetve milyen kapcsolat fedezhető fel a fiatalok észlelt élethelyzete és jövőképtervezése között. Az elmúlt évtized hazai ifjúságkutatásai a szociodemográfiai jellemzők, ezek közül is kiemelten a településtípus, valamint a fiatalok és szüleik iskolai végzettségének jelentős hatását mutatták (többek között Czibere 2014, Domokos 2013, Fekete – Prazsák 2014, Makay 2013).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

A magyar fiatalok jövőképevel kapcsolatban legutóbb Csepeli György festett fel egy borús víziót, melyben a Z nemzedék lehetséges életpályái kapcsán a fiatalok körében kasztrendszer kialakulásának veszélyére hívta fel a figyelmet, ahol szintén kiemelt szerepe van a korábban említett kemény változóknak (Csepeli 2016).

Lehetséges, hogy az egyre gyorsabban változó, globalizálódó világunkban továbbra is ezek az objektív élethelyzet-mutatók határozzák meg a fiataljaink jövőkilátásait? A kortárs szociológusok egyre jelentősebb csoportja érvel amellett, hogy a vizsgálatok középpontjában nem a társadalmi struktúrának, hanem az egyénnek, az individuumnak kell állnia. A szemléletváltás oka, hogy már nem a társadalmi osztályok és intézmények határozzák meg az egyének viselkedését, hanem az egyéni tapasztalatok (Martuccelli 2012). Tanulmányunkban ezen felvetésből kiindulva próbálunk ehhez új kiindulópontot találni.

Globalizáció, társadalmi változások és ifjúsági korszakváltás

A bevezetőben említett tanulmányban Csepeli György a globalizáció és a digitális forradalom kihívásai alapján alkotta meg a bemutatott társadalmi struktúra vízióját. A téma megközelítésének ezek rövid bemutatását mi is elengedhetetlennek tartjuk.

A globalizáció nem csak gazdasági, hanem politikai, kulturális és társadalmi folyamatokat is alakító jelenség (Inotai 2001). A sokáig elsődlegesnek tekintett gazdasági dimenzióban, a transznacionális társaságok tevékenységének világméretű, kontinenseket átfelölő megszervezésében három tényező játszott kiemelt szerepet: tőkemozgások liberalizációja és a pénzügyi szolgáltatások deregulációja, a piacok további megnyitása a kereskedelem és a beruházások előtt, ösztönözve a nemzetközi versenyt, valamint az információs és a kommunikációs technológiák előre törése a gazdaságban (OECD 2005). Ennek hatására azonban egy homogenizációs folyamatnak lehetünk tanúi: a multinacionális kereskedelmi láncok üzleteiben ugyanolyan termékeket érhetünk el, a multinacionális médiakonzernek térhódításával ugyanazok a gazdasági és kulturális minták terjednek el, ezáltal a fogyasztási szokások is hasonlóvá válnak, a fogyasztói társadalom életstílusa válik mindenhol uralkodóvá a helyi hagyományok, és termelési módok kárára, továbbá az államok politikai berendezkedése is konvergenciát mutat (Giddens 2008).

A modern munkaerőpiac korszakában a fogyasztói társadalomban a munkával elérhető jövedelem az alapja a szükségletek kielégítésének (Ehrenberg – Smith 2003). Az elmúlt évtizedekben a foglalkoztatási struktúra jelentős változásokon ment keresztül: míg a 20. század elején a munkaerőpiacon az ipari munkahelyek domináltak, az 1950-es évektől egyre inkább a szolgáltatási szektor vált a legnagyobb foglalkoztatóvá. Ennek egyik legfőbb oka a munkafolyamatok automatizálása – érte ezalatt a technológiai fejlődéstől a Taylorizmuson át az információs technológiák megjelenéséig megrajzolható ívet –, amely során az emberek munkáját egyre inkább

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

gépek veszik át, főleg a fizikai munkakörökben (Giddens 2008, Beck 2009). A növekedés és hatékonyság búvőkörében élő vállalatok esetében ez racionális döntés, hiszen az emberi munkaerő költségére rakódó adók és járulékok a jóléti rendszerek elterjedésével folyamatosan emelkedtek. A világ fejlettebb régióiban tovább erősítik a folyamatot a globalizáció által teremtett lehetőségek is, hiszen egyre egyszerűbbé válik a termelés áthelyezése olyan (elmaradottabb) térségekbe, ahol a munkaerő költségei alacsonyabbak. Az info-kommunikációs forradalom hatására az automatizálás mára a terciér szektort is elérte: egyre többet találkoznak többek között önkiszolgáló kasszákkal, élelmiszer automatákkal, online jegyértékesítő rendszerekkel és webshopokkal.

A növekvő kínálat a piaci törvények alapján nagyobb versenyt von maga után a munkaerőpiacon is. Ez a folyamat egyben a munkahelyek biztonságának eróziójához vezet. A határozatlan idejű munkaszerződések helyett a munkáltatók (egyre rövidebb) határozott idejű munkalehetőségeket kínálnak (Castel 1998). Erre még az a jelenség is ráerősít, hogy a gyorsan változó környezet hatására a fejlesztések, beruházások jelentős része projektek formájában valósul meg (Czibere – Kovách 2013). Így a projekttesedés – ami előre meghatározott időkereten alapul – begyűrűzik a munkaerőpiacra is.

A röviden bemutatott változások következtében a hosszú távú stratégiák, életpályamodellek helyét a rövidebb ciklusokra bontott, ezáltal kézzelfoghatóbb célok és eredmények elérésére törekvő tevékenységek veszik át, aminek hatására növekszik a jövő tervezhetőségének bizonytalansága. Ennek következtében jelentős átalakulást figyelhetünk meg az ifjúsági életszakasz kapcsán, hiszen a bizonytalanságok kihatnak az önállósodás folyamatára is. Ennek legkézenfekvőbb jellegzetessége a korszak kitolódása, vagyis, hogy a fiatal kikerülve az oktatási alrendszerből nem válik le a családjáról, nem alapít önálló háztartást, folytatja a korábbi életmódját-életstílusát. A meghosszabbodott ifjúsági életszakasz azzal a következménnyel jár, hogy az ipari társadalom korlátozott és átmeneti ifjúkora – amelynek fő funkciója a szaktudás megszerzése volt – professzionális ifjúsági státusszá alakul át, melyet a társadalom és a gazdaság egyre élénkülő érdeklődése legitimál. A felértékelődés maga után vonja, hogy a fiatalok mintakövetőből mintaadóvá válnak (Zinnecker 2006). Ezt a folyamatot nevezzük ifjúsági korszakváltásnak.

Ennek a folyamatnak az egyik legjellemzőbb manifesztációja a korábbi lineáris életút modell átalakulása, aminek talán legfőbb jellemzője az alapvető életszakaszok egymásra épülése volt. Ezek jól körülírt funkcióval bírtak: az iskolapadban töltött évek a felkészülésről, a felnőttkor az önállóságról, az önfenntartásról, a felelősségről, a munkáról és a reprodukcióról, míg az öregkor a tudás átörökítéséről szólt. Az egyes életszakaszok és funkciók szorosan illeszkedtek, nem volt közöttük átjárás. Azáltal, hogy megteremtődött az élethosszig tartó tanulás, illetve a diákmunka lehetőségének keretrendszere, ez is megváltozott: a felkészüléssel és a munkával töltött

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

időszakok periodikusan váltogatják egymást (Somlai 2004). A lineáris életutat felváltotta a választásos életút (Gábor 2004). A sorozatos döntéshelyzetek következtében az életutak individualizálódnak, eltűnnek a determinizmusok.

Az ifjúsági korszakváltás egyszerre jelent előnyöket és hátrányokat a fiatalok számára. A továbbtanulás egyre jelentősebb anyagi befektetést igényel, fokozódik a verseny a társadalmi pozíciók megszerzéséért, növekszik a kockázat és az állandó döntéshelyzetek okozta pszichikai nyomás, nő a fiatalok veszélyeztetettsége. A tanulási időszak kitolódása nem jár automatikusan oklevelüknek megfelelő állással, sőt esetenként még a munkanélküli státusz elkerülésével sem (Somlai 2007). Szintén a veszélyeztetettséget növeli, hogy a fiatalok a termékmarketing egyik legfontosabb célcsoportjává váltak, hiszen a fogyasztási szokásokat vizsgáló kutatások megállapították, hogy az ifjúsági generációk általában márkafüggők, ebből adódóan a nemzetközi márkák megkísérlik minél korábban magukhoz kötni őket. A tapasztalatok hiánya, valamint a dömpingmennyiség miatti ellenőrizhetetlenség miatt könnyen negatív fogyasztói szokások alakulhatnak ki (Gábor 2004).

Összességében az ifjúsági korszakváltás következtében az ifjúsági létet már nem a munkába állás, a házasság és családalapítás, az önálló háztartás megteremtése határozza meg, hanem a kulturális, politikai és fogyasztói szférában való kompetens részvétel (Zinnecker 2006, Jancsák 2013).

Az egyre gyakrabban és egyre több területen megjelenő, egyre mélyrehatóbb változások által egyre kiszámíthatatlanabbá váló hatások a jövőkutatásban is paradigmaváltáshoz vezettek: a jövőt új módon próbálják meg értelmezni, nem a múlt és a jelen mechanikus következményeként, hanem valószínűsíthető jövőváltozatok halmazaként. A valószínűsítések mértékét a jelenben zajló folyamatok stabilitása, valamint az egyének és intézmények értékei és jövőorientáltsága határozza meg (Nováky 2001). Mikro szinten hasonló a helyzet, az egyén számára saját jövőképének megalkotására több alternatív forgatókönyv is rendelkezésre áll, és a választás során döntő jelentőséggel bír, hogy inkább individualista vagy közösségi orientáltságú, valamint az, hogy mennyire pozitívan tekint a jövőre (Nováky 2008).

A jövő mechanikus következményként való előállításának elvetését erősíti Bourdieu tőkefajták rekonverziójára vonatkozó elmélete. Marx elméletének kritikájaként, amely egyedül a gazdasági tőkét állította a társadalmi rétegződés és az egyenlőtlenségek központjába, a múlt század második felében többen is foglalkoztak új tőkefajták beazonosításának lehetőségével (többek között Bourdieu 1999, Coleman 1994, Fukuyama 2007, Putnam 2004). Az elméletek között található némi eltérés a tőkefajták elnevezésében illetve jellemzőinek leírásában, de mindegyiknek közös vonása a tudás és a kapcsolati háló, mint tőkeképző tényező megjelenítése. Bourdieu a három tőkefajtát gazdasági, kulturális és társadalmi tőkének nevezi, sőt azt is bemutatja, hogy ezek a tőkefajták kölcsönösen átválthatóak egymásra (Bourdieu 1999). Azaz a születéskori hátrányok pótolhatóak, változtathatóak, lehetőséget te-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

remtve a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére. Igaz, hogy az empirikus vizsgálata során a különböző tőkefajták korrelációját mutatta ki (Bourdieu 1978), de az elmúlt évtizedek oktatási expanziója és a közösségi hálózatok megjelenése ezt valószínűleg gyengítette.

Kutatási design

Az ifjúsági korszakváltás elmélete kapcsán említésre került az életutak individualizációja, illetve ennek kapcsán a döntések felelőssége. Beck a választási lehetőségek bőségének kockázatai kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyének az aktuális helyzet kívánalmainak megfelelő stratégiát választva „helyzet- és témafüggő koalíciók” (Beck 1997) tagjaivá válnak. Az eredeti kutatási kérdést átfogalmazva a továbbiakban arra koncentráltunk, hogy vajon mi lehet mégis az a rendező elv, amely képes valamiféle szabályt adni a mikrohelyzetek egyediségén alapuló világunkban?

Ehhez segítséget jelenthet a cselekvésemléletek egy speciális esete, a racionális döntések elmélete, mely szerint, amikor többféleképpen is cselekedhetünk, akkor rendszerint az összes lehetőség közül a számunkra legjobb eredménnyel kecsegtetőt választjuk. Azaz a társadalmi jelenségek magyarázata az egyének – kényszerektől mentes – racionalitása. Jon Elster azonban rámutat, hogy a társadalmi cselekvők általában nem cselekedhetnek teljesen szabad belátásuk szerint. A döntésekre alapvetően hatással van, hogy mekkora a választható lehetőségek halmaza. Az elérhető alternatívák számát különböző külső és belső tényezők határozzák meg:

- Előzetes elköteleződés: az egyén a kultúra, a normák és szabályrendszerek következtében a választható alternatívák körét leredukálja. (Ezzel ellentétes folyamat, amikor éppen a tiltás tesz vonzóvá egy lehetőséget, ezt a jelenséget Elster ellentétesen alkalmazkodó preferenciaalakulásnak nevezi.)
- Manipuláció: egyes szereplők, médiumok vagy akár társadalmi intézmények is érdekeltek lehetnek abban, hogy az általuk preferált alternatívákból válasszunk, ennek érdekében direkt vagy látens módon próbálnak hatni az egyénre.
- Tanulás révén bekövetkezett preferenciaváltozás: az új információk, ismeretek hatására változik az elutasított alternatívák halmaza.
- Állapottól függő preferenciaváltozás: egy előző választással kizárjuk egyes alternatívák elérhetőségét.
- Ésszerűsítés: a döntéshozatal hatékonysága érdekében redukáljuk le a választható alternatívák számát.
- A tulajdonságsúlyok előzetes vagy visszamenőleges megváltoztatása: a változtatásokra ez esetben a döntéssel járó pszichés hátrányok elkerülése szolgált indokot.
- Függőség: az egyén kerülhet olyan helyzetbe, hogy nem tudja teljes mértékben kontrollálni döntéseit.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

- Végül az egyén maga is dönthet egyes alternatívák elutasításáról. Ennek egyik esete az alkalmazkodó preferenciaváltozás, amikor az elérhetetlennek vélt alternatívákat zárjuk ki. A másik eset a jellemtervezés, amikor (ön)tudatosan dönt egyes alternatívák preferenciasúlyáról.

Tehát a preferenciák kialakulásának és változásának oka két tényező függvénye: először a fizikai, gazdasági, társadalmi, jogi és pszichológiai korlátozó feltételek figyelembevételével a lehetséges alternatívák körét leszűkítjük az elérhető alternatívákra, majd ezek után döntünk arról, hogy ezek közül melyiket válasszuk (Elster 1997). A korlátozó feltételeket tovább vizsgálva jutunk el a motivációkhoz, mint az emberi viselkedés hátterében álló, a cselekvésre ösztönző kényszerekhez. Ezek forrásuk szerint lehetnek belső (intrinzik) vagy külső (extrinzik) késztetések, előbbiek esetében maga a tevékenység vonzó, utóbbiak esetén valamilyen kényszer vagy ösztönzés hatására cselekszünk. A motivált viselkedés fakadhat valamilyen szükségletből (például éhség, pihenés), de akár szokásból is. A motiváció tehát a szükséglet nyomán kialakuló viselkedés hajtóereje (Oláh 2006).

Ezeket a hajtóerőket elsődleges (az ön- és fajfenntartással kapcsolatos), illetve másodlagos (tanult, kondicionált) drive-okként osztályozzuk. Az elsődleges hajtóerők időszakosan lépnek fel és nagyon erős belső késztetéssel járhatnak. A másodlagos hajtóerőkhöz pozitív érzelmek kapcsolódnak, és hozzájárulnak a személyiség fejlődéséhez (Keményné 1989).

A különböző motivációk közül kiemeltük azokat, amelyeknek szerepe lehet a jövőképek formálásában:

- kíváncsiságmotívum: az ember állandónak tekinthető információ-igénye, amely által életre hívott viselkedés általában játékos jellegű,
- kompetenciamotívum: törekvés a tárgyi és társas környezetünk minél hatékonyabb, mesteribb kezelésére,
- autonómiámotívum: arra való törekvés, hogy mindig legyen választási lehetőség a cselekedeteink kezdeményezésében és szabályozásában, és hogy ezt ne külső tényezők határozzák meg,
- teljesítménymotívum: az akadályok legyőzése, gyorsabban és jobban végrehajtani a feladatokat, valamint hatalomgyakorlás mások felett (Oláh 2006).

A teljesítmény fontos indikátora a kitűzött cél, amit két tényező befolyásol: a siker reménye és a kudarcból való félelem. Akiknél az első motívum az erősebb (a sikerorientáltak), általában közepesen nehéz feladatok megoldását tűzik ki célul, ami még elérhető, míg akiknél a második (a kudarckerülők), azok vagy nagyon könnyű feladatokat vállalnak (nagyon kicsi a valószínűsége, hogy nem sikerül megoldani), vagy irreálisan nehezet (nem jelent kudarcot, ha így bukik el valaki) (Keményné

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

1989). A sikerorientáció illetve a kudarckerülés hosszú távon a személyiség tartós vonásává válik.

A magyar fiatalok motivációinak elemzéséhez az European Social Survey 2014-ben lebonyolított 7. hullámának adatbázisát használtuk. Az Európai Bizottság kezdeményezésére 2002 óta két évente sorra kerülő empirikus adatfelvétel statisztikai véletlen módszerekkel kiválasztott mintájába országonként 1500–2000 fő kerül be. A lekérdezést a TÁRKI és az MTA TK koordinálta (az adatbázis elérhető a <http://ess.tk.mta.hu/> oldalon). A mintába került 1698 főből 309 volt fiatal (30 év alatti).

Az egyik kérdésközpont kapcsán a válaszadóknak arról kellett nyilatkozni, hogy mennyire hasonlítanak egy-egy megadott tulajdonságokkal rendelkező személyre. A másodelemzés során a kiválasztott négy humanisztikus motívum vizsgálatára a következő változókat használtuk: a kíváncsiság kapcsán az új dolgok és emberek megismerését, az izgalmas életet, és a kreativitást, az autonómia kapcsán a döntések szabadságát, a kompetencia kapcsán a képességek megmutatását és az elismertséget, míg a teljesítménymotívum kapcsán a sikerességet, az anyagi javakat és a mások feletti hatalmat, mint preferált változót².

Eredmények

Elsőként a motivációk sorrendjére voltunk kíváncsiak. A válaszadóknak hatfokú skála segítségével kellett nyilatkozni, ahol az egyes érték volt a legerősebb. Az 1. táblázatból látható, hogy kialakult egyfajta erőssorrend, a legerősebb az autonómia, míg leggyengébb a teljesítmény motíváció.

² Az eredeti változók a következők voltak:

Fontos számára, hogy új dolgokat találjon ki, hogy kreatív legyen. Szereti a dolgokat a saját egyéni módján intézni.

Fontos számára, hogy gazdag legyen. Azt akarja, hogy sok pénze és drága dolgai legyenek.

Fontos számára, hogy megmutassa képességeit. Azt akarja, hogy az emberek nagyra becsüljék azért, amit tesz.

Szereti a meglepetéseket, és szeret mindig új dolgokat csinálni. Fontosnak tartja, hogy az ember különféle dolgokat csináljon életében.

Fontos számára, hogy meghallgassa azokat, akik másmilyenek, mint ő. Még akkor is, ha nem ért egyet velük, meg akarja érteni őket.

Fontos számára, hogy saját maga döntsön arról, hogy mit csinál. Szeret szabad lenni és nem függeni másoktól.

Fontos számára, hogy nagyon sikeres legyen. Reméli, hogy az emberek elismerik teljesítményeit.

Keresi a kalandokat és szeret kockázatot vállalni. Izgalmas életet akar élni.

Fontos számára, hogy tiszteljék mások. Azt akarja, hogy az emberek azt csinálják, amit mond.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

1. táblázat

Az egyes motivációk értékei

Motiváció	Változó	Átlagérték
Autonómia	Szabad döntések	2,08
Kíváncsiság	Új dolgok kitalálása	2,13
	Új dolgok megtapasztalása	2,39
	Mások megismerése	2,50
	Kalandok keresése	2,94
Kompetencia	Képességek megmutatása	2,30
Teljesítmény	Sikeresség	2,45
	Hatalom	2,86
	Anyagi javak	2,95

Forrás: Saját szerkesztés, 2017

A motivációk sorrendje annyiban nem meglepő, hogy összecseng a hazai ifjúság-kutatások értékpreferenciákra vonatkozó eredményeivel: a magyar fiatalok leginkább a barátságot, a biztonságot, a szabadságot, a szerelmet és a békés világot preferálják, jóval kevésbé az anyagi javakat, az elismertséget, és a hatalmat. Az pedig, hogy a kalandok keresése is a sor végén található, arra utal, hogy az elérhetetlennek vélt lehetőségek kevésbé motiválják őket. Azaz Elster elmélete alapján a magyar fiatalok döntéseiben jelentős szerepe van az előzetes elkötelezettségnek és az alkalmazkodó preferenciaváltozásnak. Mindezekből arra a következtetésre jutottunk, hogy a magyar fiatalokra a kudarckerülő stratégia jellemző és nem a sikerorientált-ság, ami egy defenzív, az egyén pszichés biztonságát előtérbe helyező jövőstratégiát mutat, ami alacsonyabb kockázatvállalással, és a céltudatos jövőépítésre fordított alacsony mértékű erőforrás mozgósítással jár együtt.

Továbbá egyfajta disszonanciaként értékeltük a motivációk preferenciasorrendjét, hiszen az autonómia a teljesítmény- és kompetenciamotívumok következetes kielégítése kapcsán érhető el.

A következő lépésben a szociodemográfiai jellemzőkkel fennálló kapcsolatokat vizsgáltuk meg, melyet a 2. táblázat összegez. A nem és a szülők iskolai végzettsége kapcsán nem találtunk szignifikáns összefüggéseket, ellenben a településtípus, az iskolai végzettség és a munkaerőpiaci aktivitás esetében erős korreláció mutatkozott a motivációkkal.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

2. táblázat

Az egyes motivációk és a szociodemográfiai jellemzők közötti szignifikáns kapcsolatok

Motiváció	Változó	Szociodemográfiai jellemzők	Sig.
Autonómia	Szabad döntések	Településtípus	,028
		Iskolai végzettség	,002
Kíváncsiság	Új dolgok kitalálása	Településtípus	,001
		Iskolai végzettség	,001
		Munkaerőpiaci aktivitás	,007
	Új dolgok megtapasztalása	Településtípus	,004
		Iskolai végzettség	,004
		Munkaerőpiaci aktivitás	,017
Mások megismerése	Munkaerőpiaci aktivitás	,028	
Kalandok keresése	Településtípus	,001	
	Munkaerőpiaci aktivitás	,019	
Kompetencia	Képességek megmutatása	–	
Teljesítmény	Sikeresség	Településtípus	,001
		Munkaerőpiaci aktivitás	,021
	Hatalom	–	
	Anyagi javak	–	

Forrás: Saját szerkesztés, 2017

A tudástöke jelentőségét mutatja, hogy a tanulók esetében legerősebbek a motivációk, míg a munkanélküliek esetében a leggyengébbek. Az alacsony iskolai végzettségűek (akik 8 osztályt végeztek, vagy még az sem) esetében pedig azt találtuk, hogy szignifikánsan erősebb a kíváncsiságmotívum (új dolgok megtapasztalása, mások megismerése), és szignifikánsan gyengébb a kompetencia és a teljesítménymotívum (sikeresség, képességek megmutatása) valamint a kreativitás és a kalandvágy.

A különböző településtípusokat vizsgálva pedig azt láttuk, hogy a falvakban élők esetében a legerősebb az autonómia, az új dolgok kitalálása, és a kalandok keresése, leggyengébb azonban a sikeresség, míg a kisebb városok fiataljai körében pedig legerősebb az új dolgok megtapasztalása és a sikeresség, leggyengébb az autonómia motivációja. A nagyvárosi fiatalok a legkevésbé motiváltak az új dolgok kitalálásában és megismerésében, illetve a kalandok keresésében, aminek a hátterében valószínűleg a helyben elérhető lehetőségek szélesebb palettája áll.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

Az, pedig, hogy a szülők iskolai végzettségével nem találtunk szignifikáns kapcsolatot, azért különösen érdekes, mert az elmúlt évtizedek ifjúságkutatásai ennek jelentős hatását mutatták a fiatalok életére. A 2012-es nagymintás adatfelvételkor a válaszadó fiatalok 46 százaléka nyilatkozta, hogy teljes egészében, míg 36 százaléka azt, hogy részben elfogadja szülei értékrendjét (Székely 2014), míg a részletes elemzések rámutattak arra, hogy a szülők – leginkább az apa – iskolai végzettsége jelentősen befolyásolja a gyermeke

- végzettségét: a legfeljebb 8 osztályt végzettek esetében az apák 68 százaléka is legfeljebb szakmunkás végzettségű, míg a diplomások édesapáinak 69 százaléka legalább érettséggel rendelkezik, és megfordítva: a diplomás apák 73 százalékanak a gyermeke legalább érettséggel rendelkezik, míg a legfeljebb 8 osztályt végzett apák 85 százalékanak gyermeke legfeljebb szakmunkás végzettségű (Magyar Ifjúság 2012);
- házasodási szándékát: a 8 osztályt végzett apák 1519 éves gyermekinek 13 százaléka, az érettségizett apák serdülőkorú gyermekeinek csak 3 százaléka él élettársi kapcsolatban, a 2024 évesek körében a képzetlen családokban élők 34, a legalább érettségizett családi háttérrel bíró fiatalok 12 százaléka él élettársi kötelékben (Domokos 2013);
- első gyermekvállalásának tervezett időpontját: a már gyermekesek apja az esetek 79 százalékában nem rendelkezik érettséggel, míg a gyermektelenek körében ez az arány csak 57 százalék (Makay 2013);
- a politikai szocializációját: a legalább egy érettségizett szülő mellett nevelkedett fiatalok sokkal kevésbé hajlamosak nosztalgikus érzéseket táplálni az 1990 előtti rendszer iránt (Magyar Ifjúság 2012).

Tehát, ha a jövőképeket alakító döntések mögötti motivációig végzünk mélyfúrás, akkor a bevezetőben említett három szociodemográfiai változó közül a szülők iskolai végzettségével egyáltalán nem, míg a megkérdezett fiatalok iskolai végzettségével pedig csak a szabad döntések és az új dolgok kitalálása és megtapasztalása kapcsán találtunk szignifikáns kapcsolatot. Ellenben a lakóhely a legtöbb esetben nagyon jelentős hatással van a motivációkra. Azaz, ha a Csepeli György által bemutatott kasztosodás nem is következik be, a térbeli szegregáció további erősödésének jelentős a valószínűsége. Ennek a folyamatnak a megállításában és visszafordításában jelentős szerepe lehet az iskoláknak, hiszen a lekérdezéskor a tanulmányaikat végzők (azaz magasabb iskolai végzettséget szerzők) körében volt a legerősebb a kíváncsiság és a sikeresség motívum, amire lehet alapozni. Ellenben az alacsony iskolai végzettségűek alacsony motivációja arra enged következtetni, hogy az alapfokú oktatás egyelőre nem tudja csökkenteni a hátrányokat. Pedig fontos lenne, hogy a hozzáértés és a teljesítmény értékének közvetítésére nagyobb hangsúlyt fektessenek ezek a társadalmi intézmények.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

Összegzés

Az ifjúsági korszakváltásnak, az ifjúsági életszakasz professzionalizálódásának egyik legfontosabb következménye, hogy a mai fiatalok számára a munkába állás, a házasság, a családalapítás, és az önálló háztartás megteremtése – azaz az ifjúságszociológia korábban vizsgált jövőkép-változói – már közel sem bírnak akkora jelentőséggel, mint korábban. A gyorsuló társadalmi változások következtében kitáguló választási lehetőségtér nem csak az elérhető alternatívák számát, de egyben a jövő bizonytalanságát is növeli, ezáltal egyre nehezebbé és összetettebbé válik a jövő megtervezése. Pedig ez nem csak az egyén számára fontos, hanem a társadalom számára is, hiszen egy-egy adott térség jövőjét is befolyásolják a fiatalok jövővel kapcsolatos elképzelései.

Az életutak individualizációja kapcsán – ami a szociodemográfiai jellemzők jövőképre gyakorolt hatását is átértékeli – előtérbe kerül a döntések felelőssége. A racionális döntések elmélete szerint, amikor többféleképpen is cselekedhetünk, akkor rendszerint az összes lehetőség közül a számunkra legjobb eredménnyel kecsegtetőt választjuk. Azonban a választható lehetőségek halmaza a legtöbb esetben nem teljes, annak méretét különböző külső és belső tényezők határozzák meg. A korlátozó feltételek között szerepelnek többek között a motivációk is, mint cselekvésre ösztönző kényszerek. Kutatásunk során, az European Social Survey legutóbbi, 2014-es adatainak másodelemzésével a másodlagos motivációk közül a kíváncsiságmotívumot, a kompetenciamotívumot, az autonómiamotívumot és a teljesítménymotívumot vizsgáltuk, mint jövőkép-alkotó tényezőket.

A motivációk erőssorrendje kapcsán azt találtuk, hogy a kompetencia- és teljesítménymotivációk gyengébb értékeket kaptak, ami a magyar fiatalok kudarcckerülő stratégiájára utal. A döntéseikben jelentős szerepe van az értékválasztásnak és a helyzetükhöz alkalmazkodó preferenciaválasztásnak. A motivációk és a szociodemográfiai jellemzők között fennálló kapcsolatok vizsgálata során a kérdezett neme és a szülők iskolai végzettsége kapcsán nem, míg a településtípus, az iskolai végzettség és a munkaerőpiaci aktivitás esetében erős korrelációt tapasztaltunk.

Az elmúlt évtized hazai ifjúságkutatásai a szociodemográfiai jellemzők, ezek közül is kiemelten a településtípus, valamint a fiatalok és szüleik iskolai végzettségének jelentős hatását mutatták a fiatalok jövővel kapcsolatos elképzeléseire. A jövőképeket alakító döntések mögötti motivációk vizsgálata során azonban e három változó közül csak a lakóhely esetében találtunk erős korrelációt, a szülők iskolai végzettségével egyáltalán nem, míg a megkérdezett fiatalok iskolai végzettségével pedig csak szabad döntések és az új dolgok kitalálása és megtapasztalása kapcsán találtunk szignifikáns kapcsolatot. Azaz a kemény változók magyarázó ereje csökkent.

A kutatás eredményei alátámasztották azt a feltevésünket, hogy a hagyományos – az objektív élethelyzet-mutatókra fókuszáló, és egyre kevesebb releváns választ

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

adó – szociológiai módszereket a pszichológiai és szociálpszichológiai eszköztárával szükséges bővítenünk ahhoz, hogy beazonosíthassuk a fiatalok jövőképét befolyásoló tényezőket. Érdekes ezért nagyobb figyelmet fordítani az olyan puha változók vizsgálatára, mint a motivációk, értékek, jövőorientáltság.

Irodalom

- Az EU ifjúsági stratégiája – befektetés és az érvényesülés elősegítése. Megújított nyílt koordinációs módszer a fiatalok előtt álló kihívások és lehetőségek kezelésére (2009). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009DC0200&from=HU> (Utolsó letöltés: 2018.01.07.)
- Az Európai Bizottság Fehér Könyve. Új lendület Európa fiataljai számára (2001). http://www.ifjusagsegito.hu/belvedere/feher_konyv.pdf (Utolsó letöltés: 2018.01.07.)
- Bálint Lajos (2012): Belföldi vándorlás. In: Óri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): Demográfiai portré 2012. Jelentés a magyar népesség helyzetéről. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest: 125–137.
- Beck, Ulrich (1997): Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In: Angelusz Róbert (szerk.): A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok. Új Mandátum, Budapest: 418–468.
- Beck, Ulrich (2009): A munka szép új világa. Belvedere Meridionale, Szeged
- Bourdieu, Pierre (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat Kiadó, Budapest
- Bourdieu, Pierre (1999): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok. Új Mandátum, Budapest: 156–177.
- Castel, Robert (1998): Az új szociális kérdés. In: Esély, 2: 3–12.
- Coleman, James Samuel (1994): Társadalmi tőke. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) A gazdasági élet szociológiája. Aula, Budapest: 99–127.
- Czibere Ibolya (2014): Települési és regionális egyenlőtlenségek a 18–29 éves ifjúsági korosztály körében: munkaerőpiac – jövőtervezés – érvényesülés. In: Nagy Ádám – Székely Levente (szerk.): Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012. ISZT Alapítvány – Kutatópont, Budapest: 45–72.
- Czibere Ibolya – Kovách Imre (2013): Projekt dilemmák. In: Czibere Ibolya – Kovách Imre (szerk.): Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen: 7–13.
- Csepeli György (2016): A Z nemzedék lehetséges életpályái. In: Educatio, 4: 509–515.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

- Domokos Tamás (2013): Magyar fiatalok és a demográfiai átmenet. In: Székely Levente (szerk.): Magyar Ifjúság 2012 – Tanulmánykötet. Kutatópont, Budapest: 9–37.
- Ehrenberg, Ronald G. – Smith, Robert S. (2003): Modern Labor Economics: Theory and Public Policy. Panem Könyvkiadó, Budapest
- Elster, Jon (1997): A társadalom fogaskerekei. Osiris Kiadó, Budapest
- Fekete Marianna – Prazsák Gergő (2014): Kulturális kasztrendszer: Autonómia és közösségiség szerepe a fiatalok kulturális aktivitásában. In: Nagy Ádám – Székely Levente (szerk.): Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012. ISZT Alapítvány – Kutatópont, Budapest: 195–218.
- Fukuyama, Francis (2007): Bízalom. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Gábor Kálmán (2004): Globalizáció és ifjúsági korszakváltás. In: Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (szerk.): Ifjúsági korszakváltás. Ifjúság az új évezredben. Belvedere Meridionale, Szeged: 28–72.
- Giddens, Anthony (2008): Szociológia. Osiris Kiadó, Budapest
- Goslin, David A. (1976): Bevezetés a szocializáció kutatásába. In: Pataki Ferenc (szerk.): Pedagógiai szociálpszichológia. Gondolat Kiadó, Budapest: 33–36.
- Inotai András (2001): Gondolatok a globalizációról. In: Földes György – Inotai András (szerk.): A globalizáció kihívásai és Magyarország. Napvilág Kiadó, Budapest: 11–72.
- Jancsák Csaba (2013): Ifjúsági korosztályok korszakváltásban. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Keményné Dr. Pálffy Katalin (1989): Bevezetés a pszichológiába. Tankönyvkiadó, Budapest
- Makay Zsuzsanna (2013): Párkapcsolati magatartás és családalapítás a fiatalok körében. In: Székely Levente (szerk.): Magyar Ifjúság 2012 – Tanulmánykötet. Kutatópont, Budapest: 53–89.
- Martuccelli, Danilo (2012): Elemzések és gondolatok az Individuumszociológiáról: Interjú Danilo Martuccellivel. Készítette, Szépe András. In: Replika, 79: 23–44.
- Nováky Erzsébet (2001): A kutatás filozófiája és metodológiája. In: Nováky Erzsébet (szerk.): Magyarország holnap után. BKÁE Jövőkutató Kutatóközpont, Budapest: 7–18.
- Nováky Erzsébet (2008): A változás és a jövő kapcsolata. In: Nováky Erzsébet (szerk.): Változás és jövő: Tanulmánykötet. Püski Kiadó, Budapest: 13–22.
- OECD (2005): Handbook on Economic Globalisation Indicators. Measuring Globalisation. <https://dergiler.sgb.gov.tr/kutuphane/ekutup/oecdhandbookoneconomic.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.04.23.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

- Oláh Attila (2006): Pszichológiai alapismeretek. Bölcsész Konzorcium, Budapest
- Putnam, Robert D. (2004): Bowling together, Interview. OECD Observer. http://www.oecdobserver.org/news/printpage.php/aid/1215/Bowling_together.html (Utolsó letöltés: 2016.01.07.)
- Somlai Péter (2004): Család és ifjúság. In: Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (szerk.): Ifjúsági korszakváltás. Ifjúság az új évezredben. Belvedere Meridionale, Szeged: 25–27.
- Somlai Péter (2007): A posztadoleszcensek kora. Bevezetés. In: Somlai Péter – Bognár Virág – Tóth Olga – Kabai Imre: Új Ifjúság. Napvilág Kiadó, Budapest: 9–43.
- Székely Levente (2014): Az új csendes generáció. In: Nagy Ádám – Székely Levente (szerk.): Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012. ISZT Alapítvány – Kutatópont, Budapest: 9–28.
- 10 kérdés az ifjúságról, Magyar Ifjúság 2012 kutatás első eredményei (2012). Kutatópont, Budapest http://kutatopont.hu/files/2012/02/magyar_ifjusag_2012.pdf (Utolsó letöltés: 2018.01.07.)
- Zinnecker, Jürgen (2006): A fiatalok a társadalmi osztályok terében. Új gondolatok egy régi témához. In: Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (szerk.): Ifjúságszociológia. Belvedere Meridionale, Szeged: 69–95.

Mit takar az alfa-generáció?¹

NAGY ÁDÁM² – KÖLCSEY ATTILA³

ABSZTRAKT

Mannheim szerint (Mannheim 1969) egy korcsoport akkor tekinthető generációnak, ha valamely közös immanens tulajdonság, nemzedéki tudat, közösségi jegy jellemzi őket, s ehhez három feltétel szükséges: a közös tapasztalat (élmény); a tényleges egymásra orientálódás és a közös helyzetértelmezés, attitűdök, cselekvési formák (Mannheim 1969). Strauss és Howe (Strauss – Howe 1991) erre építkező modellje szerint nagyjából 15-20 évente megy végbe a társadalomban a manheimi értelemben vett generációváltás. Az információs társadalommal való viszony alapján kirajzolódik az X, Y és Z generációk értelmezése, ugyanakkor már meghatározásra került az ezt követő Alfa-generáció fogalma is. Cikkünk az Alfa-generáció elnevezés keletkezés-történetét, a generációnak tulajdonított tartalmat járja körül és megpróbálja megválaszolni a kérdést: értelmezhető-e ez az a fogalom a generációs korszakolás paradigmájában?

KULCSSZAVAK: generációk, Alfa-generáció, tudományos megközelítés

ABSTRACT

What is Alpha Generation?

According to Mannheim (Mannheim 1969), age group can be considered as a generation if it is characterized by a common immanent property, generational consciousness, community status, and three conditions are required: a common experience; actual peer-to-peer orientation and common situational interpretation, attitudes, forms of action (Mannheim 1969). Based on this model Strauss and Howe (Strauss – Howe 1991), states, that a generational change happens in around 15-20 years. Based on the relationship with the information society, the X, Y and Z generations are interpreted, but the concept of Alpha generation is also defined. Our article describes the story of the Alpha generation, the content attributed to the generation, and tries to answer the question: can this concept be interpreted in the paradigm of the generation of ages?

KEYWORDS: generations, Alpha-generation, Scientific approach

¹ A cikk a Bolyai Kutatási Ösztöndíj támogatásával született. A cikk egy része előadásként elhangzott a Selye János Egyetem konferenciáján 2016 szeptemberében.

² Selye János Egyetem, Bolyai ösztöndíjas, egyetemi docens; Neumann János Egyetem, kutatóprofesszor.

³ Excenter Kutatóközpont, ifjúságkutató.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

Bevetés: a generációs logika

Mannheim (1969) szerint egy korcsoport akkor tekinthető generációnak, ha valamely közös immanens tulajdonság, nemzedéki tudat, közösségi jegy jellemzi őket, s ehhez három feltétel szükséges: a közös tapasztalat (élmény); a tényleges egymásra orientálódás és a közös helyzetértelmezés, attitűdök, cselekvési formák. A szerző a generációs logikát az osztályfogalommal állítja párhuzamba (az osztályba sem lép az ember, hanem beleszületik, s nem lép ki akaratlagosan belőle, csak ha státusza megváltozik). Mindamelllett ez természetesen nem azt jelenti, hogy a generációs logika érvényessége esetén a korcsoport valamennyi tagja adott jellegzetességeket mutat (vö.: az ifjúsági korszakváltás paradigmája, iskolai ifjúsági korszak leszakadó rétegeivel, lásd: alább; vagy a szegregátumok vs. e-szolgáltatások ellen-tétét), csak azt, hogy létezik egy a leírásban jelzett generációs mintázat.

Strauss és Howe (1991) modellje szerint nagyjából 20 évente megy végbe a társadalomban a manheimi értelemben vett generációváltás, amire egyfajta ciklikusság jellemző. A modell 4 archetípust ír le, amelyek ciklikusan változtatják egymást, ezek: a Próféta, amely idealizmusával előfutára egy új korszaknak; a reaktív Nomád a maga pragmatizmusával; a polgári, önmagára támaszkodó, magabiztos és racionális Hős és az egyéni áldozatvállalást előtérbe helyező, alkalmazkodó Művész (Pais 2013). Az archetípusok segítségével követi végig Strauss és Howe a generációs ciklikusságot a Késő Középkortól, a Reformációk Korán, az Új Világ Korán, Forradalmak Korán és a Polgárháborúk Korán át a Nagyhatalmi Korszak periódusain keresztül a Millenárius korszakig (Pais 2013).

Marc Prensky a korosztályi dimenzióhoz az információs társadalommal való viszonyt is értelmezte. Az ő digitális őslakosok-digitális bevándorlók modelljének (Prensky 2001) továbbfejlesztését⁴ hívja segítségül többek között Székely (Székely 2014) és építi be a Strauss – Howe modellbe⁵:

Természetesen sokan általában is vitatják a generációs logika érvényességét. Jellegzetes képviselői ennek Kirschner és Bruyckere, akik elsősorban azt az elképzelést támadják, hogy a digitális bennszülöttek képesek a multitasking tevékenységre – tagadja a digitális bevándorló/bennszülött felosztást. Mások a generációs logika magyarországi alkalmazás problémáira hívják fel a figyelmet (Hack-Handa – Pintér 2015). Továbbá az is erősen kérdéses, hogy ha egy adott korcsoport generációként értelmezhető, akkor vajon valamennyi tagja az adott generációs jellegzetességeket mutatja-e. Ugyancsak nem képzelhetjük el úgy a generációk egymásutániságát, hogy egyik év decemberében születettek még egyik, míg egy hónappal később világa jött társaik a másik generációhoz tartoznak.

⁴ Az eredeti modellben a fiatalokat „digitális őslakosnak” (digital natives, N-Gen, netgeneráció) nevezzük, szemben a „digitális bevándorló” idősebb generációval.

⁵ Strauss és Howe szerint e generációkra, illetve társadalmi jellegzetességeikre jellemző ciklikusság alapja a társadalmi szerkezet- és attitűdváltozás, s benne négy generációs jellemző azonosítható.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

Jelen cikknek ugyanakkor nem célja a generációs logika érvényességével kapcsolatos állásfoglalás, inkább azt tekintjük feladatunknak, hogy bemutassuk: a generációs logika érvényessége esetén sem tekinthető az Alfa-generáció fogalma e szerkezetbe tartozónak.

A generációk

X generáció (digitális bevándorlók, McDonalds-nemzedék): A ma, a munkaerőpiac derékhatát alkotó, körülbelül a 60-as évek második felében és a 70-es években született korosztály tagjai fiatalon találkoztak az informatikai eszköztárral, tulajdonképpen beecsöppentek a digitális világba. Tanúi voltak, ahogy a számítástechnika előbb informatikává, majd információs társadalommá bővül. Életükben többé-kevésbé jelen van az internet. Nyugaton már az elektronikus média hatása alatt nőnek fel. Magyarországi tagjai még a szocializmusban, de annak enyhülő szakaszában cseperednek föl, ők az ún. Ratkó-unokák.

Az Ifjúság 2000 kutatás alapján az X-generáció iskolán és családon túli tevékenységtérképét az offline tevékenységek dominálták. 2000-ben az akkori fiatalok mindössze 8%-a rendelkezett internet-hozzáféréssel és a kor sajátosságainak (értsd pl.: sávszélesség) köszönhetően annak használata is merőben más volt (vö.: a mennyiségi hiány minőségi hiánnyá válása). Hovatovább, a fiatalok több mint harmada (34%) szerint nincs is szüksége az internetre. Saját mobiltelefonnal a fiatalok 34%-a, saját tévével, mobillal és otthoni internet-hálózattal 5%-uk rendelkezett. Fő információforrásuk az újság, a rádiós és a tv volt. A generációhoz tartozó fiatalok háromnegyede (74%) olvasta a lapokat hetente többször. A rádióhallgatás átlaga 152 perc volt egy nap, míg a tévé hétköznapokon (átlagosan 133 perc) jóval kisebb szerepet kapott, mint hétvégén (átlagosan 205 perc) (Fazekas – Nagy 2016).

Az Y generáció (digitális bennszülettek): a 80-as, 90-es években született korcsoport tagjai kisgyermekként találkoztak az internettel, digitális bennszülettekként magabiztosak az eszközök kezelésében, a hálózati térben való eligazodásban, természetes közegük a digitális univerzum, netes személyiségük tudatosan alakított. Erős médiafüggés jellemzi őket, gyorsan reagálnak a technológiai változásokra. Ez a korcsoport az információs társadalom nemzedéke: már gyerekkorban, a maga természetességével elkezdte használni az infokommunikációs technológiákat. „A magyarországi Y generáció gyakorlatilag behozta azokat a lemaradásokat, amelyek korábban jellemzőek voltak. Az Y generáció már nagyrészt a rendszerváltás után válik gyermekből ifjúvá, a számítógéppel és az internettel, ha otthon nem is, az iskolában már mindenképpen találkozik” (Székely 2014: 15). Társas kapcsolataik egy időben zajlanak a valós és virtuális világban, a mobil és az internet használatával helyfüggésük jóval kisebb a korábbi korosztályokénál. Az Y generáció sok szempontból különbözik a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

korábbi generációktól, tagjai fogékonyak a kulturális tartalmak iránt, vonzódnak a csoporttevékenységekhez, a közösségi térhez, teljesítményközpontúak, magabiztosak, többnyire azonosulnak(!) a szüleik által vallott értékekkel, magasan képzettek (többségük számára fontos az iskola, fontos a jó iskolai teljesítmény). Gyorsan befogadják az információkat, a szöveg helyett a képet és a hangot preferálják, előnyben részesítik a véletlenszerű kapcsolódásokat (hypertext), vágyaik azonnali és gyakori kielégítésére törekszenek, előnyben részesítik a játékot a „komoly” munka helyett, a technológiában a kényelmetlen, de szükségszerű társ helyett barátot látnak (Prensky 2001). E generáció tagjai együtt mozognak a globális trendekkel, elsőként képesek elsajátítani az új technikai eszközök használatát, sokszor az edukációs irányt is megváltoztatva, a digitális világban ők vannak otthon, az idősebbek csupán bevándorlók.

A magyarországi adatok nem ilyen egyértelműek, meglehetősen kettősség jellemző azokra. Bár a 2016-is ifjúságkutatói adatokhoz nem lehet egyelőre hozzáférni (SIC!), a korábbi elemzések szerint, míg 2008-ig jellemzően tetten érhető egyfajta oktatási expanzió, 2012-re a fiatalok iskolai életútja szétterjedtebb, továbbtanulási szándékaik az oktatással kapcsolatban felemásak lettek (Nyüsti 2013). Ugyancsak kettősség tapasztalható a kultúrafogyasztásban, amelyre elsősorban az anyagi helyzet szubjektív észlelése van hatással (Fazekas 2014). 2004-ben (Ifjúság 2004) az Y-generáció fiatal tagjai számára az otthoni időtöltés volt a legkedveltebb, csak hétvégén esténként esetében kapott nagyobb szerepet a kimozdulás, és kevésbé volt népszerű az otthoni időtöltés. A barátok, a rokonok, valamint a szórakozóhelyek és a kirándulások egyértelműen inkább a hétfégi szabadidő részét képezték. A hétköznapokon átlagosan 2,5 órát (139 percet), míg hétfégén közel 4 órát (226 percet) töltöttek a fiatalok a tv-képernyő előtt. Mindössze felük használta az internetet heti több alkalommal (Fazekas – Nagy 2016: 48).

A Z generációt (facebook-nemzedék): ők az ezredfordulókor és utána születtek. Tagjai „számítógép-szüessége” elvesztésekor már a webkettő, a közösségi hálózati tér teljességével találkoztak, nem is tudják milyen az élet internet nélkül, elsődleges kommunikációs felületük már nem is az e-mail, hanem a közösségi háló. E nemzedékre már nemcsak a hálózatos magatartásformák és az internet használata, mint digitális szocializáció a jellemző, hanem az információfogyasztás mellett az információszolgáltatás is. Ez a nemzedék már nem ismeri a vezetékes hálózat, a mobilok, és az internet nélküli világot. Legfontosabb kulturális, nemzedéki különbség a korábbi generációktól, hogy nem csak tartalmat fogyasztanak, hanem tartalmat is szolgáltatnak, gondoljunk csak a Youtube-ra, a Facebookra, Twitterre, torrentoldalakra (és ha azt hisszük, hogy mindez pusztán játék, emlékezzünk például a 2013-as márciusi hóviharra, amikor a hagyományos média csődöt mondott és helyette a közösségi oldalak vették át az elsődleges információszolgáltató funkciót). Eszközkezelésük készségi szintű, jellemző rájuk a multitasking, a párhuzamos cselekvés: egy-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

szerre írnak blogot, hallgatnak zenét, követik e-mail és közösségi háló forgalmukat, döntéshozataluk felgyorsul. E generáció tagjai nemcsak magukévá teszik, hanem a mindennapokban használják és a maguk képére formálják ezeket az eszközöket és tartalmakat, gyakorlatilag nem helyhez kötöttek. A Z generáció szocializációs környezete gyökeresen különbözik a korábbi generációkétól, ebből adódóan másképp tanulnak, másképp barátkoznak, másképp szórakoznak (Tóbi 2013). Ez a különbség nem elsősorban szubkulturális öltözködésben, nyelvhasználatban mutatkozik meg, hanem az információszerzési és kommunikációs stratégiákban. Egyidejűleg több csatornán „fogyasztanak” (multitasking), együttes fogyasztásuk meghaladja az egy fő által „fizikailag” elérhető mennyiséget és nagy részükben nincs semmilyen reflektív tudatosság a tipikus és megszokott internet-használatuk (pl. letöltés, fájlcsere) jogi-intézményi környezete iránt. Ráadásul a világ változásai nemcsak a psziché racionális részére hatnak, hanem érzelmi életüket is alapvetően befolyásolják. Sokan az érzelmi feszültséget katarzisélmény nélkül „öntik ki” magukból. Ezen „érzelmi inkontinenciához” az az elvárás kapcsolódik, hogy „mások tegyenek tisztába” bennünket (legalábbis érzelmileg) (Tari 2011). Így saját érzéseinket rajtuk keresztül éljük meg (gondolhatunk itt a blogoszféra egy részére, kommentek ezreire, de bizonyos identitáshelyzetekre, párkapcsolati aspektusokra, vagy akár a munka világára is). Magyarországot tekintve végképp eltűnik a generációk közötti, nagyságrendben értelmezhető különbség a világ nyugati felétől, kialakul egyfajta globális ifjúsági kultúra, mivel az innovációk jellemzően alig néhány hónapos késéssel jelennek meg a hazai piacon.

A 2012-es adatok alapján (Magyar Ifjúság 2012) a Z-generációs fiatalok alapvetően mediatisált környezetben töltik szabadidejüket, ezeket legkönnyebben otthonról érték el, így megnőtt az otthoni szabadidő-eltöltés szerepe (míg az Y-generáció tagjai hétvégeként szívesebben hagyták el a lakást és kerestek kimozdulást jelentő tevékenységeket, addig a Z-generációs fiatalok már szombaton és vasárnap is szívesebben maradnak a négy fal között. „A generáció sajátos jellemzője a televíziózással és az internetezéssel töltött idő dominanciája. Az internetezés e tekintetben népszerűbbnek számít: tízből hat fiatal ezt jelölte legkedveltebb szabadidős formának, míg a televíziót tízből öten címkézték ennek” (Fazekas – Nagy 2016: 50). Ezzel együtt az Y generációhoz mérten csökken a tévészésre fordított átlagos idő, bár jellege még meghatározó (hétköznapi 122 perc, hétvégén 216 perc). Főképp az internethasználat javára tolódik el az időháztartás: a „Z-generáció fiataljai hétköznapokon átlagosan 121 percet, míg hétféteken átlagosan 214 percet töltenek a virtuális térben, azaz gyakorlatilag megegyező időt a televízió-használattal” (Fazekas – Nagy 2016: 51). Ezen túlmenően is találunk adatot a generáció online kötődésére: csaknem felük (47%) rendelkezett internetes okostelefonnal, így állandóan online lehetett, háromnegyedük (77%) volt tagja közösségi oldalnak és majd ugyanekkora arányuk (74%) számára kiemelt fontosságú információforrás az internet, amely a közvetlen élőszó mellett (család, barátok) a második legfontosabb információforrássá vált. Hasonló

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

szerep jutott még a televíziónak, ám a rádió, újságok szerepe radikálisan lecsökkent egy bő évtized alatt. Ugyanakkor figyelmeztető adat, hogy a Z-generációs fiatalok 12 százaléka egyáltalán nem használja az internetet az nélkülözéssel élő több (56%) mint fele, a hónapról-hónapra élők negyede (25%) egyáltalán nem fér hozzá a világháléhoz (Fazekas – Nagy 2016: 52–54), azaz a Z generáció tagjai számára az infokommunikációs környezet még mindig nem egyformán érhető el.

Összességében elmondható, hogy „szépen” rajzolódik ki a mintázat az X, Y és Z generáció információszerzési és kommunikációs stratégiáinak különbözőségének tekintetében.

Az Alfa-generáció

Az ABC a Z-vel véget ér, a korosztályi változás azonban bizonyára nem. Felmerült tehát a kérdés, hogy mi legyen a következő generáció leírásával. Az elnevezést tekintve Mark McCrindle ausztrál demográfus és csapata által, 2005-ben végzett országos felmérése adta az eddigi leginkább elterjedt választ: „Generation Alpha”, vagyis alfa generáció. Az elnevezést azzal indokolják, miszerint különböző tudományágak a latin ábécé és az arab számok „elhasználása” után gyakran a görög betűkhöz folyamodnak (persze egyéb jelöltek is felbukkantak, pl.: „GenTech”).

Túllépve az elnevezésen, vegyük górcső alá a tartalmat. Emlékeztetünk: manheimi értelemben akkor beszélhetünk generációról, ha van közös, a korábbiaktól eltérő jellemző. Mik tehát az „Alfák” közös jellemzői, mitől lesz ez a generáció más, mint a digitálisan tulajdonképpen teljesen integrálódott Z generáció?

Ezekre a kérdésekre meglepően kevés választ találni. Az Alfa Generációval foglalkozó írások legtöbbször gyakorlatilag csak a névadásig, illetve annak közhelyszerű, felszínes magyarázatáig jutott el, esetleg pár lehetséges jellemzőn meditál, amellyel a meghatározás szerint a 2010 után születettek korcsoportja rendelkezik, rendelkezni fog. Ezek az írások főként ausztrál híroldalokon, McCrindle saját weboldalán, vagy marketinggel foglalkozó webhelyeken elérhetőek. Minthogy jegyzett tudományos cikket, a témával mélyebben foglalkozó, értelmező irományt gyakorlatilag nem találni, vegyünk sorra ezen saját oldalakat, hátha tisztább képet kapunk a röviden csak „Gen A”-nek nevezett jelenségvilágról (Nagy – Kölcsey 2017).

Kezdjük rögtön a „legtisztább forrással”, vagyis Marc McCrindle saját weboldalával (McCrindle 2015). Nem meglepő módon, rengeteg blogbejegyzés foglalkozik a témával, de ezek között a sorok között sem feltétlenül találkozunk tudományosan alátámasztott magyarázattal. A leginkább informatív egy Q&A, vagyis kérdés-válasz cikk, amelyet a New York Times írt McCrindle-lel együttműködve. Itt olvasható összesen egy bekezdés a generáció információszerzésének egyedi módszeréről (ne felejtjük, hogy ez a korosztály napjainkban is legfeljebb kisiskolás korú). A szerző szerint ezen sajátos információszerzési metódus „az előrejelzés”, a prognózis. Ezen

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

narratívában az Alfák megfigyeléséből olyan következtetéseket vontak le, mint például a képernyő előtt töltött idő növekedése, a rövidebb ideig működő figyelem, vagy a digitális készségek korai kialakulása. Ezek a digitális készségek azonban nem sokban különböznek az Z, de még talán az Y generációtól sem (Tari 2010, Tari 2011). McCrindle példaként hozza fel, hogy 2010-ben, a „generációváltás” évében jelent meg az iPad, az Instagram és az év szava is az „App” (alkalmazás) volt. Ezzel arra akar rávilágítani, hogy az okostelefonok, érintőképernyők és állandó internetkapcsolat világában felnövő fiatalok számára a screen, a kijelző lesz a legfontosabb médium. Ezen jelenség az ifjúságkutatások alapján ismert (Nagy 2013). Említésre kerül még a korábban kezdődő fizikai és pszichológiai érés, és az ezzel ellentétben egyre későbbre csúszó családalapítás és gyermekvállalás, amelyet részben a tanulmányokkal töltött időszak hosszabbodása okoz. Ez sem túlságosan erős nóvum (Nagy 2013a), hiszen a generációs korszakváltás narratívájából, az átmeneti és iskolai ifjúkor 80-as évek óta ismert elméletéből köszön vissza (Zinnecker 1993, Gábor 2012).

S felismerhetjük a Z generációval való hasonlatosságot is. Az ezredforduló táján születettek sem ismerik az internet nélküli világot, nagy részük már nagyon fiatalon okos eszközöket használt, a Youtube és az Instagram nagyobb befolyással van rájuk, mint a televízió. Tanulási szokásaik is megváltoztak, amihez új tanítási módszerekre lenne szükség, hiszen hozzá vannak szokva a gyors információszerzéshez, valamint a multitasking is alapvető készség számukra.

Az Alfa generáció kritikája

Már az X-Z generációk határai is összemosódni látszottak, hiszen nehéz egy konkrét évhez, dátumhoz kötni egy korcsoport „leváltását”. A Strauss–Howe-modell is csak hozzávetőlegesen adja meg a periódust, mint egy generáció határait, így az, hogy minden 2010-től született gyermek az „Alfák” egyike, szintén csak kevéssé megkötő erejű.

A hangzatos, tartalom nélküli név ennek ellenére hamar a bulvárértelmezés kedvencévé vált: rengeteg hasonló tartalmú és hangvételű cikk jelent meg az elmúlt néhány évben. A Business Insider például fél év eltéréssel kétszer is írt az Alfa Generációról, közel szó szerint ismételve ugyanazt a két írásban (Sterbenz 2014, Sterbenz 2015). A névadás hátterével hosszan foglalkoznak, de tudományos szempontból hasznos információt csak elvértve tartalmaz a cikk. A legérdekesebb kijelentés a demográfiai változásokról szól, megemlítve Kínát és Indiát, mint a jövő „gravitációs középpontját” társadalmi vonatkozásokban.

Ennél kicsivel többet nyújt Dan Schawbel bestseller önmegvalósítás-könyv szerző, HR kutató, Forbes rovatvezető cikke saját weboldalán (Schwabel 2014). Ebben öt, a jövő generációra vonatkozó tulajdonságot próbál megjósolni, melyek szintén kísértetiesen hasonlítanak a Z Gen-ről elmondott jellemzőkhöz. Ezek a következők:

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

- Egy vállalkozóbb szellemű generáció lesz.
- Még inkább járatosabbak lesznek a technológiában, nem ismerik majd a közösségi oldalak nélküli életet.
- Főleg online vásárolnak majd, kevesebb emberi kapcsolatuk lesz.
- Nagymértékben befolyásolja majd őket X és Y generációbeli szüleik hatása, sokáig „dédelgetik” majd őket.
- Jobban iskolázottak, önállóbbak, a jövőre és a kihívásokra felkészültebbek lesznek.

Hasonló „megfigyeléseket” közölt az Advertising Age (AdAge) magazin, de egy kicsit más stílusban. A 2016 januárjában megjelent cikk némiképp cinikusabb megközelítést választott, amelyben a szerző egy fiatal Alfát (valószínűleg saját gyermekét) figyelte meg, és ebből vont le 13 következtetést. Ezek persze elég komolytalan „tények”, mégis megfigyelhető bennük néhány trend, amely – ha megmarad idősebb korban is – formálhatja az adott generáció jellemzőit. Az erőforrások megosztása iránti ellenszenv (az „enyém”, „akarom”, „nem adom” kifejezések gyakori használata, túlzott ragaszkodás az „anyagi javakhoz”), a magánélet és szemérem fogalmának figyelmen kívül hagyása, a szabályok és korlátok megkerülése és a pillanatnak élés filozófiája. Felvetődik ugyanakkor a kérdés, hogy ezen maximum 6 év körüli gyerek megfigyeléséből levont következtetés (nem beszélve itt az egyedi eset problémájáról) vajon generációs vagy egyszerűen kisgyermekkorai jellemző.

Összegzés

Tudományos szempontból az Alfa generációt érintő kritika legalább három rétegben értelmezhető.

Ha el is fogadjuk a Strauss–Howe-modellt, arra semmiképp nem tekinthetünk mechanikusan. Bizonyosan nem igaz tehát, hogy ha valaki 2009 decemberében született még az egyik, ha 2010 januárjában már a másik generációhoz tartozik. Trendek, jellegzetességek a korábbi generációk alapján talán valóban fellelhetők, de ezek társadalmi nagycsoportban, semmint egyes személyekre értelmezhetők. Esetünkben pedig nagyobb mennyiségű adat nélkül próbálunk meg generációs jellegzetességeket leírni.

Ennek tükrében az sem tudható, hogy a felnövő korosztály valóban mutat-e manheimi generációs jellemzőket, s ezen jellemzők mások-e mint az előző generációé. Tehát nem tudjuk, hogy lesz-e változás a Z-generációhoz képest, jellemezhető-e ez a korosztály egyáltalán a manheimi értelemben önálló generációként.

Az elmúlt pár évben nem sikerült olyan narratívát találni, amely az X (digitális bevándorló), Y (digitális bennszülött) és Z (tartalom-előállító) generáció értelmezésén túlmutatott volna. Ezen értelmezések egy része ma csaknem megvalósult és

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

kecsegtet egy új generációs értelmezés lehetőségével (VR-szemüvegek, önvezető autók, érintőképernyők, hangfelismerés) más részük sci-fi (otthonról vezérelhető saját képre formált androidok). De egyikük sem a társadalmi teret újraformáló valóság.

Összességében tehát elmondható, hogy az új generáció elnevezése és karakterisztikájának bemutatása legfeljebb marketing szempontból fontos, amelynek csak évek múlva lehet relevanciája, amikor már több mindent tudunk a jelenleg még szó szoros értelemben gyerekcipőben járó Alfákról. Hovatovább mai ismereteink alapján az Alfa generáció tulajdonképpen csak egy „Z 2.0”, amely nem sokban tér el elődétől, csak továbbviszi „örökségét”.

Sok innovációból válhat átütő erejű társadalomformáló, s így lehet központi eleme egy új generációs értelmezésnek (ha lesz ilyen). De annak ismerete nélkül az egész nem más, mint egy még fel nem fedezett csillagot magunkról elnevezni.

Irodalom

- Fazekas Anna – Nagy Ádám (2016): Offline helyett online szabadidő? A fiatalok szabadidős tereinek és médiahasználatának átalakulása. In: *Médiakutató*, 2: 41–57.
- Fazekas Anna (2014): Státuszészlelés és szabadidő. In: Nagy Ádám – Székely Levente (szerk.): *Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012*. ISZT Alapítvány-Kutatópont, Budapest: 219–244.
- Gábor Kálmán (2012): A perifériáról a centrumba. Ifjúsági korszakváltás - társadalmi átalakulás- globalizáció és a magyar fiatalok. In: Gábor Kálmán: *Válogatott ifjúságszociológiai tanulmányok*. Belvedere, Szeged: 251–255.
- Hack-Handa József – Pintér Róbert (2015): Generációs különbségek a magyar médiafogyasztásban. In: *Információs Társadalom*, 2. http://epa.oszk.hu/01900/01963/00048/pdf/EPA01963_informacios_tarsadalom_2015_2.pdf, (Utolsó letöltés: 2017.08.12.)
- Kirschner A. Paul – Bruyckere, Pedro De (2017): *The myths of the digital native and the multitasker*. In: *Teaching and Teacher Education*, 67., Elsevier: 135–142.
- Howe, Neil – Strauss, William (1991): *Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069*. William Morrow & Company, New York
- Magyar Ifjúság 2012 ifjúságkutatás adatbázisa (2012): <http://kutatopont.hu/szolgaltatasok/tarsadalomkutatas> (Utolsó letöltés: 2016.05.12.)
- Mannheim, Karl (1969): *A nemzedéki probléma*. In: Huszár Tibor (szerk.): *Ifjúságszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest*
- McCrindle Marc Q (2015): *The McCrindleblog*: <http://mccrindle.com.au/BlogRetrieve.aspx?PostID=631099&A=SearchResult&SearchID=9286491&ObjectID=631099&ObjectType=55> (Utolsó letöltés: 2017.03.01.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

- McCrandle, Marc Q (2010): The Generation map. In: McCrandle, Marc Q: The ABC of XYZ. University of New South Wales, Australia. http://mccrandle.com.au/resources/whitepapers/McCrandle-Research_ABC-03_The-Generation-Map_Mark-McCrandle.pdf (Utolsó letöltés: 2017.03.01.)
- Nagy Ádám (2013a): *Az ifjúsági korosztályok meghatározásának egyéni életúton alapuló paradigmája*. In: Székely Levente (szerk.): Magyar Ifjúság 2012 – tanulmánykötet. Kutatópont, Budapest: 38–52.
- Nagy Ádám (2013): *Szabadidős tervek és tevékenységek*. In: Székely Levente (szerk.) (2013): Magyar Ifjúság 2012. Tanulmánykötet. Kutatópont, Budapest: 211–228.
- Nagy Ádám – Kölcsey Attila (2017): Generation Alpha: Marketing or Science? In: *Acta Technologica Dubnicae*, 1: 107–115.
- Nyüsti Szilvia (2013): Oktatási helyzetkép. In: Székely Levente (szerk.): Magyar Ifjúság 2012. Tanulmánykötet. Kutatópont, Budapest: 90–126.
- Pais Ella Regina (2013): Alapvetések a Z generáció tudománykommunikációjához. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. http://ktk.pte.hu/sites/ktk.pte.hu/files/mellekletek/2016/01/pais_alapvetések_a_z_generacio_tudomany-kommunikaciojához_-_tanulmány_2013.pdf(Utolsó letöltés: 2017.03.01.)
- Prensky Marc (2001): *Digital natives, digitalimmigrants*. In: On the Horizon, 5: 1–6.
- Schwabel Dan (2014): *5 PredictionsForGenerationAlpha*.<http://danschawbel.com/blog/5-predictions-for-generation-alpha/> (Utolsó letöltés: 2016.09.08.)
- Sterbenz Christina (2014): Generation Alpha is coming and it will change the world forever. <http://www.businessinsider.com/generation-alpha-2014-7>. (Utolsó letöltés: 2016.09.08)
- Sterbenz, Christina (2015): *Here is who comes after generation Z*, 08. <http://www.businessinsider.com/generation-alpha-2014-7-2> (Utolsó letöltés: 2016.09.08.)
- Székely Levente (2014): *Az új csendes generáció*. In: Nagy Ádám – Székely Levente (szerk.): Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012. ISZT Alapítvány-Kutatópont, Budapest: 9–28.
- Tari Annamária (2010): *Y generáció*. Jaffa Kiadó, Budapest
- Tari Annamária (2011): *Z generáció*. Jaffa Kiadó, Budapest
- Tóbi István (2013): *Tudománykommunikáció a Z generációnál*. PTE KTK, Pécs. www.zgeneracio.hu/getDocument/801 (Utolsó letöltés: 2015.04.24.)
- Vanderkam, Laura (2015): *What comes after Generation Z?* <http://fortune.com/2015/08/10/generation-z/>(Utolsó letöltés: 2016. 09. 08.)
- Williams, Alex (2015): *Meet Alpha: The Next 'Next Generation'* <http://www.nytimes.com/2015/09/19/fashion/meet-alpha-the-next-next-generation.html> (Utolsó letöltés: 2016. 09. 08.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

Zinnecker, Jürgen (1993): *A fiatalok a társadalmi osztályok terében (Új gondolatok egy régi témához)*. In: Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Belvedere, Szeged: 5–29.

További hivatkozások

IFJÚSÁG2000 ifjúságkutatás adatbázisa

IFJÚSÁG2004 ifjúságkutatás adatbázisa

IFJÚSÁG2008 ifjúságkutatás adatbázisa

„Átmeneti” kategóriák erősödése az ifjúság vallásos önjellemzésekor

BÖGRE ZSUZSANNA¹

ABSZTRAKT

A tanulmányban a fiatalok vallásos önjellemzésének változásáról írtam. A XXI. században megváltozott a fiatalok társadalmi helyzete, s ezzel együtt világfelfogásuk is. Ezek a változások a vallásossághoz fűződő viszonyt sem hagyják érintetlenül. A vallásos önjellemzés kategóriáinak korábbi és jelenlegi jelentéseit vizsgáltam meg. Azt a kérdést fogalmaztam meg, hogy vajon mihez képest tekintik önmagukat maguk módján vallásosnak azok a fiatalok, akik ezt a kategóriát tekintik jellemzőnek önmagukra. Kiderült, hogy az átmeneti kategóriák választásának erősödése, az egyértelmű, határozott kategóriák csökkenését hozta. A fiatalok körében a „maga módján vallásosak” mögé fokozatosan felzárkózott, s a második legnépesebb kategória lett a „nem vallásosak” csoportja. Ahogyan növekedik ezen csoportok létszáma, úgy válik bizonytalanná a fogalmak jelentése. A fogalmak tartalmát a „maga módján vallásosak” esetében vizsgáltam meg részletesebben egy kvalitatív kutatás segítségével. Az elemzésből kiderült, hogy az átmeneti kategóriákat választók szívesen tekintették magukat „keresőnek.” A megkérdezettek elmondása alapján megfogalmazható, hogy céljuk az élet értelmének a megtalálása. Keresésük, kategóriákba való önbesorolásuk ennek a célnak rendelődik alá.

KULCSSZAVAK: vallásos önjellemzés, „maga módján vallásos”, „nem vallásos”, átmeneti kategóriák, „kereső” identitás, hitelesség etikája

ABSTRACT

The strengthening of “transitional” categories in the self categorization of religious young people

My study is about changes of self-qualification of the religiosity of the youth. The situation of the youth changed in the 21st century and this drew with itself changes in the ways they see the world. These changes influenced religiosity, too. I have analysed the meanings of the notions used in creating categories of religious self-qualification. I have focused on the meaning of the expression of being “religious in my own way”. What do those using this category of self-qualification exactly mean by that and what are other groups they compare themselves to then? I suspect the existence of a growing rate of transitional categories of self-qualification together with a decline of more exact categories—even though the category of those “not religious” grew

¹ Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Szociológia Intézet, egyetemi docens

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

and became second biggest behind those of being “religious in my own way”. I hypothesized that the meanings of the notions used in religious self-qualification became blurred as these categories grew in quantity. To see more clearly, I used qualitative research and analysed the meaning of these notions in more detail in the group of those who self-qualified as being “religious in my own way”. The results have shown that youth in transitional categories tend to see themselves as “seekers”. They explained that their aim is to find the meaning of life. They subordinate their quest and their self-qualification to this aim.

KEYWORDS: *religious self-description, “religious in its own way”, “none religious,” “seeker” identity, the ethics of authenticity*

Bevezetés

Az utóbbi időben öröndetesen megnőtt az ifjúságszociológiai kutatások száma és színvonala. Ez nem meglepő, mivel a szociológia és társtudományai szeretnének a fontosabb társadalmi problémákra reagálni, tükröt tartani az érintettek, a véleményformálók és a döntéshozók számára. Változó világunkban előtérbe kerültek a fiatalokat érintő kihívások és az azokra adott válaszok megértése (Somlai 2007, Murányi 2012, Dusa 2012, Csepeli 2016). Ezen belül számos tanulmány foglalkozik az ifjúsági vallásossággal, amelyek hozzájárulnak a fiatal korosztály gondolkodásmódjának jobb megértéséhez (Pusztai 2011, Rosta 2011, Hámori Rosta 2011). Ez utóbbiakhoz kíván csatlakozni ez a tanulmány, amelyben az eddigi tudásunk árnyalására teszek kísérletet.

Ha a legutóbbi Ifjúság 2000 kutatássorozat eredményeit vesszük figyelembe, akkor láthatjuk, hogy a fiatalok vallásosságában új tendenciák jelentek meg (Bauer – Szabó 2011, Székely 2013, Székely – Szabó 2017). Az adatok szerint 2016-ban a 15-29 év közötti korosztály közel fele vallásosnak, míg 45%-a nem vallásosnak, illetve ateistának vallotta magát (Székely – Szabó 2017) Ezek alapján mondhatnánk, hogy a vallás a fiatalok esetében törésvonalként működik, ha nem ismernénk az adatok részleteit. A részletek szerint ugyanis mindkét csoportban azok vannak többségben, akik „átmeneti” kategóriákkal jellemezték önmagukat. Ez annyit jelent, hogy a vallásosak csoportjából a „maga módján vallásosak” voltak többségben, s nem az „egyháziasan vallásosak.” A nem vallásosak közül is azok aránya volt magas, akik „nem vagyok vallásosnak” mondták magukat, s nem pedig azok, akik „határozottan nem vallásosnak, ateistának” tekintették magukat. (Részletekről később lesz szó). A „maga módján vallásos” és a „nem vallásos” csoportok lettek a legnépszerűbbek a fiatalok körében, aminek külön érdekessége, hogy az utóbbiak arányszáma fokozatosan kezd felzárkózni a maga módján vallásosak mögé. E folyamat bekövetkezéséről sokat írt korábban Tomka Miklós vallásszociológus, s napjainkban is többen tárgyalják ezt a kérdést (Tomka 2006, Rosta 2011, Hámori – Rosta 2011).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

Jelen tanulmányban nem arra keresem a választ, hogy mi a különbség a maga módján vallásosak és a nem vallásosak között, hanem ennek éppen az ellenkezője izgat. Van-e valamilyen hasonlóság a két kategóriába tartozók gondolkodásmódja között, s ha igen, akkor az hogyan írható le?

Kérdéseim megválaszolására először számba veszem a hazai kvantitatív vallás-szociológia adatait a lakosság vallásosságáról, majd ugyanezeket az adatokat megnézem a fiatalokra kivetítve. Ezt követően felhívom a figyelmet a vallásos önjellemzés kategóriáinak jelentésváltozására, mert úgy látom, fogalmaink tartalma változóban van. S végül egy kvalitatív kutatás eredményéről számolok be, amelynek segítségével érthetőbbé válik az átmeneti kategóriák népszerűsége.

Értelmezési keret, avagy milyenek írható le az a kor, amelyben az „átmeneti” kategóriák népszerűek a fiatalok körében?

Közhelyszerű megállapítás, hogy egy gyorsan változó világban élünk, amelyben már nem állnak rendelkezésünkre átfogó világértelmezések. Korábban a vallásos narratíva töltötte be ezt a szerepet. Magyarországon is többé-kevésbé 1948-ig, a keresztény világnézet érvényesült a hétköznapi ember mindennapjaiban. A hagyományos társadalomban az egyház irányította a vallásosságot, s mind a helyi közösségek szervezésében mind az egyén életében jelentős szerepet játszott. A vallás magától érthető módon mindent átfogott. Ebben a korban az emberek életpályája a mainál jóval stabilabb társadalmi struktúrákban bontakozott ki, amelyben a kívülről irányított-ság kapott nagy szerepet.

Magyarországon a szocializmusban hirtelen és drasztikusan, Nyugat-Európában a modern kor beköszöntével fokozatosan változott meg a hagyományos felfogás. Az egyházorientált vallásosság háttérbe szorult, s az egyház üzenetét mára csak a társadalom töredéke fogadja el identitása háttereként. Nem csak Magyarországról, hanem Európa egészéről hasonló megállapításokat tehetünk.

A vallásos világnézet halványodásával a modern ember világa immanens szférák között zajlik (Taylor 2007). Arra a kérdésre, hogy „miért vagyok?”, „mi a feladatom a világban?”, a ma embere saját maga akarja megtalálni a választ a filozófus Taylor szerint. Napjainkban az ember befelé, nem pedig kifelé fordul, s felvesz egy „kereső” magatartást (Taylor 2012). A „kereső” emberek gyakran valamilyen „spirituális” választ találnak, bár nem feltétlenül ezt keresik. Vagyis a „beleszületett” vallásosság helyett a modern ember dönthet úgy, hogy vallásos lesz vagy sem. S ha az igen mellett döntött, akkor vagy elfogadja az egyház tanítását, vagy a maga módján próbál valamilyen „spirituális” világot összerakni.

Az identitás kérdései, mint amilyen a „Ki vagyok én?” kérdése, mindig foglalkoztatta az embert. A modern kor „vívmánya”, hogy egymás mellett sokféle válasz létezik. S a ma embere azt az utat fogadja el, amelyről azt gondolja, hogy számára „hite-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

les.” A hitelességhez a személyes közreműködésünkön keresztül vezet az út (Taylor 1991). Különösen érvényes mindez az ifjúságra, nekik nem kellene automatikusan a hagyományos válaszok. A szülőktől kapott minták sem, ha azokat hiteltelennek ítélik meg a gyerekek, vagy nem kellene a vallásról szóló tanítások sem, ha azokat számukra „hiteltelen” személyek közvetítik.

A legújabb szociológiai elméletek a fentiekkel egybecsengő módon beszélnek korunkról. Ma már nem az a cél, hogy „Miként is érhető el x?” hanem, hogy „Mit is akarunk elérni tulajdonképpen?” (Schulze 2000: 135, Éber 2008) Ezek a kérdések léptek a „Mi végre vagyok a világon?” töprengések helyébe. Az elméleti szociológia szerint a ma embere élménytársadalomban él, vagy más kockázattársadalomról, vagy fluid korról beszél. Mindezek az elképzelések nem zárják ki egymást. Sőt! Csak együtt képesek érzékeltetni a XXI. század jellegzetes légkörét (Schulze 2000, Éber 2008, Beck 2003, Bauman 2000).

Az élménytársadalom felfogása szerint például a mindennapok világát az élménykeresés uralja, vágyódunk a szép életre, s ennek elérését egyre inkább befelé fordulva próbáljuk elérni. Belső világunkba az érzéseinken keresztül jutunk el, valomásainkat azzal kezdjük, hogy „úgy érzem, nem érzem, megéreztem.” Ha érzéseink azt üzenik, hogy „valami nem hiteles, vagy nem tett valami boldoggá bennünket”, akkor továbbállunk, s folytatjuk a „keresést.”

S ahogyan erre Taylor figyelmeztet, ez az életérzés nem múló hóbort (Taylor 1991). A „hitelesség etikájának” lehetnek vad hajtásai, (vannak is), de tudomásul kell vennünk, életünk ebben a keretben zajlik. Inkább azt kellene tudnunk, ha egy olyan korban élünk, amelyben az önmagunkra figyelés erénnyé vált, akkor ezt az etikát hogyan állíthatjuk egy nagyobb, nemesebb cél szolgálatában?

Magyarországon társadalmi szintre a rendszerváltás utáni nemzedékben vált általánossá ez az etika, s az élménytársadalom terjedése is ekkortól vált érzékelhetővé. Ennek a kornak a nemzedékét nevezi az ifjúságszociológia Y, de még inkább Z generációnak.² A rendszerváltás utáni magyar társadalom hirtelen új jelenségekkel találkozott, mint amilyen a demokrácia, a pluralizmus, a piacgazdaság, a tolerancia, s nem utolsósorban a vallásszabadság kérdése, stb. Ezek a jelenségek a társadalom egésze számára újként merültek fel, s egyként érintette az idősebb és a fiatalabb nemzedéket. Mindkét korosztálynak egyszerre kellett az új társadalmi keretet megtanulni, s alig voltak olyanok, akik „hitelesen” közvetíteni tudták volna az új alkalmazkodási sémákat. A társadalmi élet egésze átalakulás alatt volt, s értelemszerűen az egyének fokozott módon magukra maradtak. A rendszerváltás éveiben és utána született az a generáció, akik ma a fiatalság gerincét képezik. A 15–29 éves kor közötti korcsoportra gondolhatunk, akik között már megjelent a Z generáció, s előre látható, hogy életpályájuk még az előző generációtól is nagyon el fog térni (Csepeli 2016).

² Y generáció a 80-as és 90-es években született, a Z generáció a 2000-es években.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

Kérdés, ebben a változó világban hogyan viszonyul a fiatalság a valláshoz, s ha igaz az, hogy maga akarja összerakni élete jelentését, akkor azt hogyan teszi?

Népszámlálási adatok a vallásosságról 2001–2011

A népszámlálás során a vallással kapcsolatos adatokat a felekezeti hovatartozás kéréseivel szokták mérni. Ez történt 1949-ig folyamatosan, a tíz évenként esedékes népszámláláskor Magyarországon. Ez a kérdés 1950–2000 között kimaradt a hazai népszámlálás kérdőívéből, s az csak a 2001-es és a 2011-es censusba került vissza. További változás, míg 1949-ig a válaszadás kötelező érvényű volt, addig 2001-től többek között a vallással kapcsolatos kérdés önkéntessé vált.

2011-ben a vallással kapcsolatos eredmények sokkolóan hatottak az érintett felekezetek képviselőire, de még a társadalomkutatókra is. Miért? Egyrészt a statisztikai adatok jól felhasználhatók különböző gazdasági és politikai érdekek érvényesítésekor, másrészt a kapott eredmények a felekezetek identitását erősíthetik, vagy éppen gyengíthetik. Nem mindegy, hogy milyen eredmények születnek egy-egy népszámlálás után a vallási hovatartozásról. Mindezek figyelembevételével a két népszámlálás felekezeti adatai olyan drámai változást jeleztek, amely mellett nem mehetünk el szó nélkül.

1. táblázat

Felekezeti hovatartozás %-os arányban 2001. és 2011-es népszámlálási adatok alapján a lakosság egészére vonatkoztatva

Év	Római katolikus	Görög katolikus	Református	Evangélikus	Izraelita	Egyházhoz nem tartozó	Nem válaszoló
2001	51.9	2.6	15.9	3	0.1	14.5	10.8
2011	37.1	1.8	11.6	2.2	0.1	16.7	27.2

Forrás: KSH (2013)

A táblázat adatai mintha önmagukért beszélnének. A változások megdöbbentették a történelmi egyházak képviselőit, mert azok minden esetben (az egy izraelita egyházat kivéve) drasztikus létszámcsökkenést mutattak. Létszámnövekedésről csak az „egyházhoz nem tartozók” csoportja esetében beszélhetünk. A társadalomkutatók számára azonban meglepetést a „nem válaszolók” arányának közel háromszorosára emelkedése jelentett. Kérdés, vajon mi történhetett 10 év leforgása alatt a magyar társadalomban a vallás vonatkozásában? (Máté-Tóth – Nagy 2013) Nyugtalanítóan hatott, hogy a felekezeti hovatartozás kérdésére miért nem adott választ összesen 2.699025 fő? (ugyanaz 1.034767 fő volt 2001-ben) A miértekre sokféle magyarázat született, mint például az emberek félreértették a kérdést, vagy azok

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

rosszul voltak megfogalmazva, vagy az egyházak nem propagálták eléggé a válaszadás szükségességét, stb. (Máté-Tóth – Nagy 2013, Rosta 2011).

Értelmezésemben a „nem válaszolt” kategória ilyen arányú növekedése nem csak az individualizálódó társadalmi gondolkodás erősödését, az intézmények iránti bizalmatlanság fokozódását, a valláshoz való viszonyulás egyre határozottabb privatizációját jelenti. Még csak nem is a szekularizáció jeleként értelmezem ezt az adatot. Fogjuk fel pozitív módon a válaszokat, s tételezzük fel, hogy a „nem válaszolt” kategória azt jelenti, hogy *nem válaszolok, mert nincs olyan válaszlehetőség számomra, amely kifejezné a valláshoz való viszonyomat, így élek a válaszmegtagadás lehetőségével. Kihagyom a választ, mert nincs olyan kategória, amellyel azonosulhattam volna.* Feltételezésem szerint a felekezeti hovatartozás napjainkban csekély mértékben fejezi ki az egyének valláshoz való bonyolult viszonyát. A „nem válaszolók” erre is gondolhattak, amikor éltek az önkéntesség lehetőségével, s nem válaszoltak.

Vallásos önjellemzés alakulása 1980–2008 között

Tomka Miklós (1949–2010) vallásszociológusnak köszönhetően több évtizedre visszamenően rendelkezünk a vallásos önjellemzés adataival. Az önjellemzés itemjeit még a hetvenes évek végén fogalmazta meg a szerző, amelyek a következők: (1.) Vallásos vagyok az egyház tanítása szerint, ami az intézményes vallásosságról ad képet. (2.) A vallásos vagyok a magam módján, ami az individuális vallásosságot méri. (3.) Ezek után következnek a nem tudom, hogy vallásos vagyok-e vagy sem, tehát a bizonytalanok, majd (4.) a nem vagyok vallásosak csoportja, s végül (5.) az ateisták (Tomka 1979, 1991: 23, 1998: 18–32, Gereben 1998: 39–45, Gereben 2003). A negyedik és az ötödik csoportot, de sokszor még a harmadik kategóriát is, az elvállaltalanodás jelzőszámának szokás tekinteni.

2. táblázat

A vallási önbesorolás kategóriái, 1980–2008, a magyar felnőtt lakosság körében (%)

Év	Vallásos az egyház tanítása szerint	Vallásos a maga módján	Nem tudja eldönteni, hogy vallásos-e	Nem vallásos	Más a meggyőződése. ateista	Nem tudja, nem válaszolt	Összes
1980	10,6	40,9	8,2	19,3	19	2	100
1988	12,3	45,8	5,2	26,6	8,7	1,4	100
1991	16	52,8	5,4	20,8	4,5	0,5	100
2000	13,5	56,9	3,3	25,7	–	0,6	100
2008	17,8	48,3	5,7	27,9	–	0,2	100

Forrás: Saját szerkesztés (Tomka 1979, 1998/b, 2010)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

A táblázat „hagyományos” magyarázata szerint a vallásosság a rendszerváltás után jelentősen megnövekedett (Tomka 1998/a, Tomka 1998/b). Ha az „egyház tanítása szerinti” és a „maga módján vallásos” csoportokat összeadjuk, (a hazai vallás-szociológiában ez a gyakorlat) akkor elmondható, hogy 1991-ben a népesség 68,8%, 2000-ben 70%-a, 2008-ban pedig 66,2%-a tekintette magát vallásosnak. Az is látható a táblázatból, hogy a vallásos lakosság döntően az individuális, tehát a maga módján vallásos csoportba sorolta önmagát. Továbbá a „nem vagyok vallásos” oszlop százalékos arányának emelkedése arra enged következtetni, hogy erősödően van az elvallástalanodás Magyarországon is.

Ha az I. és a II. táblázat eredményeit összehasonlítjuk, abból levonható egy olyan következtetés, miszerint a felekezeti hovatartozás fontossága csökkenően volt a lakosság egészében, ugyanakkor a vallásos identitáson belül az individuális vallásosság még mindig erősen tartotta magát.

Nézzük meg, milyen adatokat kapunk, időben előre haladva, ha ugyanezeket a kategóriákat a fiatalokra vetítjük.

A magyar fiatalok vallásos önjellemzése (2000–2016)

3. táblázat

Fiatalok vallásos önbesorolása, 15–29 éves kor között (2000–2016) (%)

Év	Vallásos az egyház tanítása szerint	Vallásos a maga módján	Nem tudom, hogy vallásos vagyok-e vagy sem	Nem vagyok vallásos	Nem vagyok vallásos, más a meggyőződésem	Nem válaszolok
2000	10	46	6	28	8	2
2004	10	48	4	24	13	1
2008	7	43	6	35	8	1
2012	7	31	8	40	7	7
2016	6	43	5	41	4	1

Forrás: Saját szerkesztés (Rosta 2011, Hámori – Rosta 2011, Székely 2017). A táblázatot a szerző állította össze az Ifjúság 2000 kutatássorozat adataiból készült tanulmányok és gyorsjelentések alapján.

A táblázatnak több olvasata lehetséges. Van az úgynevezett „hagyományos” verzió, ami alapján egyértelmű trend rajzolódik ki napjainkban. A vizsgált időszakban láthatóan a vallásos fiatalok vannak többségben, 2016-ban például 49%, (vallásos az egyház tanítása szerint és a vallásos a maga módján kategória összeadva). Ugyanakkor az is látható, hogy fiatalok körében csökkenően van az egyházasian vallásosak aránya, s az elkezdett alacsony szinten stabilizálódni. Továbbá a maga módján vallásosak aránya mellé fokozatosan felzárkózott, mint ahogyan azt a bevezetőben

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

már írtam, a „nem vagyok vallásos” csoport, aminek olvasata a szekularizálódás erősödése szokott lenni. Láthatóan van egy igen alacsony, ám stabilnak mondható egyházasan vallásos és egy ateista (más meggyőződésű) csoport, amelyek együttesen 2012-ben a fiatalok 14% át, 2016-ra 10% át tette ki. Ez a két csoport tekinthető határozott világnézetűnek, függetlenül attól, hogy vallásosnak, vagy ateistának tekintették-e magukat.

Érdekeség még a táblázatban, hogy 2012-ben a nem vallásosak kategóriája megelőzte az individuális vallásosak arányát, bár ez a mérés inkább tekinthető valamilyen oknál fogva „kilengésnek”, mint tendenciának, legalábbis egyelőre. 2016-ra visszaállt a rend. A táblázat szerint 2012-ben valamiért a nem válaszolók aránya is megemelkedett, ám ez a „rendellenesség” is megszűnt 2016-ra.

Az én olvasatomban a fiatalok többsége az átmeneti kategóriákba sorolta magát, amelyek részleteiről keveset tudunk. Kérdés, mit jelentett a „maga módján vallásos” kategória 2016-ban? Ugyanazt, mint a kategória megszületésekor, 1978-ban? Vagy mit takar a „nem tudom eldönteni, hogy vallásos vagyok-e vagy sem”, illetve a „nem vagyok vallásos” 2016-ban egy fiatal számára?

A kategóriákkal kapcsolatban másokban is megfogalmazódott már kritikai észrevétel. 1. Nem tudjuk részleteiben, hogy mit jelentenek az egyes kategóriák a megkérdezettek számára (András 1998). 2. Túl nagy csoportok kerültek be mindig is a „maga módján vallásos” kategóriába, így nem állíthatjuk, hogy kellőképpen differenciáló hatású lenne (Tomka 1998, Gereben 1998). 3. A legutóbbi mérések szerint a „nem vagyok vallásos” kategória is nagyon nagyra duzzadt, tehát ennek a differenciáló hatása is kérdésessé vált. Az utóbbi időben felerősödnek azok a hangok, amelyek ennek a kategóriának az újragondolását is sürgetik, mert többen úgy vélik, (velem együtt), hogy korántsem egy homogén csoportról van szó (Lipka 2016, Voas 2015, Lee 2014, Vernon 1968). 4. Mivel nominális skálával van dolgunk, s amikor azt statisztikailag akarjuk elemezni, nem tudjuk megmondani, hogy hol vannak átfedések a kategóriák között (Tomka 1998/a). 5. Vélhetően sokat változott a kategóriák jelentéstartalma az elmúlt 40 év során, de hogy milyen irányban, az nem tudjuk, meg kell vizsgálnunk.

A „maga módján vallásos kategória” jelentésváltozása

Az átmeneti kategóriák közül a „maga módján vallásos” csoport jelentéstartalmának változását tudtam megvizsgálni a survey kutatások beszámolóit felhasználva (Tomka 1979, 1998, 2010, Rosta 2011, 2013, Hegedűs 2012, Földvári 2012). Azért csak ezt a kategóriát, mert a „nem vallásos” csoportot eddig a téma kutatói az elvállastalanodás trendjeként kezelték, s alig beszéltek róla. Emiatt ezt a csoportot egyelőre homogénként kezeljük, jóllehet nyilván nem erről van szó. A fogalom finomabb értelmezéséhez további kutatásokra van szükség.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

A maga módján vallásos kategóriáról a megjelent publikációk alapján azt lehetett látni, hogy a **hetvenes évek végén, a nyolcvanas** években (s itt értelemszerűen csak Tomka Miklós tanulmányaira gondolhatunk) a vallásosság kategóriáit (vallásos az egyház tanítása szerint és a „vallásos a maga módján”) a keresztény történelmi egyházakhoz képest értelmezte a szerző. Ebben az időben a hangsúly a keresztény, a tradicionális, és az intézményesült egyházak elfogadottságán, vagy nem elfogadottságán volt. A „maga módján vallásos” csoportba az a személy került, aki távolabb tartotta magát az intézményes elvárásoktól, de vallásosságát a keresztény gyökerek szerint értelmezte.

A **kilencvenes években** a szerzők (most már Tomka Miklós tanítványainak munkáiról is szó van) arról kezdtek beszélni, hogy az egyházorientált vallásosság valami olyasmit jelent, mint amit a nyugati vallásszociológusok „elkötelezett” (committed) vagy „hitet megvalló” (confessor) magatartásnak neveznek. A „vallásos a maga módján” kategóriáját pedig kulturális kereszténységnek kezdték tekinteni. A kulturális kereszténység elnevezéssel olyan magatartást írtak le a szerzők, hogy az ide sorolható személyek az egyháztól vallásos szolgáltatásokat várnak el, komolyabb elköteleződés nélkül. Olyanokra gondolhatunk, hogy voltak emberek, akik igényelték a keresztelést, elsőáldozást, bérnálást, házasságot, temetést stb., de mindennapjaik szempontjából nem volt meghatározó a történelmi egyházak elvárásainak betartása.

A kilencvenes évek végén készült kutatások szerint tovább növekedett a magyar társadalomban a „maga módján vallásosak” aránya, miközben a fogalom tartalma folyamatosan változott. Egyrészt fennmaradt az intézményes vallásosságtól való távolodás tendenciája, a keresztény egyházakkal szembeni utilitarista szemlélettel együtt. Újabb vonásként megjelentek benne a babona, az okkultizmus, a különböző pszeudó-vallási elemek is, hiszen a nemzetközi kutatások kérdőíveiben ezekről a jelenségekről is szerepeltek kérdések. Ezzel összetettebbé vált a „maga módján vallásos” kategória, már nem csak a keresztény egyházaktól való eltávolodás volt mérhető, hanem a nem keresztény vallási elemek feltűnése is (Tomka 2003, 2006, 2007).

A fogalom összetett voltáról írt Gereben Ferenc is (Gereben 1998: 39–44, 2004: 36–41). Úgy látta, hogy a „maga módján vallásos” csoport homogén voltát meg kell bontani. Három alcsoportot talált kutatásában. 1. Egyházakhoz viszonylag közel álló vallási magatartás, de az intézményhez lazán kötődőek. 2. Szelektív, individuális hívő, aki válogat a hittételekben, de nincs nyílt konfliktusban az egyházi intézményekkel. 3. Egyházi szervezetekkel, hierarchiával szemben erősen kritikus csoport. A kilencvenes években tehát Gereben már kvalitatív kutatásában jelezte a csoport homogén voltának tarthatatlanságát. A három alcsoport jól elkülöníthető egymástól, de közös bennük, hogy az egyházhoz való viszonyulás (laza kötődés, nincs nyílt konfliktus, erős kritika) fontos szempontként jelent meg (Gereben 1998, 2003: 36–41).

Az ezredforduló után, több nemzetközi kutatási eredmény felhasználásával Tomka Gerebennel egybecsengő véleményének adott hangot. Ő is jelezte a kategória

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

korábbiakhoz képest történő jelentésváltozását. Hangsúlyozta, hogy nem csak arról van szó, hogy kultúrvallásos emberek az egyházat szolgáltató intézménynek tekintik, hanem arról is, hogy a maga módján vallásos kategóriát olyan emberek választják, akik szembefordulnak keresztény hagyományainkkal, s inkább a keleti vallások felé, vagy a pogány hitvilág felé fordulnak (Tomka 2006).

E rövid összefoglalásból látható, hogy 1980–2008 között lényeges változáson ment keresztül az ötfokú skála „maga módján vallásos” kategóriája. Az összefoglalóban annyi újítás van, hogy amikor mások következtetéseit egymás mellé tettem, (négy évtizedre visszamenőleg), akkor láthatóvá vált a jelentéstartalom folyamatos változása.

Ezek a következők:

(1.) növekedett az intézményes vallásosság kárára az individuális vallásosság, (2.) a keresztény orientációjú tartalom mellett az ezoterikus vagy keleti vallási elemek is előkerültek, (3.) a korábbi kétdimenziós kategóriából az idők során egy többdimenziós jelentéstartalmú csoport lett oly módon, hogy a többdimenziósság arányai rejtve maradtak előttünk. (4.) Megjelent lényeges vonásként az egyén válogató magatartása.

Ezen vonások alapján kijelenthető, hogy a maga módján vallásos csoport átmenetet képez az „egyház tanítása szerint vallásos” és az „ateista” csoportok között. Kérdés az, milyen szempontból tekinthető átmenetinek a maga módján vallásosság? Egy külső szempont érvényesülése jelenik meg benne, mint ahogyan azt láthattuk a Gereben-féle alcsoportok esetében, vagy valami új vonással is számolnunk kell?

Erre a kérdésre egy kisebb kvalitatív kutatással kísérlem meg a válaszadást?

Az átmeneti kategóriát választók és a „keresés” életélménye

2014-ben egy nemzetközi kutatás kapcsán kvalitatív kutatást folytattunk, amelyben megvizsgáltuk a fiatalok valláshoz fűződő viszonyát³ (Bögre 2016). Arra voltunk konkrétan kíváncsiak, hogy milyen összefüggés van a vallásos önjellemzés (a Tomka-féle skálát használva) és a „kereső” magatartás között (Taylor értelmezésében). Kik mondják magukról, hogy „keresők”? Mivel függ össze keresésük, mi a céljuk, s egyáltalán hogyan zajlik ez a folyamat?

Az ötfokú skálát kiegészítettük egy plusz, „kereső vagyok,” kategóriával, amelyek választását csak az után ajánlottuk fel, amikor már valamelyik kategóriát kiválasztotta az alany. Nem túl nagy meglepetésre, azok többsége, akik az átmeneti kategóriákba sorolták magukat, (maga módján vallásos, nem tudja eldönteni, hogy vallásos

³ Köszönet a PPKÉ szociológus hallgatóinak, akik 2014-ben a kvalitatív kutató szemináriumom tagjai voltak, s a témában interjúkat készítettek. Név szerint: Albert Máté, Borbély Anna, Ecsér Réka, Dudok Dávid, Farkas Célia, Farkas Boglárka. Mezei Mátyas, Tóth Ildikó, Vass Melinda.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

vagy sem, a nem vallásos) választották a „kereső vagyok” kijelentést is. Ezt követően a „kereső vagyok” kategóriát választókkal mélyinterjúkat készítettünk. A kutatásban az interjúalanyok köre homogénnek mondható, mert hólabda módszerrel történt a kiválasztásuk, az ismerősök ismerősei lettek megszólítva. Ez a kör a felsőoktatásban tanulókat jelentette, s amikor a fiatalok jellemzéséről lesz szó, ezt szem előtt kell tartanunk. A felsőoktatásban részt vevők hangját szólataltam meg.

22 élettörténeti interjú készült, amelyek között 16-ban „keresőnek” is tartotta magát a megkérdezett. Ezeknek az interjúknak a témába illeszkedő részét „sűrítés-sel” foglaltam össze (Kvale 2007: 106–107). A mélyinterjúk elemzése alapján megállapítható, hogy a kereső fiatalok olyan jelenségeket fogalmaztak meg önmagukról, amelyek összecsengtek az elméleti bevezetőben leírtakkal. Másrészt gondolkodás-módjuk eddig kevésbé ismert részleteibe nyerhettünk bepillantást.

A megkérdezett fiatalok, amikor meg szeretnék volna tudni, hogy „miért” nevezték magukat keresőnek, a kérdésre először általános szinten válaszoltak. Nem volt kész válaszuk a kérdésre, keresték a szavakat, a kifejezéseket. Mintha nagyon mélyre temetett dolgokat kellett volna előásniuk. A válaszok spektruma igen széles volt. Egészen onnan, hogy „azt keresem, hogy mit kereshetek,” egészen odáig, hogy „Istennélményt” keresek.

„Mit” keres kérdésre érkezett válaszok két típusba sorolhatók. Sokan mondták, hogy „életük harmóniáját”, a „békességet”, a „rendet az életben”, az „igazságot”, az „őszinteséget” keresik. Egyszóval az élet egészét érintő, posztmaterialis értékeket soroltak fel. A másik választípusba tartoztak a „saját utamat,” vagy a „saját különbözőségemet” válaszok. Ez utóbbiak arra engednek következtetni, hogy a megkérdezettek a keresést, mint feladatot, egy egyszemélyes vállalkozásnak fogták fel, amelyben mintha egyedül kellene teljesíteniük. Arról nem beszéltek például, hogy azt „keresik,” hogy hová, vagy kikhez szeretnének tartozni”, vagy „hasonlítani.” Nem felelhetjük, hogy ezeket a válaszokat az átmeneti kategóriába tartozók adták, tehát olyanok, akiknek nem volt egy jól körülhatárolt elképzelésük a világról.

A fentiekből látható a keresés irányának befelé fordulása, mert a megkérdezettek személyes világukra koncentráltak. A keresésről úgy beszéltek, mint egy misszióról, amelynek célja a belső utak felfedezése. Mint egy zarándoklatról, amelyen azok vesznek részt, akik még nem tértek meg, vagy nem értek célba. Az elbeszélésekből az derült ki, hogy cél lehet az úton levés is, nem csak a megérkezés. Ha valaki számára nem érkezett válasz, akkor folytatja a keresést, vagy egy idő után újra kell próbálkoznia. Feladatként, vagy még inkább életprogramként jelent meg ez a kereső magatartás.

Arra a kérdésre, hogy honnan lehet tudni, hogy mikor ér célba az ember, akkor az „élmény”, az „érzés” és a „hitelesség” kifejezések fogalmazódtak meg. Megjelent az interjúkban, hogy addig mennek ezen az úton, amíg úgy *nem érzik*, hogy eljutottak addig a pontig, amíg meg nem találják azt, hogy ők mitől azok, akik. Többen a „harmónia”, a boldogság állapotának érzésével akartak találkozni. A másik választípus

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

a transzcendenssel való belső találkozás várása volt. Hogy mi a hiteles és mi nem, az élményként és érzésként jelent meg, amelyet az egyén belső világának békéje, harmóniája igazol vissza. Tehát nem valamilyen tudásként, vagy bizonyításra váró tételként beszéltek a hitelességről, hanem „úgy érzem, hogy az nekem nem hiteles”.

Érdekes részletek derültek ki, amikor meg szerettük volna tudni, hogy hogyan zajlik a keresés. A keresés módjának különböző fázisairól számoltak be az alanyok. Ezek a fázisok lehetnek nagyon intenzívek, de éppúgy passzívak is. Ahogyan azt az egyik alany megfogalmazta „pillanatnyilag nem aktív a keresésem. Most másra koncentrálok. Most úgy érzem, hogy harmóniában vagyok”. A keresés akkor válik intenzívvé, amikor kapaszkodóra van szükségük. Ha változik az egyén élete, s emiatt felborul egy korábbi „rend”. Nem feltétlenül krízisre, vagy traumára kell itt gondolnunk. Egyik alany például elmesélte, hogy az erasmusos tanulmányútja során azt tapasztalta, hogy mennyire gyámoltalan lett idegen környezetben, legalábbis társaihoz képest. Az interjúból az derült ki, hogy „emiatt eljutott az öngyilkosság gondolatáig.” Szülei kiutazása és lelki támogatása mentette meg a tényleges kísérellettől. Másik alanyunk a drogfüggőségtől akart megszabadulni, s akkor aktivizálódott keresése. A keresés állapotáról, mint tudatos folyamatról beszéltek, ami az egyensúly felbomlásakor indult be. Az interjúk szerint a keresés olyan élethelyzetekben erősödik fel, amikor a hétköznapiak rendje kérdőjeleződött meg valami miatt.

Kérdés volt, hogy mihez, kihez tudtak fordulni, amikor aktív keresésben voltak a fiatalok. Mint kiderült, nagyon tág az a kör, amerre elindultak a megkérdezettek értelmet, rendet, életüket megtartó keretet, Istent keresni. A tartalmi nyitottság jellemző volt. „Mindenben lehet valami”, mondta az egyik alany. Figyelték a körülöttük zajló világot, hogy döntést hozhassanak, milyen válaszok hitelesek számukra. Könyvekhez, filozófiához, számukra elfogadható személyekhez, a legkülönbözőbb vallási csoportokhoz, ezotériához, pszichológushoz fordultak a megkérdezettek.

Az eredmény spektruma is nagyon széles volt. Kezdve az „önmagamban hiszek, úgy gondolom, hogy mindenki isten” vélekedéstől elkezdve, a sporttól, a filozófián keresztül, az altruista önfeláldozáson át egészen a nagy világvallások megtalálása merült fel. Annak ellenére, hogy az átmeneti kategóriába tartozók esetében a „keresés” iránya nem a vallás, de az eredménye *lehet akár a vallás is*.

Egy „tiltott” tartalom mintha mégis lenne. Mintha minden olyasmi helyzet „veszélyt” jelentene, ahol a megkérdezett személy emberi méltósága veszélyeztetve lett volna. Kérdés, hogy miről ismerhető fel ez? Mint kiderült, igen egyszerűen. Amikor valaki, vagy valakik, meg akarták szabni, hogy mit tegyen, vagy milyen legyen a fiatal, azt a helyzetet/személyt inkább elkerülték. „Ne akarják megmondani, hogy mit kell tennem...” – kijelentések hangzottak el. Lehet ez az iskolarendszer, vagy egy-egy tanár, aki diktálni akart, azokról elutasító véleményt fogalmaztak meg.

Az intézményekkel, vallási közösséggel való kapcsolat például csak addig tartott, amíg a megkérdezett „jól” érezte ott magát. Nagyon sokan beszámoltak a gyermekkorukra emlékezve az egyházzal való jó kapcsolatukról. Itt közösségeket, baráti

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

társaságokat emlegettek, egy jó papot, hittantanárt. Pozitív élményekről beszéltek, mint például, hogy személyes figyelmet kaptak, kitüntetett bánásmódban részesültek valakik részéről. S amikor ezek a szálak meglazultak, akkor az egyházzal való kapcsolatuk is megszakadt. Ebből az olvasható ki, hogy egy intézmény hitelessége, elfogadása törékeny, s leginkább csak addig maradt fenn, amíg a megkérdezettek pozitív élményt kaptak onnan. Arról nem kaptunk beszámolókat, hogy esetleg küzdöttek volna egy-egy jó élmény, érzés stabilizálásáért. Ez azt is jelenti, hogy a hitelesség érzete is elmúlhat. A rossz érzések elkerülésének stratégiája a kapcsolatok megszakítása, s új kapcsolatok keresése volt, vagyis „a keresés” folytatása.

Tehát azokat a helyeket kerülendő zónaként emlegették az alanyok, ahol akartuk ellenére irányítani akarták életüket, döntéseiket, noha nem kértek segítséget. Nem akarták elkerülni viszont az olyan intézményeket, személyeket, ahol úgy érezték, (megint az érzésekről van szó) hogy szüleik, egyes tanáraik, vagy egy egyház közösségének tagja vagy vezetője befogadó módon viszonyult hozzájuk. Mintha a hitelesség alapja az lenne, hogy a illető a másik fél által feltétel nélkül elfogadott-e vagy sem. Akkor hiteles egy személy a megkérdezett fiatal számára, ha elfogadottnak érzi magát a másik fél által.

Mindez alapján mondható, hogy a megkérdezettek számára a „keresés” egy állapot, amit szerintük a környezetnek tudomásul kell/kellene vennie. Ilyenkor kérdeznek, megkérdőjeleznek mások számára igaznak vélt állításokat. Cél a saját meggyőződés megszerkesztése.

Összefoglalás

A tanulmányban a fiatalok vallásos önjellemzésének változásáról írtam. A változás az átmeneti kategóriák választásának erősödését, s az egyértelmű, határozott kategóriák csökkenését hozta. A fiatalok körében a „maga módján vallásosak” mögé fokozatosan felzárkózott, s a második legnépesebb kategória lett a „nem vallásosak” csoportja. Ahogyan növekszik ezen csoportok létszáma, úgy válik bizonytalanná a fogalmak értelmezése. A fogalmak jelentésváltozását a „maga módján vallásosakkal” kapcsolatban tudtam végigkövetni, amelynek használatában jelentős változásokat lehetett felfedezni. Ezt a változást a témát kutatók értelmezései alapján vizsgáltam, s úgy látom, hogy a többértelműség, a kulturális határok elmosódása, a vallásosság mellett/helyett a spiritualitás erősödése volt a jellemző. A „nem vallásos” kategória értelmezését nem lehetett elvégezni, mert azzal eddig nem foglalkozott a vallászociológia.

A tanulmány befejező részében a vallásosság önjellemzését és a „kereső vagyok” kijelentés összefüggéseit vizsgáltam. A kutatásból kiderült, hogy az átmeneti kategóriákat választók (köztük a maguk módján vallásosak is) szívesen tekintették magukat „keresőnek”. Megállapításaimat további kutatásokkal szükséges kiegészíteni,

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

néhány részlettel azonban most is gazdagabbak lettünk. A keresés az egy folyamat, s emiatt egyfajta határozott, zártabb önjellemzés szinte lehetetlen a megkérdezettek számára. Identitáskeresésükkel függ mindez össze, amelynek változékonyságával tisztában vannak, s annak formálását saját feladatuknak tekintik. A folyamatba akkor engednek beleszólást, ha azt számukra hiteles embertől kapják. Hiteles ember az, aki őket feltétel nélkül el tudja fogadni. Ezt várják a környezetüktől, s ha nem kapják meg, akkor továbbmennek.

Látható vált továbbá, hogy az átmeneti csoportok „keresői” számára az egyházhoz, mint intézményhez való viszony csak akkor jelent meg, ha az szerepet kapott az én-képükben. A „maga módján vallásos” csoportot is csak akkor érdekelte az egyházhoz való viszonyuk, ha az számára elfogadható módon járult hozzá én-képének felépítéséhez. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy az átmenetiség nem az egyházhoz való viszonyuk szempontjából fogalmazódik meg, hanem az önképük építkezése szempontjából. Tehát nem külső mércéhez (pl. az egyház és annak elvárásai) képest tekinthető ez a csoport átmenetinek, hanem a belső világuk kialakítása szempontjából.

Átgondolandó, nem kellene-e ezt a szempontot is figyelembe venni, amikor a maga módján vallásos alcsoportokat kialakítjuk.

Irodalom

- Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) (2011): Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010. Nemzeti Család és Szociálpolitikai Intézet, Budapest
- Bauman, Zygmunt (2000): Liquid Society. Blackwell, Malden. MA
- Beck, Ulrich (2003): A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba. Századvég Politikai Iskola Alapítvány, Budapest
- Bögre Zsuzsanna (2016): Seekers or dwellers? Social Character of Religion in Hungary. <http://www.crvp.org/publications/Series-VIII/15-Hungary-master.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.06.21.)
- Csepeli György (2016): A Z nemzedék lehetséges életpályái. In: *Educatio*, 25(4): 509–515.
- Dusa Ágnes Réka – Kovács Klára – Márkus Zsuzsanna – Nyüsti Szilvia – Sörös Anett (szerk.) (2012): Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok I. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Éber Márk (2008): Túl az élménytársadalmon? – avagy az élménytársadalom másfél évtizede. In: *Szociológia Szemle*, 18(1): 78–105.
- Földvári Mónika (2012): Az egyház mibenléte és társadalmi szerepe Tomka Miklós munkásságában. In: Földvári Mónika – Nagy Gábor Dániel (szerk.): *Vallás a keresztény társadalom után*. Belverede Meridionale, Szeged: 67–81.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

- Gereben Ferenc (1998): Vallomások a vallásról. In: Máté-Tóth András – Jahn Mária (szerk.): *Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára*. Acta Studiorum Religio- nis, Szeged: 32–45.
- Gereben Ferenc (2003): *Vallásosság és egyházkép – Interjúk tükrében – (Vallomások a vallásról)*. Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet, Budapest
- Hámori Ádám – Rosta Gergely (2011): *Vallás és ifjúság*. In: Bauer Béla – Szabó And- rea (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék, Ifjúság 2000–2010*. Nemzet és családpoliti- kai intézet, Budapest: 249–262.
- Hegedűs Rita (2012): Tomka Miklós a vallás rétegződés kapcsolatáról. In: Földvári Mónika – Nagy Gábor Dániel (szerk.): *Vallás a keresztény társadalom után*. Belve- rede Meridionale. Szeged: 81–93.
- Kvale, Steiner (2007): *Doing interviews*. Sage, Los Angeles, London, New Delhi, Sin- gapure, Washington D.C.
- Lee, Luis (2014): *Secular or nonreligious? Investigating and interpreting generic 'not religious' categories and populations*. In: *Religion*, 44(3): 466–482.
- Lipka, Michael (2016): *Why America's 'nones' left religion behind*. [http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/08/24/why-americas-nones-left-religion-be- hind/](http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/08/24/why-americas-nones-left-religion-behind/) (Utolsó letöltés: 2017.06.20.)
- Máté-Tóth András – Nagy Gábor Dániel (2013): *A 2011-es népszámlálás vallási ada- tairól*. <http://www.egyhaziarsadalom.hu/a-szemhataron-innen/egyeb-ira- sok/mate-toth-andras-nagy-gabor-daniel-a-2011-es-nepszamlalas-vallasi-ada- tairol/> (Utolsó letöltés: 2017.06.20.)
- Murányi István (szerk.) (2012): *Ifjúságszociológiai szöveggyűjtemény*. Debrecen <http://mek.oszk.hu/14500/14536/14536.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.06.20.)
- Pusztai Gabriella (2011): *Vallásosság és pedagógiai ideológiák*. In: *Educatio*, 23(1): 48–61.
- Rosta Gergely (2011): *Vallásosság a mai Magyarországon*. In: *Vigilia*, 76(11): 741– 750.
- Rosta Gergely (2013): *Hit és vallás. Magyar Ifjúság 2012. Új Nemzedék*, Budapest: 316–330.
- Schulze, Gerhard (2000): *Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hét- köznapni élet esztétizálása*. In: *Szociológia Figyelő*, 4(1–2): 135–156.
- Somlai Péter (szerk.) (2007): *Új ifjúság*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Székely Levente (szerk.) (2013): *Magyar ifjúság 2012. Tanulmánykötet*. Kutatópont, Budapest

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

- Székely Levente – Szabó Andrea (szerk.) (2017): Magyar ifjúságkutatás 2016. Az ifjúságkutatás első eredményei. Ezek a mai magyar fiatalok! Új Nemzedék Újra-töltve, Budapest
- Taylor, Charles (1991): The Ethics of Authenticity. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, and London, England
- Taylor, Charles (2007): Secular Age. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England
- Taylor, Charles (2012): The Church Speaks to Whom? In: Taylor, Charles José Casanova Gerorge F. McLean (eds.): Church and People: Disjunction in a Secular Age. The Council for Research in Values and Philosophy. Washington D.C.
- Tomka Miklós (1979): The Beginning of Sociology of Religion in Hungary. Vienna UKI-reports 1977, 1-2-3: 5-95.
- Tomka Miklós (1991): Magyar katolicizmus 1991. Országos Lelkipásztori Intézet-Katolikus Társadalomtudományi Akadémia, Budapest
- Tomka Miklós (1998/a): A vallásosság mérése. In: Máté-Tóth András – Jahn Mária (szerk.): Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára. Acta Studiorum Religionis, Szeged: 18-31.
- Tomka Miklós (1998/b): Coping with Persecution. Religious Change in Communism and in Post-Communist Reconstruction in Central Europe. In: International Sociology 13(2): 229-248.
- Tomka Miklós (2006): Vallás és társadalom Magyarországon. LOISIR, Budapest: 252-286.
- Tomka Miklós (2007): Egyház a társadalomban. LOISIR, Budapest
- Tomka Miklós (2010): Expanding Religion. Religious revival in Post-Communist Central and Eastern Europe. De Gruyter, Berlin/New York: 218-228.
- Vernon, Glenn M. (1968): The Religious „Nones”: A neglected Category. In: Journal for the Scientific Study of Religion, 7(2): 219-229.
- Voas, David (2015): The Normalization of Non-religion: Reply to James Lewis. In: Journal of Contemporary Religion, 30(3): 505-508.

A magyar egyetemisták és főiskolások demokráciához fűződő viszonya

KOVÁCS TAMÁS¹ – OROSS DÁNIEL² – SZABÓ ANDREA³

ABSZTRAKT

A demokratikus állampolgári nevelés demokrácia minőségére gyakorolt kedvező hatását illetően konszenzus érhető tetten a tudományterület kutatói között. Az állampolgári nevelés folyamatának egyik releváns színtereként a felsőoktatás intézménye hozható fel, sőt egyes szerzők szerint az egyetemek, főiskolák jellegüknél, szerepükénél fogva éppen önmaguk testesítik meg a demokrácia lényegi tartalmát. A tanulmány éppen ezért az egyetemista és főiskolások hallgatók körében végzett adatfelvételekre támaszkodik, amikor arra a kérdésre keresi a választ, hogy beszélhetünk-e egy olyan demokratikus generáció megjelenéséről, amelynek politikai aktivitása először az egyetemi, illetve felsőoktatási hallgatók körében jelenik meg? Több mint negyedszázaddal a magyar demokratikus átalakulást követően a hallgatók körében megfigyelhető kampányszerű politikai aktivizálódás vajon az egyetemista társadalom demokratikusságáról szolgál-e bizonyítékkal?

A demokratikus állampolgárság empirikus keretein belül kidolgozott elemzésünk igyekszik számos tanulsággal szolgálni a magyar esetről, bizonyítva, hogy a demokratikus intézmények létezése a polgárok demokratikus attitűdjeinek szükséges, de nem elégséges feltételét képezik.

KULCSSZAVAK: állampolgárság, demokratikus attitűdök, politikai értékcsoportok, felsőoktatás

ABSTRACT

College and university students' attitudes towards democracy in Hungary

The existence of education for democracy has positive impact on citizens' political knowledge and the identification with the democratic values. In the process of civic education, the universities and high schools play an important role. Many scholars argue that the high schools have a civic mission to serve a public good or the university is the civic mission itself. To examine democratic citizenship among high school and university students we use a dataset composed of three surveys (2011/2012, 2013, 2015) of 4800 Hungarian students. We build on the literature about the empirical and theoretical framework of democratic citizenship to answer the question if 25 years after the collapse of communism we can witness the emergence of a new generation of democrats in Hungary? Have young people successfully come to terms with their countries'

¹ Pécsi Tudományegyetem, doktorjelölt.

² MTA TK PTI, tudományos munkatárs.

³ MTA TK PTI, tudományos főmunkatárs; ELTE ÁJK, egyetemi adjunktus.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

authoritarian past and developed a commitment to democracy as a system of rule? Are they ready to defend it in the face of challenges? Based on the empirical framework of citizenship we derive a number of significant lessons from the Hungarian case, with important implications about the ability to teach the norms and responsibilities of democratic citizenship in the world's emerging democracies.

KEYWORDS: *citizenship, democratic attitudes, political value-groups, higher education*

Bevezetés

A felsőoktatási hallgatók több alkalommal is kitüntetett szerepet játszottak a magyar történelem forradalmi történéseiben (elég csak az 1848-as és 1956-os eseményekre gondolnunk). Egy olyan korcsoportról beszélünk, akik egyszerre elkötelezettek családjuk hagyományos értékei, illetve a kortárscoportjukat jellemző újtó szemléletmód irányába, így a társadalmi változásokra képesek érzékenyen reagálni. Ha tehát egyetemistákat és főiskolásokat vizsgálunk, mindég önmagán túlmutató eredményekhez jutunk, amelyek hozzásegítenek a társadalmi szintű megismeréshez. Jelen vizsgálat a hallgatók demokratikus állampolgári attitűdjeire fókuszál, arra, hogy miként értelmezhetjük a demokráciához ezen belül is az aktív állampolgári attitűdökhöz való viszonyukat.

A társadalmi-politikai részvétel egyik, kitüntetett formája az üléstrájk, amely a nyugat-európai egyetemeken megszokott jelenségnek számít, ugyanakkor közép-kelet-európai metszetben is elő-előfordul (pl. Bécs és Zágráb 2009). Hazai viszonylatban ilyen jellegű történésre egészen 2012-ig kellett várni, melyet a kormány felsőoktatási ösztöndíjrendszert átalakító lépése váltott ki. A folyamatok eredményeképpen hallgatói tüntetések kezdődtek, melyek néhány hét alatt kiterjedtek az egész ország területére. Két évvel később, 2014 októberében szintén a fiatalok jelentős részvételével újabb tiltakozási hullám indult el, melyet az internetadó néven ismert kormányzati szándék generált. Az események hatására, október utolsó napjaiban két, számottevő tömeget megmozgató tüntetés megtartására is sor került, melyek résztvevői nagy arányban a fiatalok közül kerültek ki. Mindkettő esetében azonban rövid lefutású, ún. akciókampányról beszélhetünk, amely nem tudott tartós tiltakozási hullámot generálni.

A 2012 és 2014 között lejátszódó folyamatok rámutattak a felsőoktatásban tanuló hallgatók politikai attitűdjére, így ennek a jelenségnek a vizsgálata már csak a történeti példák miatt is jelentős relevanciával bír, illetve azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a politikai életben való részvétel sok esetben az állampolgárság új formáinak keletkezését eredményezi (Lelandais 2013, Schwiertz 2016, Zorn 2013). A kutatás relevanciáját tovább emeli az egyetem, mint színtér állampolgári szocializációban betöltött különleges szerepe (Szabó 2013). Ennek értelmében a felsőoktatás intézménye az egyéni célok és érdekek érvényesítése mellett közösségi érdeke-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

ket is szolgál a modern társadalmakban. Számos szerző mutat rá, hogy az egyetemek társadalmi küldetéssel is rendelkeznek, melynek célja a demokratikus állampolgárok nevelése (Barnett 2007, Ehrlich 2000, Biesta 2009), sőt B. Barber (1991) szerint az egyetem önmaga a társadalmi küldetés. Az egyetem állampolgári szocializációban betöltött alapvető szerepe így a demokratikus állampolgár megteremtésére irányul (Shapiro 2005), melynek következtében nevelői funkcióval is rendelkezik (Nussbaum 2002). W. A. Galston (2001) kiemeli, hogy a demokratikus egyetemi életben való hallgatói részvétel egyrészt biztosítja a társadalmi ügyek képviseletéhez szükséges készségek és képességek elsajátítását, másrészt jelentősen növeli annak az esélyét, hogy a hallgató a későbbiekben is politikailag aktív lesz. Ennek értelmében a felsőoktatási intézményekben végbemenő demokratikus állampolgári szocializáció biztosíthatja az intézmények demokratikus működésének egyik szeletét, valamint hozzájárul az egyetemi szférán túli demokratikus társadalom stabilitásához is (magyarországi vizsgálatokról lásd pl. Campulét kutatást a Debreceni Egyetemen (Szabó 2012).

A tanulmány szerzői által 2011 és 2015 között végzett reprezentatív hallgatói adatfelvételek lehetővé teszik, hogy folyamatában elemezzük azokat az eredményeket, melyek a fent említett hallgatói megmozdulások mellett, vagy éppen azoknak köszönhetően végbementek. Az elemzésünkben többek között arra keressük a választ, hogy több mint negyedszázaddal a magyar demokratikus átalakulást követően a hallgatók körében kampány jellegű politikai aktivizálódás vajon az egyetemista társadalom demokratikusságáról szolgál-e bizonyítékkal? Beszélhetünk-e egy olyan demokratikus generáció megjelenéséről, amelynek politikai aktivitása először az egyetemi, illetve felsőoktatási hallgatók körében jelenik meg? A tanulmányban azt is lehetőségként kezeljük, hogy a magyar eset alátámasztja Orit Ichilov (1990: 11–20) tételét, mely szerint a demokratikus intézményrendszer keretei között felnövekvő generációk esetében sem biztosított egyértelműen a demokratikus állampolgári tudat kialakulása.

Demokrácia – minek nevezzék?

Számos szerző tett arra kísérletet, hogy konceptualizálja a demokrácia fogalmát, valamint operacionalizálja annak mérési lehetőségeit (Coppedge – Gerring 2011). Ennek ellenére mind a mai napig nem sikerült a tudományban konszenzus teremteni arra vonatkozóan, hogy mit tartunk a demokrácia fogalmához tartozónak, illetve miképp is lehetne azt empirikusan mérni. Éppen ezért a következő sorokban röviden áttekintjük azokat a mérési-értékelési törekvéseket, amelyek témánkhoz, a hallgatók demokráciához való viszonyához kapcsolódnak. Fontos megjegyezni, hogy tanulmányunk kiindulópontja szerint a demokrácia minősége alapvetően az állampolgárok demokratikus kultúrájának minőségétől függ. A demokratikus állampolgá-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

ri kultúra megteremtése nem kizárólagos, ugyanakkor elengedhetetlen feltételként jelenik meg a demokratikus átmenet, illetve a demokratizálódás konszolidációja kapcsán (Almond – Verba 1963, Schedler 1998, Putnam 2000, Lipset 2004). A demokratizálódás kulturális alapú megközelítése⁴ példajaként, G. Almond és S. Verba (1963) klasszikus művében arra a kérdésre, hogy a demokrácia kultúrájának milyen jellegzetességei és előfeltételei vannak, éppen az állampolgárok politikai kultúrájában keresték a válaszokat.

A demokratikus állampolgárság egyik meghatározó konceptualizálási és operacionalizálási törekvései között kell számon tartanunk Norman H. Nie, Jane Junn és Kenneth Stehlik-Barry (1996) kísérletét, akik az *Education and Democratic Citizenship in America* című könyvükben a demokratikus nevelés folyamatát jelölték meg a demokratikus állampolgárrá válás folyamatának kulcstényezőjeként. A szerzők a demokratikus állampolgárság két fő elemét definiálták, melyek közé a politikai elköteleződés (political engagement), valamint a demokratikus értelmezés (democratic enlightenment) tartozott. A politikai elköteleződés az állampolgárok azon képességét jelenti, amely lehetővé teszi számukra öngazgatásukat és érdekeik képviseletét. A demokratikus értelmezés pedig magába foglalja az alapvető demokratikus alapelvet (a politikai rendszer állampolgárok általi irányítása) való egyetértést, valamint annak elfogadását. A politikai elköteleződés eleme ugyanakkor felöleli a politikai részvételhez, illetve politikai vezetőkhoz tartozó alapvető ismereteket, és magát a politikai életben való részvételt is. A demokratikus értelmezés elsődlegesen azokra az alapelvekre, alapértékekre fókuszál, melyek a demokrácia ideájának gerincét jelentik, és amely közé a szerzők a tolerancia elvét is sorolják. A tipológiájukban ugyanakkor szerepelnek olyan faktorok is, amelyek mindkét elemhez tartoznak. Ilyen például az aktuális politikai folyamatokról szerzett ismeretek, a politikai érdeklődés kérdésköre, valamint a szavazáson való részvétel esete.

A demokrácia tartalmának definiálására, a fentebb idézett M. Coppedge és J. Gerring (2011) is tett kísérletet. A koncepciójukban, a hatalomgyakorlás módja alapján, a demokratikus rend összesen hat modelljét különböztették meg, melyek a következők: képviseleti, liberális, többségi, résztvevői, deliberatív és egalitárius (1. táblázat).

⁴ A demokratizálódás folyamatának elméleti megközelítései alapvetően három irányzatra különülnek el. Az *institucionalista* felfogás szerint a demokratizálódás fő feltétele a demokratikus intézményrendszer kiépítése, illetve annak működtetése (lásd pl. Blais – Dion 1990, Przeworski 1988), míg a *kulturális megközelítés* szerint a demokratikus állampolgári kultúra megteremtése jelenti a demokrácia konszolidációjának kulcsát (Almond – Verba 1963, Schedler 1998, Putnam 2000). A harmadik elméleti irányzat törekszik az előző két megközelítés harmonizálására, így álláspontjuk szerint a demokratikus intézményrendszer fontos, de nem elégséges feltétele a demokráciának, a hiányzó elemet a *demokratikus állampolgári kultúra* jelenti (Linz – Stepan 1996).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

1. táblázat. Coppedge és Gerring demokrácia felfogása

	Alapelvek	Intézmények
I. Képviselési (elit, minimalista, realista, schumpeteriánus)	vita, versengés	választás, politikai pártok, versenyszellem és politikai körforgó
II. Liberális (konszenzus, pluralista)	korlátozott kormányzati jog- kör, többszörös vétő lehetősé- g, horizontáliselszámoltat- hatóság, egyéni jogok, polgári szabadságjogok, átláthatóság	pluralitás, függetlenség, decentralizáció, a média kitüntetett szerepe, érdek- csoportok, írott alkotmány garanciákkal
III. Többségi (felelős kormányzás)	többségi elv, centralizáció, vertikális elszámoltathatóság	konzolidált és centralizált, politikai pártok kitüntetett szerepe
IV. Résztvevői	állampolgárok általi kormányzás	választási jog, civil társa- dalom, helyi kormányzás, közvetlen demokrácia
V. Deliberatív	pragmatikus kormányzás	nyilvánosság színtereinek elsődlegessége
VI. Egalitárius	politikai egyenlőség	egyenlő részvétel és képví- selet biztosítása, szociális védelem

Forrás: Coppedge – Gerring (2011)

A mérési-értékelési kísérletek közül B. Hoskins and M. Mascherini (2006) munkája is kiemelkedik, amelyben az aktív állampolgárság különböző dimenzióit azonosították. A szerzőpáros, az ESS 2002 adataira építve egy kompozit indikátort hozott létre, amely összesen 63 eltérő mérési skálákkal rendelkező különféle mérési változót tartalmazott. A konceptualizálás során, a kompozit indikátort négy különböző dimenzió segítségével állították össze, melyeket a „*politikai élet*”, a „*civil társadalom*”, a „*közösség*” és az „*értékek*” elnevezésű kategóriák jelentettek.

A „*politikai élet*” dimenziója a konvencionális részvételi formákra reflektál, és összesen kilenc változót ölel fel. A kategória egyes változói adatokat tartalmaznak a párttagságra, az önkéntes tevékenységre, a pénzadományozásra, valamint a párttevékenységekben való részvételt illetően. A kompozit indikátor „*civil társadalom*” megnevezésű dimenziója elsősorban olyan tevékenységekre fókuszál, melyek különböző civil szervezetek életében való részvételt ölelik fel, és a cselekvés motivációja akár politikai indíttatás is lehet. Ezzel szemben a „*közösség*” dimenziójához az alacsony politikai tartalommal rendelkező, elsődlegesen a közösségi élet felé irányuló tényezők tartoznak. Ennek következtében ehhez a dimenzióhoz olyan változók szolgálnak adatokat, mint a vallási, üzleti, sport, kulturális és társadalmi szerve-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

zetekben való részvétel. A negyedik dimenziót az „értékek” kategóriája jelenti, melyhez a kutatók a demokrácia egyes értékeket, valamint az emberi jogokhoz tartozó értékeket rendelték, továbbá kiegészítették a kulturális diverzifikáció elfogadására irányuló normákkal.

Hipotézisek és kutatási kérdések

Orit Ichilov (1990) szerint a demokratikus politikai szocializáció legfontosabb feladata, hogy a társadalom tagjait felkészítse az aktív állampolgári részvételre, illetve politikai szerepvállalásra. Ennek ellenére több mint negyed évszázaddal a magyar demokratikus átmenet után, a magyar egyetemista és főiskolás hallgatók politikai gondolkodásából szinte teljesen hiányzik a demokratikus részvétel gondolata. A tanulmányunk fő célkitűzése annak kiderítése, hogy a kvalitatív adatok mellett a kvantitatív adatok is visszaigazolják-e a demokratikus részvételi attitűd hiányát, illetve a demokratikus rendhez való viszony egyáltalán milyen kapcsolatban áll a részvételi attitűd egyelőre látszólagos gyengeségével.

A kvalitatív eredmények alapján azt feltételezzük, hogy a demokratikus részvételi attitűd a hallgatók jelentős többségét nem jellemzi, így azok a kampány-akciók, amelyek a 2010-es évek elején bekövetkeztek, kizárólag a hallgatók egy szűk rétegéhez köthetőek, tehát a politikai részvételt illetően semmiképpen sem beszélhetünk a hallgatói társadalom – pláne nem az ifjúsági társadalom – széles értelemben vett demokratikusságáról.

Módszertan

A tanulmányban az Aktív Fiatalok Magyarországon kutatócsoport három (2011 legvégén és 2012 legelején, 2013 tavaszán és 2015 tavaszán)⁵ hullámban gyűjtött adatait vizsgáljuk, így eredményeink a 2012 és 2015 közötti időszakra vonatkoznak. A három adatfelvétel adatait összevontuk, ezáltal 4811 megfigyeléssel rendelkezünk, tehát az elemzés egy nagy, összevont, reprezentatív adatbázisra támaszkodik. A háromszempontú (nem, intézmény súlya, kar) súlyozás alapját az EMMI által rendelkezésre bocsátott adatok adták.

Kvalitatív eredményeinket 55 főiskolai és egyetemi hallgatóval készült interjúra alapoztuk. A semi-strukturált interjúk 2015 júliusában, face to face keretek között készültek. A hallgatóknak feltett kérdés eredetileg így hangzott: „*A saját szavaiddal, hogy határoznád meg, hogy mi is az a demokrácia?*”. Az interjúkat erre a feladatra kiképzett egyetemisták készítették egy előre elkészített interjú-vezérfonal segítségével.

⁵ Az adatfelvételekről részletesen lásd: Róna – Szabó 2017.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

gével. A válaszadók 18–26 év közötti hallgatók voltak az ország különböző egyetemeiről és főiskoláiról. A beszélgetések 5 egymást követő napon zajlottak.

A részletesebb elemzés során az aktív egyetemi és főiskolai hallgatók azonosításához K-Means klaszterelemzést végeztünk 11 standardizált normál változóval. A klaszterelemzés segítségével a főiskolás és egyetemista hallgatók politikai attitűdjeit, ideológiai orientációit vizsgáltuk az állampolgárság különböző dimenzióival kapcsolatban (a változók részletes listáját lásd a mellékletben).

Részvételi modellünkben a választásokon való részvételt (ha a válaszadó a legutóbbi parlamenti választásokon szavazott) és 7 összevont mutató kombinációját alkalmazzuk (petíció aláírása, petíció aláírásának összegyűjtése, jogszerű tüntetésen részvétel, nem engedélyezett tiltakozási tevékenységben való részvétel, bojkott, kampánytevékenység való részvétel, kapcsolatba lépés politikussal). Olyan elemeket is vizsgáltunk, amelyek a válaszadónak a demokrácia magyarországi működésére („a demokrácia jobb, mint minden más politikai rendszer”, és „bizonyos körülmények között a diktatúra jobb a demokráciánál”; „A hozzám hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint a másik”) és a válaszadó demokrácia működésével való elégedettségére vonatkozó normatív nézeteit mérik. A hallgatók politikai érdeklődési szintjét és a közéletben való aktív részvételének mértékét a „politika iránti érdeklődés” változóval; valamint bármely laza, nyitott közösséghez való kötődésre vonatkozó változóval és „bármely olyan online közösségben közügyekkel foglalkozást” mérő változóval mértük.

Annak megítéléséhez, hogy az ország múltjának autoriter elemei továbbra is relevánsak-e a hallgatók demokráciával kapcsolatos nézeteit tekintve, vizsgáltuk a válaszadók egyetértését a következő állításokkal kapcsolatban: „A legfontosabb értékek, amelyeket a gyermeknek meg kell tanulnia, az engedelmesség és a tisztelet”; „Az országunknak nem törvényekre és politikai programokra, hanem bátor, karizmatikus vezetőkre van szüksége”, valamint „A bűnözés a romák vérében van”.

A különböző futtatások közül azt választottuk ki, amely legjobban illeszkedett a hallgatói sokasághoz. A K-Means klaszter módszer választásának indoka az volt, hogy olyan belső, rejtett dimenziókat kerestünk, amelyek felfedhetik a fiatalok kollektív gondolkodásmódját, és képesek arra, hogy keretbe foglalják a demokratikus állampolgárságot.

Az elemzés első részében a kvalitatív eredményeket mutatjuk be, majd az összevont adatbázis eredményeinek elemzését végezzük el. Végül az eredményeinket, igaz csak röviden, de igyekszünk nemzetközi kontextusba helyezni az European Social Survey kutatás segítségével. Az ESS 2012-es hullámának egyik fő témája a demokráciához való viszony volt. Elemzésünkbe azok a fiatalok kerültek, akik a vizsgálatot megelőző 7 napon tanultak és legalább középfokú végzettségük van. Országként így 36 és 270 fős elemszámot kapunk, ami értelemszerűen, magas hibahatárokat von maga után, ezért az értelmezés csak korlátozott jellegű lehet, alapvetően a tendenciákat, így az egyes országcsoportok egymáshoz való viszonyára érdemes

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

fókuszálni (megjegyezzük, hogy az országcsoportok nagyon világosan rajzolódnak ki az országoként egyébként alacsony elemszámú mintából).⁶

Eredmények: A demokratikus részvétel, mint hiányzó láncszem? A demokratikus állampolgárság mintázatai a magyar egyetemista és főiskolai hallgatók között

Ahogy fentebb már jeleztük, a demokratikusság mérési-értékelési nehézsége magának a demokrácia fogalmának tisztázatlanságából ered, hiszen a demokrácia fogalma mindig is a tudományos viták középpontjában állt (Gutmann – Thompson 1996). Ebből a szempontból jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a demokrácia különböző interpretációi közül melyek jelen a magyar hallgatók politikai gondolkodásában. A kérdés megválaszolására kvalitatív kutatást (55 darab semi-strukturált mélyinterjút) készítettünk egyetemisták és főiskolások körében, melynek célja a demokrácia tartalmának általuk való definiálásának vizsgálata volt.

Az eredmények elemzése során olyan értelmezési csoportokat különböztettünk meg, amelyek összhangban vannak Coppedge és Gerring (2011) korábban ismertett koncepciójában foglaltakkal, illetve megfelelnek annak a tartalmi differenciálásnak, melyek az említett megközelítést is jellemezték. Ennek alapján arról beszélhetünk, hogy a magyar fiatalok demokráciáról való gondolkodását az egalitárius, a többségi, a képviseleti, a deliberatív és liberális felfogás jellemzi.

1. Egalitárius értelmezési csoport (18%): Azokat az interpretációkat soroltuk ehhez az értelmezési csoporthoz, melyek a demokráciát az egyenlőség oldaláról közelítették meg. A csoporthoz tartozó hallgatók a demokrácia tartalmát tekintve elsősorban a *jogegyenlőséget*, a *törvény előtti egyenlőség eszményét*, valamint a *szavazatok egyenlő súlyának* fontosságát hangsúlyozták. Az említett elemek mellett egyes válaszadók számára kiemelten fontos volt az *esélyegyenlőség* elvének hangoztatása, mely a demokrácia jogi vonatkozásai mellett egyaránt tartalmazza annak társadalmi metszetét is.

2. Többségi értelmezési csoport (23%): Az értelmezési közeg két fő motívuma a *népakarati megvalósulása*, illetve a *többség akarátának* érvényesülése. A két elem egymáshoz szorosan kötődik, mert a válaszadók értelmezésében a többségi akarat megfeleltethető a népakaratnak, tehát valójában egy és ugyanazt jelenti. A megközelítés fő gondolata, hogy a demokratikus politikai közösség irányítását, céljainak kijelölését a többségi elv alkalmazásával kell gyakorolni. A demokrácia tehát nem más, mint a többség uralma.

3. „Képviseleti” értelmezési csoport (20%): Az ehhez a megközelítéshez tartozó válaszadók a *vezető-vezetett* dichotómián keresztül, a képviselet elve felől definiálták a demokráciát. Az interpretációk közös vonása, hogy a demokráciában a népakarat megvalósítását választott képviselők, politikai vezetők közreműködésével képzelik el. Az értelmezés szerint a választópolgár feladata az, hogy szavazatával megválasz-

⁶ Azokat az országokat, ahol az elemszám nem érte el a 80 főt sem, kihagytuk az elemzésből. Ezek az országok Bulgária és Ciprus.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

szá azokat a képviselőket, akiknek a választók érdekeit kell figyelembe venniük a politikai rendszer irányítása során.

4. „*Deliberatív*” értelmezési csoport (21%): A válaszadók megnyilatkozásai a demokrácia *deliberatív* jellegét emelik ki. Meghatározásuk szerint a politikai döntéshozatal folyamatában a *beleszólás lehetősége*, a vélemények egyenlő súllyal való figyelembevételé jeleni magát a demokráciát. A kapott válaszok alapján egy demokratikus rendben minden állampolgárnak van beleszólása a közügyek alakulásába, minden állampolgár számára biztosított az esély, hogy szabadon kifejtse véleményét a közéleti vitákban.

5. „*Liberális*” értelmezési csoport (18%): A felfogás a demokrácia tartalmát az *individuum* felől közelíti meg, az áll az értelmezési koncepciójának középpontjában. A csoporthoz tartozó vélemények szerint a demokrácia elsősorban az *egyének személyes szabadságáról*, az egyéni sorsok szabad alakításáról szól. A válaszadók az egyéni szabadság intézménye mellett ugyanakkor elismerik annak korlátait is, melyeket elsődlegesen az individuumokra háruló jogok és kötelezettségek betartása jelent.

2. táblázat. Az értelmezési csoportokra jellemző hallgatói válaszok
(Számodra mit jelent a demokrácia?)

<i>Egalitárius</i>	<i>Többségelvű</i>	<i>Képviseleti</i>	<i>Deliberatív</i>	<i>Liberális</i>
„Olyan rendszer, ahol egyenlőség van, mégpedig jogi egyenlőség”	„A nép akaratát érvényesül, szabadsága biztosítva van”	„A nép választja a politikusokat, akiknek a nép érdekeit kell szem előtt tartaniuk”	„Mindenkinek van véleménye és mindenkinek számít a véleménye”	„Az a rendszer, ahol minden embernek meg van a lehetősége, hogy kivívja a személyes szabadságát”
„Mindenkinek egyenlő jogai vannak”	„Egy közösség céljait az alapján határozzák meg, hogy a közösségnek nagyobbik része mit szeretne”	„Amikor az emberek saját vezetőket választhatnak, és azok által érvényesíthetik az akaratukat”	„Mindenkinek beleszólása van abba, hogy merrefelé tartson az ország és milyen szempontok érvényesüljenek”	„A demokrácia az, hogy én is tudom alakítani a sorsomat, és felelős vagyok érte”
„Egyenlőség és a törvényes rend fenntartása”	„Az emberek többségének akaratát érvényesüljön”	„A nép kiválaszt egy személyt, aki közvetíti, és végre hajtja az akaratukat”	„Mindenkinek van beleszólása a végső döntésbe”	„Az, amikor valaki szabad akarattal rendelkezik, és tulajdonképpen azért bizonyos szabályok szerint, de saját szándékai szerint cselekszik”

Forrás: Szabó A. (2015: 37)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

Fontos megemlíteni, hogy az egyes értelmezési csoportok arányának meghatározása kizárólag azoknak a hallgatóknak a körében történt, akik képesek voltak tartalmi szempontból definiálni a demokráciát. Az összes megkérdezett körében egy jelentős csoport, a hallgatók mintegy harmada (29 százalék, 16 fő) nem volt képest olyan választ adni, amelynek tartalma elemezhető lett volna, vagy egyszerűen elzárkózott a válaszadás elől („nem tudom”, „nem akarok válaszolni”). Ennek értelmében nem csak arról kell szót ejtenünk, hogy a válaszadók hogyan határozták meg a demokráciát, hanem arról is, hogy a megkérdezettek egy jelentős része érdemben nem tudott, vagy nem akart hozzászólni a kérdéshez.

Az eredmények külön érdekessége, hogy a Coppedge és Gerring (2011) által alkotott koncepció tartalmából egyedül a demokrácia *résztevői szemlélete* hiányzik a megkérdezettek válaszai közül. Mindez azt jelentheti, hogy a *demokrácia résztevői aspektusa nem reprezentálódik a magyar fiatalok demokráciáról alkotott képében* (nem jelent meg az állampolgárok általi közvetlen kormányzás lehetősége és igénye, illetve az ahhoz kapcsolódó részvételi elemek (civil társadalom, helyi kormányzás, önkormányzás stb.). Ez az eredmény némileg ellentmond a bevezetőben ismertetett, 2012 és 2014 között lejátszódó folyamatoknak, melyek épp a hallgatók aktív politikai szerepvállalását, illetve részvételét illusztrálták. Az ellentmondás feloldására tanulmányunkban mi is kísérletet teszünk a hallgatók demokráciához való viszonyának, valamint politikai részvételének konceptualizálására és mérésére.

Kvantitatív eredmények

A klaszterelemzés segítségével a hallgatók öt elkülönülő csoportját azonosítottuk. Az eredményeink azt mutatják, hogy az öt csoport közül három viszonyul pozitívan a demokrácia ideájához, míg két csoport esetében ugyanez igaz az autoriter politikai rendszer irányába. Az egyes csoportokat jellemzőik alapján külön megnevezéssel láttuk el, így megkülönböztetünk *aktív demokratákat*, *hagyományos demokratákat*, *passzív demokratákat*, valamint *passzív és aktív autoritereket*.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

3. táblázat. A magyar egyetemisták és főiskolások klasztercsoportjai (százalék)

A csoport megnevezése	Aktív demokrata	Hagyományos demokrata	Passzív demokrata	Aktív autoriter	Passzív autoriter
Mintán belüli arány (%)	8	15	26	15	36
<i>Karakterisztika</i>					
politikai érdeklődés	++	+	0	++	--
választási részvétel	+	+	0	++	--
offline politikai aktivitás és laza tagság	++	++	-	++	--
online politikai aktivitás és online csoporttagság	++	+	-	0	-
demokrácia vs. autoriter politikai rendszer	+	0	++	-	--
demokráciával való elégedettség	-	-	0	++	0
autoriter véleményekkel való egyetértés (autoriter 1, 2)	-	-	--	+	++
intolerancia	-	-	--	+	+

Jelmagyarázat: +; - és 0 jelzések az adott változó klaszteren belüli súlyát jelölik. A ++ tehát azt jelenti, hogy pl. a politikai érdeklődés kimagaslóan magas az aktív demokrata klaszterben.

A számszaki eredményeket, valamint a dimenziók pontos tartalmát lásd a mellékletben.

A mintán belüli arányukat tekintve a passzív autoriter válaszadók alkotják az egyetemisták és főiskolások legnagyobb csoportját (36 százalék), majd őket követik a passzív demokraták (26 százalék). A hagyományos demokraták és az aktív autoritek ugyanakkora arányban vannak jelen a mintában (15–15 százalék), míg a legkisebb hallgatói csoportot az aktív demokraták képezik (8 százalék). A csoportok többsége tehát vagy nem támogatja a demokrácia eszményét, illetve a demokraták többsége hiába azonosul a demokrácia ideájával a politikai részvételi hajlandóság

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

nem jellemzi őket. Első ránézésre úgy tűnik, hogy sok-sok évvel a rendszerváltás után jelentős az autoriter rendszer támogatottsága, ennek ugyanakkor jobboldali jellege van.

A klaszterelemzés rávilágít, hogy a *passzív autoriter hallgatók csoportját* a politikai és közéleti kérdések iránti alacsony érdeklődés és elköteleződés, valamint az alacsony politikai részvételi hajlandóság jellemzi. A passzív autoriter fiatalokat alacsony participációs szint karakterizálja, amely mind az online, mind az offline térben való aktivitásukra igaz. A csekély részvételi hajlandóságukat mutatja továbbá, hogy ők vennének részt a legkisebb eséllyel egy parlamenti választáson. A csoport jellemzőjének gerincét a nem kifejezetten demokratikus politikai rendszer támogatása, valamint az autoriter politikai gondolkodással való egyetértés alkotja.

A *passzív demokraták* annyiban hasonlítanak a passzív autoriter fiatalokhoz, hogy a közéleti érdeklődésük, illetve elköteleződésük szintén relatíve alacsony szinten realizálódik, amelyhez hozzátartozik csekély részvevői hajlam is. A megfigyelő demokraták online és offline térben megvalósuló részvételi szintje is meglehetősen alacsony, valamint a választásokon való részvétel sem különösen jellemzi őket. A passzív autoritertől való alapvető különbséget a demokráciához viszonyuk jelenti. Míg a passzív autoriterek, ahogy fent említettük, a nem demokratikus politikai rendszereket is el tudják fogadni, addig a passzív demokraták a demokrácia ideájának egyértelmű támogatói, és határozottan elutasítják az autoriter politikai véleményeket.

Az *aktív autoritereket* ezzel szemben magas politikai érdeklődés és közéleti elköteleződés, és magas szintű részvételi attitűd jellemzi. A csoport tagjai az offline térben aktívnak bizonyulnak, valamint a választásokon való részvételi hajlandóságuk is magas – sőt a legmagasabb. Érdekesség, hogy a demokrácia működésével való elégedettség kizárólag ezt a csoportot jellemzi, ugyanakkor ennek háttéréről csak feltételezéseink vannak. Az aktív autoriterek elutasítják a demokrácia, mint legjobb politikai rendszer eszméjét, mely hozzáállás kiegészül az autoriter politikai véleményekkel való egyetértéssel.

A *hagyományos demokraták* már alacsonyabb politikai és közéleti érdeklődéssel rendelkeznek, ugyanakkor a politikai részvételi szintjük átlag feletti. A részvételi hajlandóságuk erős az offline és az online térben egyaránt, ugyanakkor választási részvételi szándékuk alacsonyabb. A csoport tagjai többnyire elégedetlenül szemlélnek a demokrácia működését, és a demokrácia vs diktatúra tengelyen valahol közepesen helyezkednek el (számomra az egyik rendszer olyan, mint a másik). A politikai gondolkodásuk konzisztenciáját mutatja, hogy elvetik az autoriter politikai véleményeket.

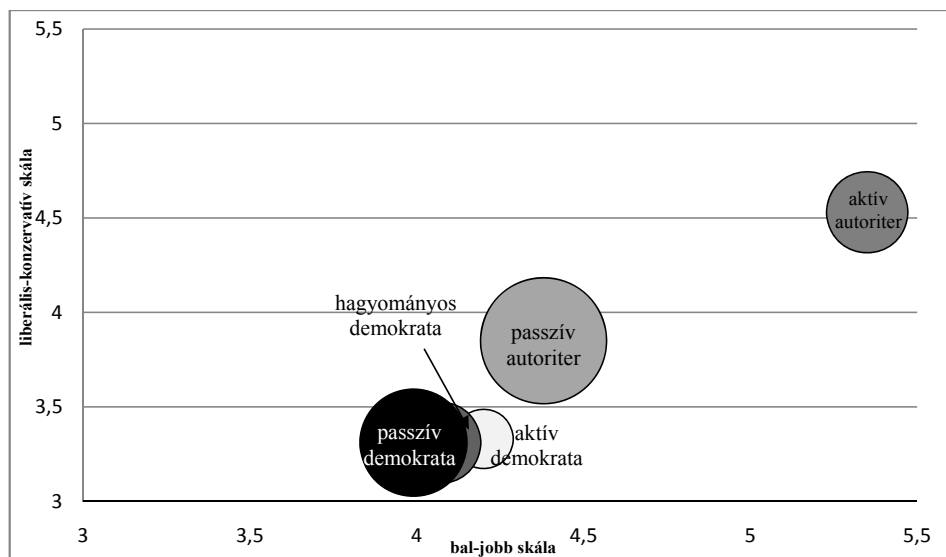
Az *aktív demokraták* csoportját a magas politikai érdeklődés, valamint közélet iránti elkötelezettség jellemzi. A részvételi hajlandóságuk az offline és online térben is magas, valamint nagy eséllyel vesznek részt a választásokon is. A csoport tagjai

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

inkább azonosulnak a demokrácia ideájával, és ezzel párhuzamosan elutasítják az autoriter politikai megnyilvánulásokat. A hagyományos demokratákhoz hasonlóan elégedetlenül viszonyulnak a demokrácia működéséhez, amely így leginkább egyfajta kritikus álláspontként értelmezhető részükről.

Az elemzés során az egyes csoportok ideológiai hovatartozását is vizsgáltuk, mely során két, kétdimenziós ábrán helyeztük el őket. Az első ábra horizontális tengelye az egyes hallgatói csoportok bal–jobb beállítottságát jeleníti meg, míg a vertikális tengelyen a liberális–konzervatív orientáltság látható. A második ábra horizontális tengelyén ismét a bal–jobb elhelyezkedést, viszont a vertikális tengelyen már a mérsékelt–radikális álláspontot ábrázoltuk. Az egyes tengelyek 1–7-ig terjedő értékskálával rendelkeznek, ahol az 1-es érték a leginkább baloldali, liberális és mérsékelt, míg a 7-es érték a leginkább jobboldali, konzervatív és radikális álláspontot mutatja.

1. ábra. A hallgatói csoportok elhelyezkedése a bal–jobb és a liberális–konzervatív ideológiai skálán (1–7 skála átlagai)

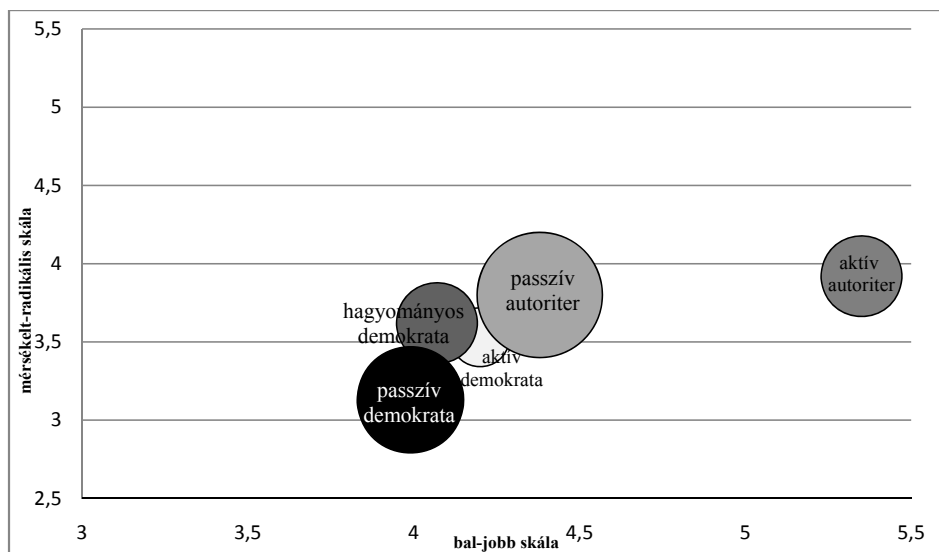
Megjegyzés: A bal–jobb skála átlagértéke 4,47; a liberális–konzervatív skála átlagértéke: 3,7. A jobb olvashatóság kedvéért az X és az Y-tengelyt preparáltuk az eredeti 1–7 skála helyett 3–5,5 közötti értékekre. A körök mérete megegyezik a 3. táblázatban leírt százalékos értékekkel. Tehát az aktív autoriterek 15 százalékos méretével szemben a passzív demokraták 26 százalékot tesznek ki. A grafikai program ezt a különbséget automatikusan érvényesíti az ábrázolás során.

Forrás: Aktív Fiatalok Magyarországon, 2011–2015 összevont adatbázis

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

2. ábra. A hallgatói csoportok elhelyezkedése a bal-jobb és a mérsékelt-radikális ideológiai skálán (1–7 skála átlagai)

Megjegyzés: A bal-jobb skála átlagértéke 4,4; a mérsékelt-radikális skála átlagértéke: 3,6. A jobb olvashatóság kedvéért az X és az Y-tengelyt preparáltuk az eredeti 1–7 skála helyett 3–5,5 illetve 2,5–5,5 közötti értékekre. A körök mérete megegyezik a 3. táblázatban leírt százalékos értékekkel. Tehát az aktív autoriterek 15 százalékos méretével szemben a passzív demokraták 26 százalékot tesznek ki. A grafikai program ezt a különbséget automatikusan érvényesíti az ábrázolás során.

Forrás: Aktív Fiatalok Magyarországon, 2011–2015 összevont adatbázis

Az elemzés azt mutatja, hogy az aktív autoriter hallgatói csoport mind a két vizsgálati esetben elkülönülő válaszadói halmazt alkot. Az ebbe a csoportba tartozó hallgatók a leginkább jobboldali, konzervatív és radikális felfogásúak. Az ábra másik oldalán ugyanakkor a passzív demokraták csoportja található, akik az összes válaszadó közül a leginkább baloldalinak, liberálisnak és mérsékelt beállítottságúnak vallották magukat. Az eredmények továbbá arra is rámutattak, hogy az ideológiai hovatartozás szempontjából a hagyományos demokraták és az aktív demokraták nagyon közel állnak egymáshoz, illetve a passzív demokrata hallgatókhoz.

A passzív autoriter hallgatók kapcsán arról kell beszélnünk, hogy annak ellenére, hogy elsődlegesen a csoportot a tekintélyelvű nézetek határozzák meg, a kétdimenziós ábrákon inkább a demokrata csoportokhoz vannak közelebb, mintsem az aktív

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

autoriter hallgatókhoz. Ideológiai értelemben egyébként – nagy méretüknél fogva – ők képviselik az „átlagos” értéket.

Nemzetközi kitekintés

Ahhoz, hogy a magyar egyetemisták és főiskolások demokráciához való viszonyát, valamint aktivitását értékelni tudjuk, érdemes a kérdéskört röviden, nemzetközi kontextusba helyezni. Ennek érdekében az European Social Survey (ESS) 2012-es adatfelvételének eredményeit használtuk fel, és arra fókuszáltunk, hogy a mintában található hallgatók számára *„mennyire fontos, hogy olyan országban éljen, amelyet demokratikusan kormányoznak”*, illetve összességében miképp ítélik meg saját országuk demokratikusságát. Emellett az ESS-ben hagyományosan megtalálható 7 politikai részvételi formában való bevonódást is vizsgáltuk a jelenleg tanuló legalább középfokú végzettségű fiatalok körében.

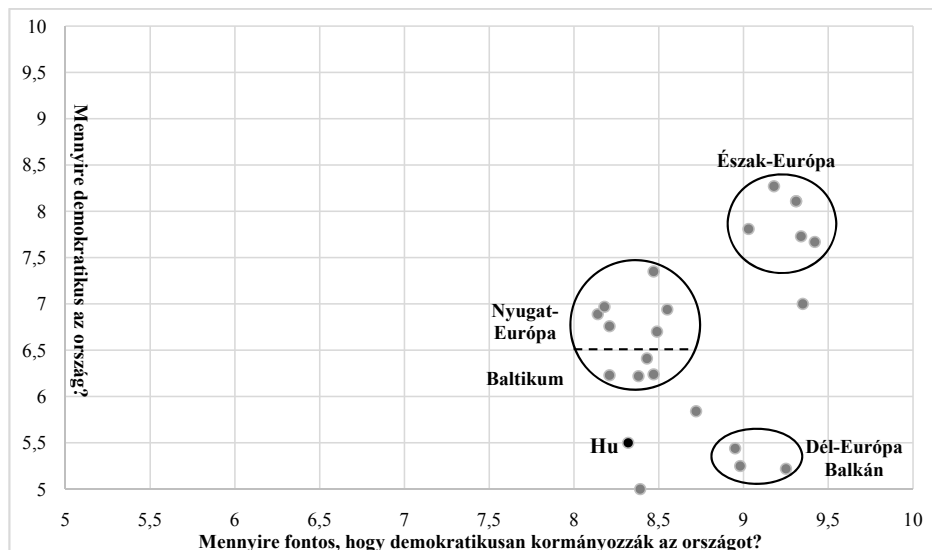
Az alábbi adatok alapján három, egymástól jól elkülönülő országcsoportot azonosíthatunk: Észak-Európa, Nyugat-Európa (és néhány közép-európai ország), illetve Dél-Európa. Az első csoportba tartoznak azok a fiatalok, akik a leginkább elégedettek az országuk demokratikus működésével, valamint és számukra a legfontosabb, hogy demokratikus kormányzott keretek között éljenek (ide tartoznak a svájci, a dán, a finn, a német vagy a norvég fiatalok). A nyugat-európai ún. magországok hallgatói a válaszadók egy elkülönült csoportját alkotják, hiszen a válaszaik alapján hazájukban a demokrácia működését kevésbé tartják jónak, ugyanakkor elfogadják, a demokratikus kormányzás fontosságát. Ebbe a csoportba kerülnek a közép-európai országok egy része (Lengyelország és Csehország), illetve az összes balti ország. A dél-európai és a Balkán térségben elhelyezkedő országok felsőoktatásban tanuló fiataljai szintén elkülönülnek, mert számukra extrém fontos, hogy demokratikusan kormányozzák országukat, ugyanakkor komoly szakadékot tapasztalnak az elvárások és a valóság között. Érdemes megjegyezni, hogy Magyarország főiskolásai és egyetemistái egyik csoportba sem tartoznak. A demokratikus kormányzás fontossága szempontjából a nyugati társaikhoz hasonlóan gondolkodnak – van tehát valami elvi/normatív jellegű demokráciaképük –, ugyanakkor annak valóságos megvalósulásával, a „létező demokráciával” a dél-európai fiatalokhoz hasonlóan elégedetlenek (erről lásd Laki – Szabó 2012).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

3. ábra. Ön szerint mennyire fontos, hogy olyan országban éljen, amelyet demokratikusan kormányoznak? Mindent összevetve, Ön személy szerint mennyire tartja demokratikusnak Magyarországot?

Az elmúlt 7 napban tanult, és a legmagasabb befejezett iskolai végzettsége középiskola (átlagpontok, 0–10)

Forrás: ESS 6.2. Saját számítás

Az, hogy a magyar egyetemisták és főiskolások demokráciaképében gyakorlatilag nincs benne a participáció, azaz a demokrácia-képük leginkább affektív, érzelmi jellegű a 4. ábra is alátámasztja. Ugyan az ESS adatai nem reprezentatívak a felsőoktatási hallgatókra, de a tendenciákat jól jelzik. Hét részvételi forma alapján képzett index átlagai Észak-Európában a legmagasabbak (Izland, Norvégia, Németország, Finnország, Svédország), pont azokban az országokban egyébként, amelyeknek a fiataljai a leginkább demokratikusnak tartják saját országukat. Ezen fiatalok tehát nemcsak demokratikusan gondolkodnak, de vélhetően a demokrácia participációs/részvételői felfogását vallják, hiszen tesznek is a demokrácia működéséért.

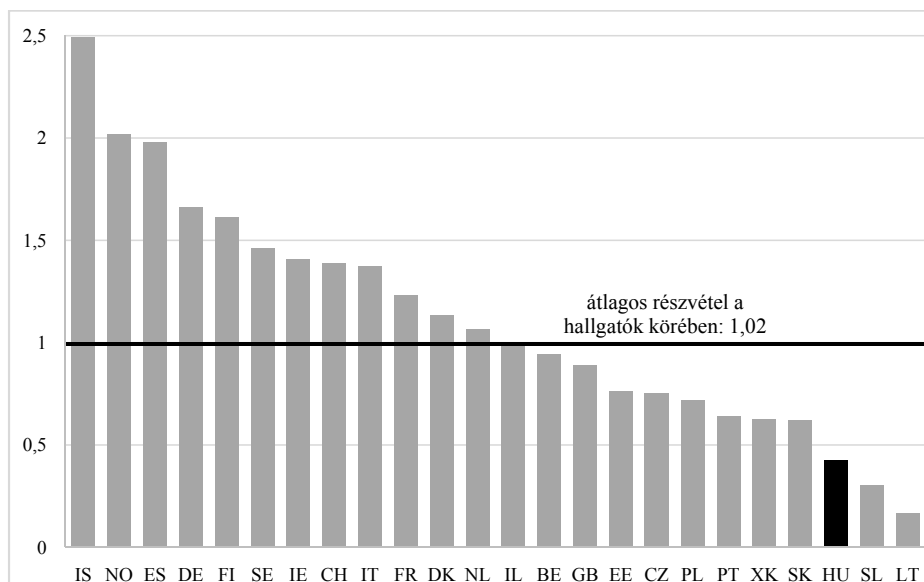
A részvételi átlag a közép-európai országokban a legalacsonyabb, ott a legkisebb az egyetemisták és főiskolások politikai aktivitása (Magyarország, Szlovénia és Litvánia). Nemzetközi összehasonlításban tehát a magyar hallgatókat leginkább a „passzív demokráciaszkeptikus” jelzővel tudnánk leginkább illetni, ami – véleményünk szerint – nagyon is hasonlít az általunk leírt nagyobb klasztercsoportok jellemzőihez.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

4. ábra. Politikai részvételi index* országonként – az elmúlt 7 napban tanult, és a legmagasabb befejezett iskolai végzettsége középiskola (átlagpont, 0–7)

* 7 részvételi lehetőségéből összevont index, ahol 0=semmilyen sem vesz részt, 7=minden részvételi formában részt vett az elmúlt 12 hónapban. Részvételi formák: kapcsolatba lépett politikussal, politikai pártban dolgozott, dolgozott más szervezetben, jelvényt hordott, petíciót aláírt, nyilvános demonstráción vett részt, bojkottált.

Forrás: ESS 6.2. Saját számítás

Konklúzió

1990-ben Orit Ichilov azt állította, hogy egy ország demokratizálódási folyamata, a demokratikus intézmények létrejötte nem garancia arra, hogy a demokráciában felnevelkedő új generációk demokratikusan gondolkodnak és cselekszenek. Ennek a gondolatnak az igazságtartalmát kívántuk megvizsgálni a 2012-es és 2014-es politikai akciókampányokat követően, mivel azok bőséges bizonyítékot szolgáltatottak a magyar egyetemi hallgatók politikai részvételére. Mindkét esemény hatott a kormány álláspontjára: a tandíj összege és az állami támogatások csökkentésének mértéke megváltozott, valamint eltörölték internethasználat adóztatására vonatkozó törvényjavaslatot. Mégis, amikor a demokrácia fogalmáról kérdeztük a hallgatókat, a részvételi demokrácia eszméje nem jelent meg az interpretációk között.

Célunk annak megismerése volt, hogy a politikai részvétel miként függ össze a magyar egyetemi hallgatók demokráciával kapcsolatos attitűdjeivel, valamint annak

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

vizsgálata, hogy Ichilov állítása a magyar esetre vonatkozóan igazolható-e és milyen értelemben. Eredményeinkből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az állítás igaz lehet. A demokratikus intézmények létezése a polgárok demokratikus attitűdjének szükséges, de nem elégséges feltétele. Ahogy arra a bevezetőben utaltunk a nemzetközi szakirodalomban a felsőoktatás a demokrácia színtere, a demokratikus nevelés fellegvára. Bár Magyarországon a felsőoktatási intézményrendszer keretei ténylegesen demokratikusak, úgy tűnik, hogy a demokratikus állampolgári nevelési funkcióját az intézmények kevéssé tudják betölteni: a hallgatók többsége autoriter jellemvonásokkal rendelkezik.

A demokrácia fogalmának hat felfogását (képviselési, liberális, többségi, részvételi, deliberatív és egalitárius), mint a társadalomban párhuzamosan létező felfogásokat vizsgálva megállapítható, hogy a magyar hallgatók körében leginkább a képviselési felfogás az elfogadott. Ez a magyar politikai elit által a választóknak felkínált koncepció a választásokon való részvételre korlátozza a politikai részvételt. Ennek a felfogásnak a dominanciája részben magyarázhatja a politikai részvétel és a részvételi demokrácia hiányát a hallgatók politikai kultúrájában.

Elemzésünk azt mutatja, hogy bár a politikai részvétel kultúrája létezik Magyarországon, ez a felfogás mindössze a magyar hallgatók egy igen szűk kisebbségére jellemző.

Az aktív állampolgárság szakirodalma meglehetősen normatív álláspontot képvisel a demokráciával kapcsolatban: a legtöbb szerző szerint a politikai részvétel egyéni szinten megerősíti a demokrácia értékeit. Eredményeink azt mutatják, hogy ez a várakozás csupán egy kisebbségre érvényes: az aktív demokratákra, akik az általunk vizsgált magyar diákok legkisebb csoportját (8%) jelentik, valamint részben a hagyományos demokratákra (15%). A magyar diákok e csoportjai egyértelműen a demokrácia elkötelezett támogatói, és elutasítják a tekintélyelvűséget. Az aktív tekintélyelvűek csoportja (15%) arra a paradox helyzetre mutat rá, hogy a nagyobb mértékű részvétel kevesebb demokratikus elkötelezettséget eredményezhet (Mouffe 2000). Az aktív tekintélyelvűek számára a demokrácia önmagában nem érték, és ők a legelégedettebbek a mai magyar demokrácia működésével. Ugyanakkor politikailag aktívak: sőt, a választási részvétel tekintetében aktívabbak, mint az aktív demokraták.

Eredményeink megerősítették, hogy a politikai részvétel hiányzik a legtöbb hallgató kollektív tudatából (62%). A passzív demokraták (26%) elfogadják a demokráciát, mint szabályrendszert, és elutasítják a tekintélyelvű elemeket. De politikai magatartásuk passzív, a politika iránt nem érdeklődnek, és a közéletben való részvételük szintje alacsony. A magyar hallgatók legnagyobb csoportját (36%) a passzív tekintélyelvűek alkotják, akik egyetértenek az autoriter véleményekkel, de politikailag passzívak. Ők azok az elégedetlen hallgatók, akik otthon maradnak, és másokat hibáztatnak a problémákért.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

Véleményünk szerint a 21. század fiataljainak politikai aktivitását egy látszólag önellentmondó fogalom, a racionális lázadás írja le a legjobban. Úgy véljük, hogy az adatok meggyőzően bizonyítják, magyar egyetemi és főiskolai hallgatók legnagyobb részének alapvető tulajdonsága az apolitikusság és a passzivitás. Túlnyomó többségüket taszítja a politika, teljes közönnyel viszonyulnak a politikai folyamatokhoz. Vannak azonban olyan momentumok, amikor a racionálisan lázadó fiatalok hirtelen, szinte anomália-szerűen hallatni kezdik a hangjukat. Azokban az esetekben, és csak is azokban, amikor a rendszer – függetlenül egyébként annak politikai, ideológiai színezetétől – behatol a közvetlen életvilágukba, meglepő gyorsasággal reagálnak, és hajlandók akár az utcán is kifejezni élénk nemtetszésüket (ezért nevezzük racionálisnak ezen lázadást). Úgy véljük, hogy a racionálisan lázadók véleményvezér magját az aktív demokraták és az aktív tekintélyelvűek alkotják, akikhez alkalmi jelleggel kapcsolódnak a hagyományos demokraták. Az, hogy az előbbi két csoport közül inkább a résztvevő, elsősorban az aktuális kormányzatok színezete dönti el – baloldali kormányok esetében valószínűbb az aktív tekintélyelvűek megmozdulása, míg jobboldali kormányok döntései ellen inkább az aktív demokraták szólalnak fel –, míg a hagyományos demokraták kifejezetten az aktuális kormány aktuális, őket érintő döntései ellen szólalnak fel. Nagyon ritkán, nagyon éles szituációban fordulhat elő, hogy a két passzív csoport tagjai – leginkább egyénenként és nem mint egy csoport tagjaiként – hallassák a hangjukat. Fontos megjegyeznünk, hogy a racionálisan lázadó hallgatók megmozdulásai nem rendszer, hanem rezsimellenesek. Mint bizonyítottuk, ezen csoportok demokratikus intézményrendszerben és kapitalizmusban gondolkodnak, ugyanakkor annak magyar (baloldali vagy jobboldali kormányok által irányított) variánsával szemben rendkívül, helyenként szélsőségesen kritikusak.

Adataink alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a racionális lázadó nem az egész világot akarja megmenteni, mint azt az 1968-as fiatalok tették, hanem ügyekben gondolkodik, az ő életvilágát/érdekeit erősen sértő egyetlen ügyért áll ki. Amint lecseng az adott ügy, megoldódni látszik a probléma, vagy az bekerül a politikai alrendszer közvetlen hatálya alá, újra visszahúzódik a saját – a politikát a lehető leginkább kizáró – szűk életterébe. Ezért az akciók kampányszerűek, ügyorientáltak. Nem átfogó változás kivívása a céljuk, hanem az adott ügy megoldása (racionális gondolkodás).

A passzív csoportok magas arányának oka és a demokrácia értelmezéséből a részvételre vonatkozó gondolatok hiánya valószínűleg a magyar oktatási rendszer sajátosságaiból ered. Ugyanakkor további kutatásokra van szükség ahhoz, hogy világosan megértsük, miért marad a részvétel és az aktív állampolgárság a magyar hallgatók demokrácia-felfogásának kevésbé hangsúlyozott eleme.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

Irodalom

- Almond, G. – Verba, S. (1963): *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University Press, Princeton
- Barber, B. (1991): "The Civic Mission of the University". In: Dayton, B.M. (ed.): *Higher Education and the practice of democratic politics*. The Kettering Foundation, 200 Commons Road, Dayton
- Barnett, R. (1997): "Recovering the Civic University". In: McIlrath, L. – Labhrainn I. M. (eds.): *Higher Education and Civic Engagement, International Perspectives*. Routledge, London
- Biesta, G. (2009): "What kind of citizen for European Higher Education? Beyond the competent active citizen". In: *European Educational Research Journal*, 8(2): 146–157.
- Blais, A. – Dion, S. (1990): „Electoral systems and the consolidation of new democracies”. In: Ethier, D. (ed.): *Democratic Transition and Consolidation in Southern Europe, Latin America and Southeast Asia*. Macmillan, London: 250–268.
- Coppedge, M. – Gerring, J. (2011): Conceptualizing and measuring democracy: a new approach. In: *Perspectives on Politics*, 9(2): 247–67.
- Ehrlich, T. (2000): *Civic Responsibility and Higher Education*. Rowman & Littlefield Publishers, New York
- Galston, W. (1991): *Liberal Purposes: Goods, Virtues, and Diversity in the Liberal State*. Cambridge University Press, Cambridge
- Gutmann, A. – Thompson, T. (1996): *Democracy and Disagreement*. Mass Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge
- Hoskins, B. – Mascherini, M. (2009): "Measuring Active Citizenship through the Development of a Composite Indicator." In: *Journal of Social Indicator Research*, 90(3): 459–488.
- Ichilov, O. (1990): *Political socialization, citizenship education, and democracy*. Teachers College Press, New York and London
- Laki László – Szabó Andrea (2014): „Mi lehet a magyar fiatalok demokrácia szkeptizise mögött?” In: Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók II*. Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, Budapest – Szeged: 21–42.
- Lelandais, G. E. (2013): „Citizenship, minorities and the struggle for a *right to the city* in Istanbul” In: *Citizenship Studies*, 17(6-7): 817–836. doi: 10.1080/13621025.2013.834134
- Linz, J. J. – Stepan, A. (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

- Lipset, S. M. – Lakin, J. M. (2004): *The Democratic Century*. University of Oklahoma Press, Norman
- McLaughin, T. H. (1992): „Citizenship, Diversity and Education: a philosophical perspective.” In: *Journal of Moral Education*, 21(3): 235–250.
- Mouffe, Ch. (2000): *The Democratic Paradox*. Verso, London – New York
- Nie, Norman H. – Junn, J. – Stehlik-Barry, K. (1996): *Education and Democratic Citizenship in America*. University of Chicago Press, Chicago
- Nussbaum, M. (2002): „Education for Citizenship in an Era of Global Connection” In: *Studies in Philosophy and Education*, 21(4/5): 289–303.
- Oross Dániel – Szabó Andrea (2017): Changing Tendencies of Youth Political Participation in Europe: Evidence from Four Different Cases. In: Breen J. B. (ed.): *Values and Identities in Europe: Evidence from the European Social Survey*. Routledge, Abingdon: 160–183. (ISBN: 9781138226661).
- Przeworski, A. (1988): „Democracy as a Contingent Outcome of Conflicts”. In: Elster J. – Slagstad R. (eds.): *Constitutionalism and Democracy*. Cambridge University Press, Cambridge: 59–80.
- Putnam, R. D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, New York
- Róna Dániel – Szabó Andrea (2017): A 2015-ös adatfelvétel módszertana. In: Szabó Andrea (2017): *Csendesek vagy lázadók? A hallgatók politikai orientációi Magyarországon (2011–2015)*. Belvedere Meridionale – MTA TK PTI., Budapest – Szeged: 208–210.
- Schedler, A. (1998): What Is Democratic Consolidation? In: *Journal of Democracy*, 9(2): 91–107.
- Schwartz, H. (2016): „Transformations of the undocumented youth movement and radical egalitarian citizenship.” In: *Citizenship Studies*, 20(5): 610–628. doi: 10.1080/13621025.2016.1182680
- Shapiro, H. T. (2005): *A Larger Sense of Purpose: Higher Education and Society*. Princeton University Press, Princeton
- Szabó, Andrea (ed.) (2015): *Exit, Voice, Loyalty and Neglect Political. Attitudes of Hungarian University and College Students*. Heinrich-Böll-Stiftung, Prague
- Szabó Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006*. L'Harmattan, Budapest
- Szabó Ildikó (2012): „Az egyetem, mint szocializációs színtér”. In: Dusa, Ágnes – Kovács, Klára – Márkus, Zsuzsanna – Nyüsti, Szilvia – Sőrés, Anett (szerk.): *Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok I*. Egyetemi Kiadó, Debrecen, 191–218.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

Zorn, J. (2013): „Citizenship practices of non-citizens in Slovenia: ‘you cannot fight the system alone’” In: *Citizenship Studies*, 17(6–7): 803–816. doi: 10.1080/13621025.2013.834132.

Melléklet

4. táblázat. Változók listája

Változó	Leírás	Értékek
választási részvétel	Ha parlamenti választások lennének mennyire biztos, hogy elmész szavazni?	5=biztosan elmegy 0=biztosan nem megy el
offline participációs index	Részt vet-e a következő formákban? 1.kapcsolatba lépett politikussal 2. Dolgozott egy civil szervezetben az elmúlt 12 hónapban; 3. Viselt vagy kihelyezett jelvényt, 4. Részt vett politikai kampányban 5. aláírt petíciót; 6. részt vett nyilvános tiltakozásban; 7 bojkottált.	(0–7)
online participációs index	1. közösségi oldalakon közügyekkel, társadalmi problémákkal kapcsolatban eseményeket létrehozni, képeket, videókat megosztani? 2. blogokon, közösségi oldalakon közügyekkel, társadalmi problémákkal kapcsolatban hozzászólni, kommentelni, „lájk”-olni? 3. interneten szavazni valamilyen közélettel, társadalommal kapcsolatos kérdéssel kapcsolatban?	(0–3)
demokrácia	A következő kijelentések közül melyik áll a legközelebb a Te véleményedhez? Demokrata vs rendszerkritikus vs rendszerszkeptikus	(0–4)
elégedettség a demokráciával	Mennyire vagy elégedett a demokrácia működésével?	0=egyáltalán nem elégedett 4=teljesen elégedett
politikai érdeklődés	Mennyire érdekel a politika?	1=egyáltalán nem, 5=nagyon
laza tagság	Kötődsz-e valamilyen, lazább közösséghez, mozgalomhoz? (például zenekar, hobbi csoportok, filmklub, körök stb.)	1= igen
online csoportban való tagság,	Tagja vagy-e valamilyen, közéleti ügyet felvállaló internetes közösségnek?	1= igen
autoriter gondolkodás 1.	Mennyire értesz egyet a következő kijelentésekkel? Az országnak nem politikai programokra van szüksége, hanem erőskezű vezetőkre.	0=egyáltalán nem ért egyet 5=teljesen ért egyet
autoriter gondolkodás 1.	Mennyire értesz egyet a következő kijelentésekkel? A gyerekeknek meg kell tanulniuk, hogy a legfontosabb az engedelmesség és a tekintélytiszteltet.	0=egyáltalán nem ért egyet 5=teljesen ért egyet
intolerancia	Mennyire értesz egyet a következő kijelentésekkel? A bűnözési hajlam a cigányok vérében van.	0=egyáltalán nem ért egyet 5=teljesen ért egyet

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

5. táblázat. Klaszterközeppontok

Változó	Klaszterek				
	Aktív demokrata	Hagyományos demokrata	Passzív demokrata	Aktív autoriter	Passzív autoriter
politikai érdeklődés	,56768	,22632	,06547	,69896	-,52140
választási részvétel	,41640	,29499	,07729	,61684	-,47970
offline részvétel	,90203	,85965	-,33171	,51266	-,51215
laza offline tagság	,69736	2,04423	-,47796	-,41006	-,45013
online részvétel	,97923	,37162	-,13071	,44108	-,43250
tagság online csoportban	3,44015	-,29062	-,29062	-,29062	-,27836
demokrácia	,26249	,17105	,72052	-,18803	-,55015
demokráciával való elégedettség	-,15368	-,30735	-,00182	,91054	-,14015
autoriter 1	-,34598	-,28374	-,51061	,44387	,41567
autoriter 2	-,34801	-,22152	-,62974	,36130	,51161
intolerancia	-,34817	-,23296	-,53608	,16545	,31333

Közösségi megközelítések gyermekvédelmi gyakorlatban való érvényesítése – nemzetközi trendek

RÁCZ ANDREA¹

ABSZTRAKT

Nemzetközi szinten jelentős változások történtek az elmúlt években a gyermekvédelem terén, hiszen a globális verseny, a tőke és munkaerő széles körű mobilitása, a gazdasági folyamatok felgyorsulása és a nemzeti gazdaságok egymástól való függősége, mint ahogy 2007. óta a gazdasági válság is hatással van a jóléti rendszerek működésére. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy az 1989-es Gyermek jogairól szóló egyezmény óta milyen tendenciák, trendek figyelhetőek meg a nemzetközi gyermekvédelem gyakorlatában, milyen gyermekvédelmi orientációkat különíthetünk el egymástól, ezek milyen jellegzetességekkel bírnak, illetve milyen út látszik körvonalazódni – közös kihívásként – általában az állam gyermekvédelemmel kapcsolatos teendőinek ellátása terén. A tanulmány a nemzetközi diskurzusban központi számító néhány téma fontosságára hívja fel a figyelmet, mint a kliensek komplex szükségleteinek kezelése, partneri együttműködések fontossága, szülőség támogatása és mindezek megvalósításához szükséges szakmai készségek és kompetenciák köre.

KULCSSZAVAK: gyermekvédelem, családra fókuszáló, gyermekközpontú beavatkozások, közösségi erőforrások, új trendek

ABSTRACT

Enforcement of Community Approaches in Child Protection Practice— International Trends

Child protection has changed in important ways on international level in recent years. Child protection as social institution adapts to and follows social change. Global competitions, mobility of capital and workforce, acceleration of economic processes and interdependence of national economies, and the economic crises of 2007 has their impact on the operation and workings of welfare systems. This study examines the trends and tendencies in international child protection practice since the 1989 Convention on the Rights of the Child, what type of child protection orientations can be distinguished, what kind of characteristics can be described and which way seems to emerge—as a common challenge—in general in the field of the state's child protection activities. The study draws attention to the importance of some topics in international discourse,

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem – Szociális Munka Tanszék, egyetemi docens.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

such as complex needs of the clients, importance of partnerships, support of parenthood and a range of professional skills and competences to achieve these goals.

KEYWORDS: *child protection, family-focused, child-oriented interventions, community resources, new trends*

Bevezetés

Jelen tanulmány² azt vizsgálja, hogy az 1989-es Gyermek jogairól szóló egyezmény óta milyen tendenciák, trendek figyelhetők meg a nemzetközi gyermekvédelem gyakorlatában, milyen gyermekvédelmi orientációkat különíthetünk el egymástól, ezek milyen jellegzetességekkel bírnak, illetve milyen út látszik körvonalazódni – közös kihívásként – általában az állam gyermekvédelemmel kapcsolatos teendőinek ellátása terén.³ A tanulmány elsőként a gyermekvédelmi orientációkat, mint egyfajta értelmezési keretrendszerként ismerteti, majd a nemzetközi kihívásoknak megfelelően néhány téma fontosságára hívja fel a figyelmet, amelyek a nemzetközi diskurzusban központiak számítnak. Ezek: a kliensek komplex szükségleteinek kezelése, partneri együttműködések fontossága, szülőség támogatása és mindezek megvalósításához szükséges szakmai készségek és kompetenciák köre. Mindezen szempontok hangsúlyozottan jelennek meg az UNICEF 2013-as tanulmányában, amely felhívja a figyelmet arra, hogy a gyermekvédelmi rendszer gyermekközpontúsága négy fő téma és tíz elv mentén értelmezhető. Mindezek kijelölik azokat a szakmai értékeket is, amelyek véleményem szerint a hazai gyermekvédelem számára is a jövőbeli átalakítási irányokat, fejlesztéseket tematizálni tudják mind a jólét, mind a védelem területén, és jól illeszkednek a 20 éves Gyermekvédelmi törvényünk szellemiségéhez.

I) Kritikus időkeretek:

1. elv: korai beavatkozás, azaz minden lehetőséget meg kell adni, ami összeköti a gyermeket és családját a szolgáltatásokkal és támogatással;

2. elv: minden erőfeszítést meg kell tenni, hogy a probléma észlelésekor a beavatkozás megtörténjen azáltal, hogy „összekötjük” őket szolgáltatásokkal.

II) Fejlődési szükségletek és a gyermekek világa:

3. elv: minden eljárásnak figyelembe kellene vennie a gyermek fejlődési szintjét minden szinten.

² A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

³ A tanulmány nem az egyes országok ellátórendszerét és az abban fellelhető változásokat elemzi, hanem általában a nemzetközi irányokat, trendeket vizsgálja.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

III) A részvétel biztosítása:

4. elv: a gyermekeknek lehetőséget kellene biztosítani, hogy kifejezzék az érzéseiket és kívánságait a felnőttek segítségével kapcsolatban, akikben megbíznak;

5. elv: a politikáknak és eljárásoknak kerülniük kell az „egy méret mindenkinek jó” megközelítést a gyermekek részvételének tekintetében;

6. elv: a családi döntéshozatalt és azokat a problémamegoldó módszereket kell használni a gyermekek részvételének maximalizálására, mint a családi konferencia;

7. elv: a gyermekeket tájékoztatni kell a gyermekvédelmi eljárásokról;

8. elv: a gyermekeket és fiatal felnőtteket minél hamarabb tájékoztatni kell az őket érintő jogi és adminisztratív döntésekről.

IV) Együttműködés a gyermekvédelem és a kapcsolódó hálózat megerősítése érdekében:

9. elv: a tudást és a szakértelmet meg kell osztania egymással;

10. elv: törekedni kell a gyermekeket körülvevő hálózat megfelelő működtetésére (UNICEF – Save the Children 2013: 8–9).

Gyermekvédelmi orientációk⁴

Nemzetközi szinten is jelentős változások történtek az elmúlt években a gyermekvédelem terén, hiszen a globális verseny, a tőke és munkaerő széles körű mobilitása, a gazdasági folyamatok felgyorsulása és a nemzeti gazdaságok egymástól való függősége, mint ahogy 2007. óta a gazdasági válság is hatással van a jóléti rendszerek működésére (Gilbert et al. 2011).

Gilbert és szerzőtársai 2011-es tanulmányukban tíz ország (USA, Kanada, Anglia, Belgium, Németország, Dánia, Finnország, Svédország, Hollandia, Norvégia) gyermekvédelmi rendszerét és gyakorlatát vizsgálták a Gyermekjogi Egyezmény életbe lépése óta azzal a szándékkal, hogy az állam által nyújtott ellátások és szolgáltatások terén a gyermekvédelmi orientációkat azonosítani tudják. Alapvetően azt találták, hogy a vizsgált országokban a gyermekjóléti ellátások és kiterjedtebb prevenciószolgáltatások ellenére sem csökkent a család nélkül felnövő gyermekek száma, ugyanakkor különbség figyelhető meg a bekerülő gyermekek életkorát tekintve. Az Egyesült Államok, Anglia és Kanada általában fiatalabb gyermekeket helyez otthonon kívüli gondozásba, míg a skandináv országokban inkább az idősebb gyermekek kerülnek gyermekvédelmi gondoskodásba. A legtöbb országban változott az otthonon kívüli elhelyezések formája is. Egyre gyakoribbak a nevelőszülőnél történő elhelyezések, valamint fokozott érdeklődés mutatkozik a rokonoknál történő elhelyezések

⁴ A tanulmány jelen fejezete Rácz Andrea (2016): *Gyermekvédelem mint fragmentált társadalmi intézmény* (Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen) c. könyve alapján készült (41–47).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

íránt. A kutatás eredményei szerint a gyermekvédelem rendszerében általában felülreprezentáltak a kisebbségi csoportba tartozó gyermekek. Megfigyelhető általános tendenciaként az is, hogy alapvető elvárássá vált a személyre szabott nevelés és hogy a szakemberek egyedi módszereket alkalmazzanak a gyermekek fejlesztése érdekében. (Gilbert et al. 2011, Burns et al. 2010). A vizsgálat négy gyermekvédelmi orientációt különített el, melybe az egyes országokat besorolták. Fontos azonban megjegyezni, hogy ezek nem teljesen merev kategóriák, hiszen az egyes országok – főleg a gyermekvédelmi politikák változásait időben is vizsgálva – több típusban is megjelennek.

A *gyermekvédelmi megközelítés* klasszikusan a liberális országokra volt jellemző (USA, Kanada, Egyesült Királyság), ahol az állam a gyermek védelme érdekében (bántalmazás és elhanyagolás esetén) szankcionál, az állam egyfajta megfigyelőként működik a gyermek biztonságának garantálása érdekében. Célja a védelem biztosítása és az ártalmak csökkentése. A szülőkkel való viszony jellemzően hierarchikus, a jogok garantálása jogi eszközökkel történik.

A *családoknak nyújtott szolgáltatásokra épülő* modell a szociáldemokrata (Dánia, Svédország, Finnország) és a konzervatív országokban (Németország, Hollandia, Belgium) volt jellemző. Itt a beavatkozás célja a család egységének a megőrzése, ahol az állam arra törekszik, hogy a szülőket segítse a család egyben maradása, valamint a családi diszfunkciók megszüntetése érdekében. Alapvetően az első orientációtól eltérően nem egyéni vagy morális szintű problémakeretben gondolkozik, hanem strukturális problémákban, mint például a szegénység. A beavatkozás célja a megelőzés ezen belül is a társadalmi kapcsolatok szélesítése a család körül, ehhez azonban elengedhetetlen egy kiterjedt szükségletfeltárás. A gyermekvédelmi szolgáltatások a családmegtartó programok részét képezik, a szülőkkel való együttműködés egyenrangú partnerségre épül, ahol a szakember mediálásával oldódnak meg a családon belüli problémák. A különbség a családokat támogató orientáció és a gyermekvédelem között az, hogy az utóbbi sokkal szabályozottabb, valamint hogy a vizsgálati megközelítésre helyezi a hangsúlyt, egyúttal több bürokratikus tevékenységet igényel a szakemberektől. A legtöbb országban olyan bürokratikus kötelezettséget írnak elő és olyan eszközöket és technikákat vezetnek be, amelyekkel a szakemberek és a gyermekjóléti szervezetek dolgozói jobban elszámoltathatók. Habár a vizsgált országok felismerték a több szakemberes gyermekvédelem jelentőségét, a kötelezettségek nagy része és a felelősség még mindig az esetvivő szociális munkásokat terheli. Több tényező formálta tehát a gyermekvédelmi rendszer átalakulását a gyermeki jogok megszületése óta: több gyermek és család kap támogatást és több a beavatkozás is; a szakemberek ellenőrzésére nagyobb hangsúly helyeződött, mely esetenként megkérdőjelezheti a képességüket és a munkájuk minőségét, megerősítve ezzel a szociális és gyermekvédelmi dolgozók toborzását és megtartását,

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

ugyanakkor jelentős hangsúly helyeződött a formális szabályok mentén való normatív működésre (sztenderdek, protokollok) is (Munro 2010).

A harmadik orientáció a *gyermekközpontú* megközelítés, a kutatók ide sorolták alapvetően a 2000-es évek elejétől lezajlott gyermekvédelmi változások okán az Egyesült Államokat, az Egyesült Királyságot, Norvégiát, valamint Finnországot. A gyermekközpontú megközelítés a családok támogatására és a gyermekek védelmére épülő orientáció elemeiből is vesz át, melyben egyfelől megtestesül a szociális, esélyteremtő-beruházó állam ideája, másrészt a rendszer számol az individualizációs folyamatokkal is. Ennek jellemzője, hogy a gyermek jelene és jövője is központi, ezért a korai beavatkozásokra, fejlesztésekre is nagy hangsúly helyeződik, a szociális beruházásokkal a cél az esélyteremtés és a gyermekek és családok jól-létének biztosítása. Családból történő kiemelés esetén a nevelőszülői ellátás, rokonok általi gondozás és az örökbefogadás az elsődleges. Itt tehát, ha szükséges, helyettesítő védelmet lát el az állam, de alapvetően partneri kapcsolat van a családdal, hiszen a gyermekvédelem rendszere egy széles gyermekjóléti rendszerbe ágyazódik bele. A gyermekekbe való befektetés tehát magába foglalja egyfelől azokat a szolgáltatásokat, amelyek a megelőzésre épülnek és korai életszakaszban kezelik a problémákat, másfelől pedig erőteljesebb magatartákszabályokat írnak elő mind a szakemberek számára, akik felelősséggel tartoznak a szakpolitikák végrehajtásáért, mind pedig a szülők és gyermekek számára, hiszen változásokat vár a gyermek javára a családi környezetben és viszonyrendszerben, valamint a gyermekekkel szembeni bánásmódok terén (Gilbert et al. 2011).

Gilbert és szerzőtársai 2011-es modelljét az Unicef és a Save the Children 2012-ben aktualizálta és negyedik megközelítésként az állam szerepének értelmezésébe behozta a közösségben rejlő erőforrások számba vételét, a közösségi gondozás erejében rejlő lehetőséget, mely nemcsak a vizsgálati országok, de álláspontom szerint Magyarország számára is követendő fejlesztési út lehet. A *közösségi alapú* megközelítés arra épül, hogy a gyermekek jólétéért szélesebb értelemben felel a közösség, partneri viszonyt feltételez a kiterjedt családdal is és a helyi erőforrások mozgósítására ösztönöz. Fontos, hogy a gyermekek minőségi ellátást kapjanak és, hogy az állam támogassa a családokat annak érdekében, hogy hozzáférhessenek a védelmi szolgáltatásokhoz, növelve a család rugalmasságát és megbirkózó képességét. Ebben a modellben az állam elismeri a szülőiséget, a gyermekvédelmi szolgáltatások egy széles családi- és közösségmegőrző szolgáltatási rendszerbe ágyazódnak (Unicef – Save the Children 2013). Ez a megközelítés egy többdimenziós keretrendszert jelöl, mely figyelembe veszi a gyermek azonnali szükségét a védelemre, a hosszú távú igényeit a biztonságot és szeretetet nyújtó otthonra, és mérlegeli a szülők lehetőségeit és azt, hogy a pszichoszociális környezetükben milyen erőforrások aknázhatók ki (Trocmé 1999).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

1. táblázat. Gyermekvédelmi orientációk jellegzetességei

Gyermekvédelmi
<ul style="list-style-type: none">
– Beavatkozás: elhanyagolás, bántalmazás
– Állam szerepe: szankcionál
– Cél: védelem, ártalmak csökkentése
– Állam–szülő viszonya: hierarchikus
– Gyermekvédelem és a családmegtartás elválik egymástól
Családoknak nyújtott szolgáltatásokra épülő
<ul style="list-style-type: none">
– Beavatkozás: család egységének megőrzése
– Állam szerepe: család támogatása
– Cél: megelőzés, családi egység helyreállítása
– Állam–szülő viszonya: partneri
– Gyermekvédelem szolgáltatásai beágyazottak a széles körű családmegtartó programokba
Gyermekközpontú
<ul style="list-style-type: none">
– Beavatkozás: egyéni igényekre való reagálás a jelenben és a jövőben
– Állam szerepe: paternalista, defamilizál, de keresi a családiás megoldásokat
– Cél: jólét, védelem
– Állam–szülő viszonya: partneri/helyettesítő
– Gyermekvédelem szolgáltatásai beágyazottak a széles körű gyermekjóléti rendszerbe <p><i>Családokat támogató és gyermekvédelmi megközelítést ötvözi</i></p>
Közösségi alapú
<ul style="list-style-type: none">
– Beavatkozás: gyermekek jólétének a biztosítása
– Állam szerepe: közösségi erőforrások becsatornázása
– Cél: családban tartás, ártalmak csökkentése, családi reziliencia támogatása
– Állam–szülő viszonya: szülőség elismerése
– Gyermekvédelem szolgáltatásai beágyazottak egy széles körű családi- és közösségmegőrző szolgáltatási rendszerbe <p><i>Gyermek értelmezése egy dinamikus életciklus keretben történik</i></p>

Forrás: Gilbert et al. (2011: 255) és Unicef – Save the Children (2013: 7) alapján.

Mindezek alapján öt kulcsfontosságú elemet emelhetünk ki a gyermeki jogok védelme és a közösségi megközelítések gyermekvédelmi gyakorlatban való érvényesítése kapcsán: *gyermekközpontúság, kontextualitás, kollektivitás, reciprocitás és családi tőke*. A gyakorlati működés tekintetében ez azt jelenti, hogy a gyermek a beavatkozások kompetens résztvevője, gyermeki jogainak érvényre juttatása ér-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

dekében fontos a meghallgatása, valamint a környezeti tényezők, a családi működés, a családtörténet vizsgálata, a közösségben rejlő kapacitások figyelembe vétele. A kollektív aktivitás pozitív hozzájáruláshoz vezet a gyermek biztonságban tartása, védelme tekintetében. Young et al. (2014) szerint három szempontot kell érvényesíteni a gyakorlatban, mint *jogok, etika*, illetve *ember és környezete*, azaz feltételezett az egyén aktív és produktív részvétele, az etikai perspektíva elvárja, hogy az egyénnel tisztelettel bánjanak, míg az ember környezetében való vizsgálata feltételezi, hogy az emberek képesek a pozitív fejlődésre, és hogy a környezetben rejlő erőforrások kiaknázzhatók.

Szakemberek készségei és kompetenciái

A szakemberek készségeinek és kompetenciáinak fejlesztése a *tervezés-fejlesztéstámogatás* hármas egysége köré kell szerveződjön. A tervezés alapvetően arra irányul, hogy a munkaerő-kapacitásokat hogyan lehet stratégiai szinten megtervezni, kik lesznek azok a szakemberek, akik a gyermekekkel és családtagjaikkal végzett szociális munkában megjelennek. A stratégiai szintű tervezés együttműködést, egyfajta koalíciót is jelent a különböző fenntartásban működő intézmények és szolgáltatók vonatkozásában, hangsúlyozva a képzőhelyek fontosságát is. A tervezés a kapacitásokkal és a potenciális szakemberek körével is számol időben, kikre, milyen típusú ellátások esetében lesz szükség, ezek a kapacitások milyen átcsoportosítási vagy átjárási, szakmai mobilitási lehetőségeket rejtenek magukban. A fejlesztés a képzési, továbbképzési rendszert célozza, milyen kompetenciákat, készségeket kell az egyes ellátások és szolgáltatások vonatkozásában fejleszteni, melyek azok a kurrikulumok és szakmai módszertanok, amelyek adekvátak a problémamegoldás szempontjából, ezek a tudások mennyire felelnek meg a nemzetközi kívánalmaknak. A fejlesztés a szakmai sztemderdek és protokollok körét is lefedi, melyek szintén támpontot adhatnak a munkavállalóknak a napi szintű minőségi munkavégzéshez. A fejlesztési stratégiák kidolgozása is többszereplős folyamat, a szakemberek bevonása nélkülözhetetlen. A szakmai tartalmak vonatkozásában kiemelt a vezetői kompetenciák fejlesztése is, és azoknak a módszereknek az oktatása, amelyek a prevencióra és a családok támogatására, megtartására helyezik a hangsúlyt. A fejlesztéshez elengedhetetlen a dolgozók saját kívánalmainak vizsgálata, így a részvételi és akciókutatók is nagy szerepet kapnak a fejlesztési irányok kijelölésében. A támogatás a tehermentesülési lehetőségek folyamatos biztosítását jelenti, amelyben a szupervízió túl a tapasztalatcserék, jó gyakorlatok megosztása is segítségére van a munkavállalóknak. Mindezek a kreatív, komplex problémákat megoldani tudó, partneri együttműködésre épülő szakember zálogai (BSN – GSSWA 2015: 27–28). A közös felelősségmegosztás alapvető, a legsebezhetőbb családok esetében nagyon fontos az idővel való jó gazdálkodás, azaz az intenzív munkára való összpontosítás, ami szintén ösz-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

szefogásra épül, amelyet egy magas színvonalú igazgatási rendszer támogat. A vezetőknél itt is nagy szerep jut a mentorálásban és a coachingban (Hampshire County Council 2015). Az Action for Children (2011) egyik dokumentuma arra hívja fel a figyelmet, hogy a szakembereknek az alábbi fő tulajdonságokkal kell rendelkezniük: gyermekközpontú és családra fókuszáló, cselekvőképes, kezdeményező, kitartó, bizalmat építeni tudó a gyermek és a szülő felé, tiszteletteljes, barátságos, realiztikus. A képességek köre pedig a következő: képes partneri együttműködésre, képes hatalommal felruházni, képessé tenni, megfelelően kommunikálni, valamint fontos a tervező és értékelő képesség is. Mindez azt is jelenti, hogy úgy kell együtt dolgoznia a családokkal, hogy reális célokat tűzzenek ki, folyamatosan biztosított legyen a gyermek fejlődése, eredményeinek javítása, rendszeresen vizsgálják felül a család előmenetelét és szükség esetén képesek legyenek új célokat kitűzni egy magasabb szintű életminőség elérése érdekében. A széles körű problémák megoldásához nemcsak a családdal, hanem a társágazatok képviselőivel is együtt kell működni, priorizálva a megoldandó problémákat. Szerteágazó tudásra van tehát szükség, amelynek talán legfontosabb eleme a család kontextusának és szükségleteinek a megértése, az, hogy mindezek miként befolyásolják a részvételt és a támogatási igényt. A szakembereknek mindenképpen fel kell ismerniük, hogy számos tényező befolyásolja a kapcsolat minőségét a családdal, mint például a szülők természete, kultúrája, múltbeli tapasztalataik (segítő rendszerekkel is), társadalmi-gazdasági körülményeik.

Kliensek komplex szükségletei

Mára már egyértelmű, hogy a gyermekvédelem határán élő családok számos problémával küzdenek egy időben, így az egyes nemzeti kormányok egyre inkább felismerik, hogy a családok többszörös és összetett igényeire nem lehet egy szolgáltató által nyújtott és egyetlen finanszírozási folyamathoz kötött támogatással válaszolni. A szolgáltatási igények komplexebbé válása egy sokkal kliens-centrikusabb megközelítést igényel, és feltételezi, hogy a szolgáltatók képesek a megváltozott társadalmi-gazdasági környezethez igazodni, ez természetesen a tudások, kompetenciák folyamatos monitorozását és fejlesztését is megköveteli a munkaerő részéről. Ebben a megváltozott környezetben sok esetben a finanszírozási formák is szélesednek, valamint a szolgáltatásnyújtás és az értékelési folyamatok jobban elkülönülnek egymástól, így garantálva jobban a minőséget. Ezek a változások véleményem szerint óhatatlanul elvezetnek a közösségi kapacitások minél szélesebb körű kiaknázásához és általában az abban rejlő értékek felismeréséhez. A kormányok ezáltal képesek lehetnek a jó gyakorlatok megosztása terén egy erőteljesebb irányt képviselni, így a helyi önkéntes és közösségi szolgálatok is nagyobb teret kapnak, hogy szerepet vállalhassanak, illetve megmutassák, hogy a családok igényeire hogyan tudnak reagálni. A helyi önkormányzatoknak, magának az államnak kell partneri együttműködé-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

seket kialakítani, amellyel azt is közvetítik, hogy az általuk működtetett és/vagy finanszírozott ellátások és szolgáltatásokat megfelelnek a közpolitikai irányoknak és elvárásoknak (Adfam 2011). A kliensek komplex szükségleteinek kielégítése érdekében a kormányoknak költséghatékony és integrált szolgáltatásokat kell nyújtaniuk, valamint szükséges kidolgozni azokat a bizonyítékalapú gyakorlatokat, amelyek hosszú távú hatást tudnak a gyermekek és családok fejlődése szempontjából elérni, majd ezeket a jó gyakorlatokat széles körben szükséges terjesztetni, egyúttal elérhetővé tenni a célzott programokat (Easton et al. 2012). A családok komplex problémái, leterheltségük, kirekesztettségük és a gyermekük elvesztésétől való félelem sokszor vezet ellenálláshoz, együttműködési elégtelenséghez, amelyet számos nemzetközi kutatás szinte természetesnek, ezzel együtt a szolgáltatók és szakemberek szemléletváltásával megoldandónak tart. Robb (2014) arra hívja fel a figyelmet, hogy az ellenállás komplex, kihívásokkal teli és a gyermekekkel és családjaikkal való munkának szerves része. Sokszor az alapja éppen az, hogy a családoknak negatív tapasztalatai vannak a rendszerrel általában, esetleg egy konkrét szociális munkással szemben, vagy a kapott, alacsony szintű szolgáltatással, vagy éppen nem ismerték fel a szükségletüket és így nem kaptak támogatást. Éppen ezért a kliensekkel közvetlenül érintkező szociális munkásoknak fel kell térképezniük, hogy miből ered az ellenállás, milyen esetekben érezhető, illetve maga a szakember viselkedésével, a kommunikációval hogyan gerjeszti vagy tartja fenn ezt a helyzetet. A kötelezett együttműködések esetén még nehezebb, hogy a szakember a szülők perspektívájából lássa az adott esetet, ugyanakkor kommunikációs készsége, kapcsolatteremtő képessége sokat segíthet a megfelelő együttműködés kialakításában, általában olyan beavatkozási formák megvalósításával, amelyek bevonják a klienseket és az erősségekre építenek. Ahogy a mellékletben szereplő tábla is mutatja a családi, kiterjedt családi, közösségi erőforrásokkal és a különböző szolgáltatók által nyújtott támogatásokkal is érdemes számolni.

Partneri együttműködések

A hatékony együttműködés felelősség- és tudásmegosztást is jelent. A kliensek komplex problémára komplex, sok esetben több szolgáltató bevonásával megvalósuló válaszokat szükséges adni. Mindez nagyban függ attól, hogy jól felkészült szakemberek dolgoznak-e az állami, önkormányzati, civil vagy egyházi szervezeteknél, és megfelelő módszereket alkalmaznak-e a segítségnyújtás során. Fontos, hogy adottak legyenek a működés feltételei a hatékony együttműködéshez, illetve a készségek és tudások megosztásának csatornái elérhetőek legyenek az együttműködésben érintett szereplők között, illetve, hogy önkéntesek és a helyi közösség tagjai is bevonhatóak legyenek a döntéshozatali folyamatba (Adfam 2011). A családokkal való partneri együttműködés terén alapvető elvárás, hogy a szakemberek elkötelezettek

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

legyenek a segítség irányába, és ez ne csak elvi, hanem gyakorlati szintű elköteleződés legyen. Mindez feltételezi, hogy a szakember törekszik a családi rendszer megismerésére és a családi dinamika megértésére, rendszerezi a kapott információkat, azonosítja a változáshoz szükséges magatartási formákat, erősségekre épít, az előrelépéseket és általában az együttműködés menetét értékeli a családdal. A hatékony együttműködés leginkább akkor tud megvalósulni, ha a családoknak van választása, és képesek saját sorsukról dönteni, ehhez elengedhetetlen, hogy meghalljuk, mit is szeretnének, mi az ő kívánalmuk. Abban kell a családokat segíteni, hogy felismerjék a haladást, ez azt is jelenti, hogy a szakember pedig támogatóan, megerősítő jelleggel elismeri azt (Child Welfare Information Gateway 2016). A hatékony együttműködés gátjai a következők lehetnek: konfliktusos kapcsolat az anyával, szerhasználat, elérhetőségi problémák (lakhatás vagy telefon), bizalmatlanság a szakember vagy a szolgáltató irányába. Ezek elkerüléséhez nagy szükség lehet az apával való kapcsolat erősítésére, az együttműködésbe való bevonására, fontos az egyenlőség megteremtése a családtagok között a szolgáltatásokhoz való hozzáférésben, azaz az apa is kapjon támogatásokat (pl. tanácsadás, apákat támogató csoport, lakhatási vagy munkakeresési tanácsadás) (Child Welfare Information Gateway 2016). Az együttműködések kialakításához és hatékony működtetéséhez nagy szükség van a család-központú megközelítésre, ahol a problémák azonosítása és kiértékelése az egész családra összpontosít, épít a család korábbi tapasztalataira, tiszteletben tartja a család kultúráját és etnikai háttérét. A *családközpontú felmérés* segít a családoknak azonosítani erősségeiket, szükségleteiket és a rendelkezésre álló erőforrásaikat. Hozzájárul egy olyan cselekvési terv kidolgozásához, mely segíti a családot a biztonság, az állandóság és a jólét megteremtésében és fenntartásában. A *családközpontú terv* készítése a garanciája annak, hogy minden érintett szükséglete egyaránt fontos és kielégítésre kerül. A *családközpontú esetkezelés* magában foglalja a tervezést, együttműködést és kooperációt más szolgáltatókkal, a társágzatok képviselőivel. A szociális munkás széles körű feladatokat lát el, az alapvető szükségletek kielégítésében való közreműködésen túl segíti a szülői szerepek megerősítését, hozzájárul a gyermek fejlesztéséhez, általában az ún. „életkézszségek” megerősítésében, konfliktus esetén mediál a családtagok között, segít a szupportív kapcsolatok kiépítésében és megerősítésében akár más szülőkkal, vagy a kiterjedt családdal és a helyi közösség tagjaival (Child protection best practices bulletin é. n.: 2).

Szülőség támogatása, mentorálás

A nemzetközi diskurzusban nagy hangsúly helyeződik a szülőség támogatására nemcsak a szolgáltatásnyújtás (családközpontú esetkezelés) folyamatában, hanem akár célzott programok vagy szülői tréningek keretében is. Mint korábban is említettük, a szülőpár mindkét tagjának a bevonása nélkülözhetetlen, az apával és az anyá-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

val való együttes és külön történő beszélgetés is fontos lehet az információk hatékony kezelése érdekében. Az együttes beszélgetéseknek a célja, hogy a szakember a kettejük közötti interakciót is megfigyelheti, amely kihatással van a gyermekkel való kapcsolatukra is. A szülők és a gyermek meghallgatása mellett a családon belüli, különösen a gyermek és a szülei közötti interakciók megfigyelés is fontos, hiszen mind az erősségeket, mind a család és az egyes tagok sebezhetőségét jobban megvilágítja. A megfigyelés alapja lehet, hogy ignorálják-e a családtagok egymást, mennyire figyelnek egymásra, van-e kontaktus közöttük, meghallgatják-e egymást, a szülő próbálja-e folyamatosan kontrollálni a gyermeket vagy hagyja szabadon és függetlenül játszani, túlzó vagy ésszerű elvárásokat támaszt-e a gyermek felé (Crawford 2011). Olsen (1999) szerint a család erősségét alapvetően három központi dimenzió mentén azonosíthatjuk: kohézió, rugalmasság és kommunikáció, ezen túl pedig Trivette et al. (1990) kutatása szerint 12 érték a leginkább a meghatározó (nem minden erős család jellemezhető mind a 12 értékkel): 1) elköteleződés; 2) megbecsülés; 3) idővel való gazdálkodás; 4) céltudatosság; 5) kongruencia; 6) kommunikáció; 7) megfelelő szabályok a családban; 8) különböző alkalmazkodási stratégiák; 9) megfelelő problémakezelés; 10) pozitív hozzáállás; 11) a szükségletek kielégítése, a rendelkezésre álló források rugalmas és adaptív alkalmazása; 12) a külső és belső erőforrások megfelelő arányú használata (idézi: White 2005: 22).

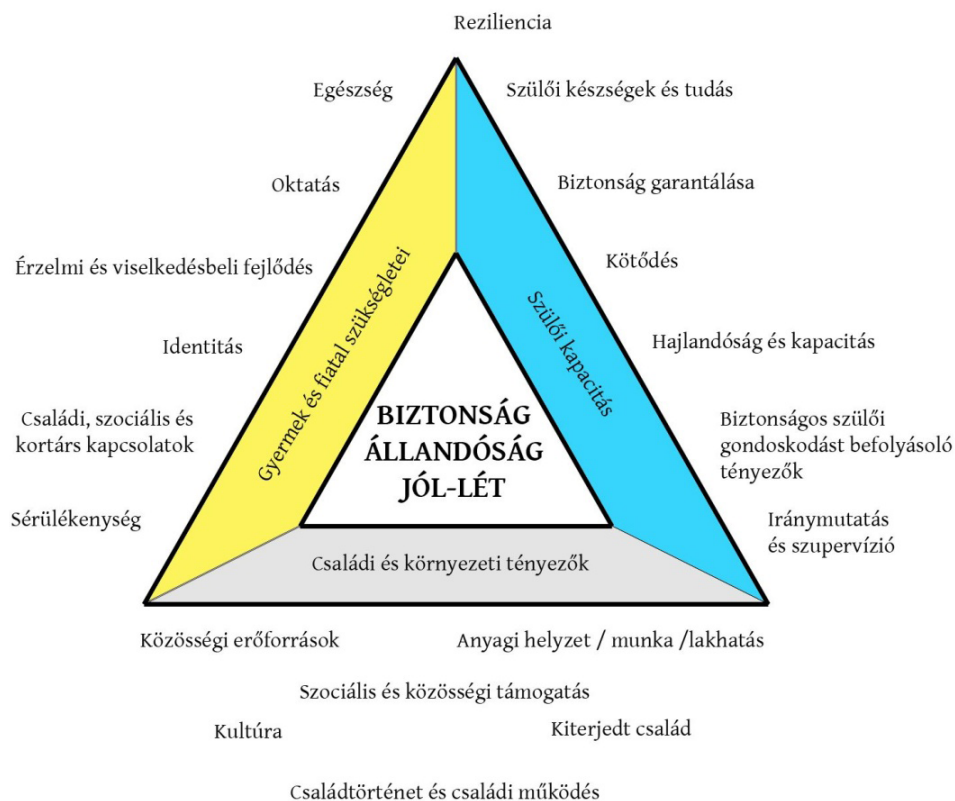
Marcento és szerzőtársai (2010) felhívják a figyelmet arra, hogy a szülői tanácsadás vagy mentorálás akkor tud jól működni, ha az egyéni igényekre is reflektál és intenzív segítséget nyújt. A siker szempontjából nagy szerepe van a mentor személyének, aki elsőként egy cselekvési tervet dolgoz ki közösen a családdal és az esetvitelben részt vevő szociális munkással. Feladata a család segítése az álláskeresésben, a lakhatás megszervezésében, különböző jóléti szolgáltatásokhoz való kapcsolódásban, a mentális egészséget szolgáló támogatások megszervezésében, de a jogi kérdések megoldásában is. A mentor feladata egy egészséges támogató hálózat mobilizálása is. Kroll és Taylor (2009) arra helyezi a hangsúlyt, hogy egy sikeres intervencióhoz mindenképpen megfelelő alapot jelent egy olyan interszektorális fórum, amelyben a szereplők együttesen a családra fókuszálnak, még a gyermekvédelmi beavatkozás szakasza előtt egy az eddiginél sokkal nyitottabb és megfelelő információáramlást biztosító kommunikációra van szükség az esetvitelben érintett összes szereplő vonatkozásában, valamint támogató megoldásokat alkalmazó, de erőteljesebb és direkt módszerekre épülő beavatkozásokra a nehezen megközelíthető, rejtőzködő családok (pl. addikcióval érintett szülők) és gyermekek esetében, különösen a vidéki vagy szegregált területeken.

A gyermekvédelem kontextusában a szülőség megítélésénél, a szülői kapacitások mérlegelésénél figyelembe kel venni, hogy a gyermek biztonságban van-e a családban, szükséges-e a családból való kiemelés, hogyan tervezhető a hazagondozás, illetve amennyiben szakellátásban kell élnie, a kapcsolattartás hogyan erősíthető. Ahogy az 1. számú ábra is mutatja, számos olyan terület van, amely hozzájárul a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

gyermek és fiatal biztonságérzetéhez, jólétéhez és ahhoz, hogy állandóságot érezzen maga körül (Crawford 2011).

1. ábra. A szülői kapacitások értékelési keretrendszere

Forrás: Crawford: 2011: 24 alapján.

Gyermekközpontú, családra fókuszáló megközelítés érvényesítése

Összességében elmondható, hogy a gyermekek és fiatalok gondozása és védelme a gyakorlatban magában foglalja a kliensek igényeinek kiterjedt felmérését, a különböző programok megtervezését és gyakorlatba való bevezetését, integrálva a fejlesztést célzó, prevencióra épülő vagy terápiás célú tevékenységeket, a tudás és az alkalmazott módszerek fejlesztését, de ide tartozik a gondozással kapcsolatos tevékenységek adminisztrálása, szupervízió ellátása, oktatási és kutatási feladatok, valamint az érdekképviseleti tevékenység biztosítása is. Mindezen komplex tevékenység-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

gek etikus szakmai magatartást követelnek meg a gyermekekkel és családjaikkal együtt dolgozó, vagy velük az esetvitel kapcsán kapcsolatba kerülő szakemberektől. A gyermeki jogok széles körű érvényesítése érdekében az érdekképviselő ellátása kiemelten fontos feladat a gyermekek jól-létéért és védelméért felelős szakemberek munkájában is, ami nem csak a Gyermejkogi Egyezmény pontjainak az ismeretét jelenti, hanem azt is, hogy az egyes intervenciók során azonosítani tudják a gyermekek, fiatalok és családok jogait, fellépnek a rossz bánásmód, kizsákmányolás és az abúzus minden formája ellen, ide értve az intézményi és rendszerszintű abúzust is (Association for Child and Youth Care Practice 2010). Az „*Én világon háromszög*”⁵ (My World Triangle) egyértelműen felhívja a figyelmet arra, hogy ahhoz, hogy a gyermekek és fiatalok biztonságban legyenek, szükségük van arra, hogy megfelelően tudjanak kommunikálni, legyen önbizalmuk, önbecsülésük, biztonságban legyenek a családjukban, legyenek baráti kapcsolataik és képessé váljanak fokozatosan az önállóodásra. Ehhez a velük kapcsolatban álló, értük felelősséget vállaló felnőtteknek egyértelmű iránymutatást kell adniuk, hogy legyen választásuk a gyermekeknek, segíteni kell a napi gondozási feladatokon túl abban is, hogy mindig tudják, hogy mi, mikor és miért történik velük, érezzék a törődést és a biztonságot, valamint ismerjék és értsék a családi háttérüket, a különböző szokásrendszereket. Mindez egy sokszereplős világ, amelyben az egészséges fejlődéshez szükség esetén támogatásokra, a közösségben rejlő erőforrásokra is szükség van a gyermekközpontú, családra fókuszáló megközelítés jegyében. A gyermekközpontú, családra fókuszáló beavatkozásnak az alábbi ismérvei vannak: erősségre épít, részvétel alapú, őszinte és kétirányú kommunikációra épül, minden nemű diszkriminációtól mentes, számba veszi a kulturális különbözőségeket, partneri együttműködés van a gyermek, családja és a támogató szolgáltatásokat nyújtó szervezetek között. Mit jelent ez az erősségekre építő gyakorlat? A szakember azonosítja, hogy a gyermek vagy a család miben, mikor funkcionál megfelelően, milyen személyes erőforrásokkal rendelkeznek, maguk a családtagok mit tartanak erősségnek, ami az együttműködés során kiaknázható. A kommunikáció pozitív és mindenkinek lehetősége van a véleményének a megfogalmazására. A szakember az erősségek láthatóvá tétele érdekében törekszik a strukturális és személyes korlátok feltárására és kezelésére, ehhez azonosítja azokat a kulcsfontosságú embereket, akik támogathatják a gyermeket és a családot, segítve egy pozitív, reális célok köré épülő jövőkép megalkotását (Queensland Government 2013: 4–5). A szolgáltatásfejlesztésnél a szociális munkások lobbitevékenysége is nagyon fontos a szűkös támogatási formák ellenére vagy éppen amiatt, ezért is fontos az eredmények folyamatos közvetítése a döntéshozók felé, hogy világos legyen számukra, hogy milyen szükségletekre képesek reagálni a szolgáltatók és melyek azok a problémák, amelyek megoldására másfajta támogatási formákra vagy megkö-

⁵ <http://www.gov.scot/Topics/People/Young-People/gettingitright/national-practice-model/my-world-triangle> (Utolsó letöltés: 2017.07.27.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

zeltésekre van szükség. A családok elszegényedésének csökkentése, hajléktalanná válásának megelőzése és a gyermekek egészséges fejlődése érdekében a komplex támogatási igénnyel rendelkező családok esetében nagyon fontos a korai és intenzív segítségnyújtás. A gyermekek életésélyeinek növelése az Én világom perspektívából nézve, melyben a család is fontos szereplő, nemcsak finanszírozási kérdés, hanem morális kötelezettség is (Good practice briefing... 2011).

Melléklet

1. táblázat

Támogatási formák és a bevonható szereplők körének mérlegelése – segédlet

<i>Támogatás formája</i>	<i>Szakemberekkel szembeni elvárások</i>	<i>Külső és belső családi vagy közösségi erőforrások, amelyek bevonhatók</i>	<i>Melyik szolgáltatónak szükséges támogatást nyújtani és mikor?</i>
Praktikus támogatás	Alapvető szükségletek kielégítésében való segítségnyújtás		
Érzelmi	Érzelmeik kezelésében való segítségnyújtás		
Társas kapcsolatok	Családi, társas és közösségi kapcsolatok kiépítésében való segítségnyújtás		
Professzionális	Célzott támogatás képzett szakember bevonásával		
Tudás és információ	Probléma megoldásban való segítségnyújtás		
Ajánlott	Igénybe vehető speciális támogatások közvetítése		
Anyagi	Pénzügyi támogatásokhoz való hozzáférésben való segítség		
Érdekképviselő	Család érdekeinek képviselője, álláspontjuk képviselője		
Képzés, tréning	Képzési lehetőségek fejajánlása		
Kihívás	A család megtartása a segítségnyújtás folyamatában, a célok és a kívánt változások elérése érdekében		

Forrás: Bromfield et al. 2012: 50 alapján.⁶

⁶ Idézi: Children's Workforce Development Council (2010).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

Irodalom

- Action for Children (2011): *Skills framework for developing effective relationships with vulnerable parents to improve outcomes for children and young people*. Watford: Action for Children.
- Adfam (2011): *A partnership approach*. www.adfam.org.uk
- Association for Child and Youth Care Practice – Child and Youth Care Certification Board (2010): *Competencies for Professional Child and Youth Work Practitioners*. Texas: CYC Certification Board. www.cycCertificationBoard.org
- Better Care Network – The Global Social Service Workforce Alliance (2015): Working Paper – *The role of social service workforce development in care reform*. Washington, DC: IntraHealth International. http://www.socialserviceworkforce.org/system/files/resource/files/The%20Role%20of%20Social%20Service%20Workforce%20Strengthening%20in%20Care%20Reforms_0.pdf (Utolsó letöltés: 2017.07.26.)
- Bromfield, L. – Sutherland, K. – Parker, R. (2012): *Families with multiple and complex needs. Best interests case practice model. Specialist practice resource*. Melbourne: Victorian Government Department of Human Services. http://www.dhs.vic.gov.au/_data/assets/pdf_file/0008/721880/Families-with-multiple-and-complex-needs-specialist-resource.pdf (Utolsó letöltés: 2017.07.17.)
- Burns, C. – Feilberg, F. – Milligan, I. (2010): *A to Z of residential child care*. Glasgow: Scottish Institute for residential Child Care.
- Child protection best practices bulletin (é. n.): *Family Engagement: Maximizing Family Resources & Kinship Connections*. <http://childlaw.unm.edu/docs/BEST-PRACTICES/0709-FamilyEngagmentMaximizingFamilyResourcesAndKinshipConnections.pdf> (utolsó letöltés: 2017.07.26.)
- Child Welfare Information Gateway (2016): *Family Engagement: Partnering With Families to Improve Child Welfare Outcomes*. <https://www.childwelfare.gov/pub-s/f-fam-engagement/> (Utolsó letöltés: 2017.07.24.)
- Crawford, J. (2011) Bringing it together: Assessing parenting capacity in the child protection context. *Social Work Now*, April.: 18–26.
- Easton, C – Featherstone, G. – Poet, H. – Aston, H. – Gee, G. – Durbin, B. (2012): *Supporting families with complex needs: Findings from LARC4 – Report for the Local Authority Research Consortium (LARC)*. (March 2012) Berkshire: National Foundation for Educational Research. www.nfer.ac.uk
- Gilbert, N. – Parton, N. – Skivenes, M. (2011): Changing Patterns of Response and Emerging Orientations. In: Gilbert, N. – Parton, N. – Skivenes, M. (eds.): *Child Pro-*

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

tection Systems – International Trends and Orientations. Oxford: Oxford University Press: 243–258.

Good practice briefing: Working with families with complex needs. Guidance for housing professionals. (September 2011) London: Shelter. https://england.shelter.org.uk/_data/assets/pdf_file/0009/383283/Working_with_families_with_complex_needs.pdf (Utolsó letöltés: 2017.07.27.)

Hampshire County Council (2015): *Working with Families where there is Domestic Violence, Parent Substance Misuse and/or Parent Mental Health Problems. A Rapid Research Review.* December 2015. https://ipc.brookes.ac.uk/publications/pdf/Rapid_Research_Review_relating_to_Toxic_Trio_Families_December_2015-1.pdf (Utolsó letöltés: 2017.07.02.)

Kroll, B. – Taylor, A. (2009): *Interventions for children and families where there is parental drug misuse.* <http://dmri.lshtm.ac.uk/docs/kroll.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.07.26.)

Marcenko, M. – Brown, R. – Peggy, R. – DeVoy, P. R. – Conway, D. (2010): Engaging Parents: Innovative Approaches in Child Welfare. *Protecting Children*, 1: 23–34.

Munro, E. R. (2010): *The Munro Review of Child Protection. Part One: A Systems Analysis.* London: Department for Education. https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/175391/Munro-Review.pdf (Utolsó letöltés: 2017.07.02.)

Queensland Government (2013): *Engaging with Families – Practice Paper.* July 2013. <https://www.communities.qld.gov.au/resources/childsafety/practice-manual/pp-engaging-with-families.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.07.24.)

Robb, L. (2014): *Resistance, a complex challenge for practice.* Edinburgh: WithScotland

Trocmé, N. (1999): Canadian Child Welfare Multi-Dimensional Outcomes Framework and Incremental Measurement Development Strategy. In: Thompson, J. – Fallon, B. (eds.): *The First Canadian Roundtable on Child Welfare Outcomes – Roundtable Proceedings.* Toronto, Ontario: University of Toronto Press: 30–54. <http://cwrp.ca/sites/default/files/publications/en/RoundtableOutcomes.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.07.24.)

UNICEF – Save the Children (2013): *A better way to protect all children. The theory and practice of child protection system.* Conference report. India, New Delhi. 13-16 November 2012. <http://www.socialserviceworkforce.org/system/files/resource/files/A%20Better%20Way%20to%20Protect%20ALL%20Children-%20The%20theory%20and%20practice%20of%20child%20protection%20systems.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.07.24.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

- White, A. (2005): *Assessment of parenting capacity. Literature review*. Asfield: Centre for Parenting & Research. www.community.nsw.gov.au
- Young, S. – McKenzie, M. – Omre, C. – Schjelderup, L. – Walker, S. (2014): Practicing from Theory: Thinking and Knowing to “Do” Child Protection Work. *Social Sciences*, 3: 893–915.

Családtervezés és munkaerőpiaci aspirációk lakóotthonban nevelkedő fiatalok körében¹

ZÁMBÓ GABRIELLA²

ABSZTRAKT

A gyermekek helyzetének vizsgálatát számos nemzetközi és hazai szervezet állította figyelmének középpontjába. Jelen tanulmány azon fiatalok vizsgálatát tűzi ki céljául, akik a gyermekvédelmi szakellátás lakóotthonaiban élve speciális csoportot képeznek a gyermekek és fiatalok között. A családtól való elszakadás – akár rövidebb, akár hosszabb időtartamra – alapvetően meghatározza a fiatalok jövőképét. A felnőtté válás több dimenzióját vizsgálja a tanulmány, különös hangsúlyt fektetve a fiatalok családtervezéssel és munkavállalással kapcsolatos elképzeléseire. A fiatalok elvárásait és vágyait külső és belső tényezők egyaránt determinálják, melyben különösen a lakóotthon közege és a vér szerinti családhoz fűződő viszony meghatározó erejű. Annak ellenére, hogy a tudatos és kevésbé tudatos jövőtervezés eltérő elvárásokat és vágyképeket takarnak, azoknak megvalósítása hasonlóan komplex feladat az összes fiatal számára. A szükséges feltételek megteremtése érdekében azonban a támogatói háttérrel nem rendelkezők többszörös hátrányt szenvednek, melynek kompenzálásában jelentős szerep jut a gyermekvédelmi szakellátás intézményeinek. A tanulmány összességében igyekszik a felnőtté válás előtt álló fiatalok jövőképét felvázolni a családtervezés a munkaerőpiaci aspirációk mentén.

KULCSSZAVAK: gyermekvédelem, lakóotthon, fiatalok, jövőkép, családtervezés, munkavállalás

ABSTRACT

Family planning and labour market aspirations among youth in fosterhome

Several international and national organisations are concerned with the aspect of children. This essay examines a special group of children and youth who live in fostercare. Their future aspects are basically determined by the break away from their families. Even they are way from their families for a short or a long time, becoming an adult is a complex process and many factors define their lives. Among these factors the environment of the fosterhome and the relationship with the biological family is essential. The essay focuses on two fundamental dimensions of becoming an adult: family planning and working. Although the desires about their future lives are quite diverse, the implementation is similarly difficult for each of them. Those who haven't

¹ A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² Szociálpolitika MA szakos hallgató, Debreceni Egyetem.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

got the supportive background are hadicapped in many dimensions. In these cases the childprotection has a leading role. The essay attempt stogive an insight to these young adults' futureplans while it highlights the dimensions of familyplanning and working.

KEYWORDS: *childprotection, fosterhome, youth, futureaspects, familyplanning, working*

Bevezetés – a gyermekek helyzetéről

Az UNICEF (2016) jelentése a gyermekekkel szembeni méltányosság megvalósulása terén három megoldatlan kérdést említ a gyermekek helyzetének megítélése kapcsán: *a gyermekek túlélési esélyeinek különbségeit, az esélyegyenlőséget leginkább biztosító oktatást, illetve a gyermekszegénység valamennyi dimenzióját* (UNICEF 2016: 6). Az Európai Bizottság (2013) javaslata fokozottan hangsúlyozza a gyermekek veszélyeztetettségét. A főbb javaslatok között található a *megfelelő erőforrásokhoz való hozzáférés, a megfizethető minőségi szolgáltatásokhoz való hozzáférés, valamint a gyermekek részvételi jogának érvényesítése*. Ezen iránymutatások életre hívása feltehetően azon tendenciákban keresendő, melyek napjainkban is felhívják a figyelmet a gyermekek kedvezőtlen egészségi állapotára. „*A leggazdagabbakhoz viszonyítva, a legszegényebb gyermekek: 1.9-szer több esélyük van arra, hogy 5 éves koruk előtt halnak meg.*” (UNICEF 2016: 11). Az oktatáshoz való hozzáférhetőség szintén nagymértékű egyenlőtlenségeket mutat. Mindezen felül a szegénységben élő gyermekekre vonatkozó statisztikák is szembetűnő problémákat jeleznek (UNICEF 2016)³.

A Magyarországon 1991-ben ratifikált Gyermekjogi Egyezmény hangsúlyozza, hogy minden társadalomban különös figyelmet kell fordítanunk a gyermekekre, főként azokra a gyermekekre, akik valamiben hiányt szenvednek, segítségre szorulnak. Nemzetközi viszonylatban hazánk a gyermekek jóllétére vonatkozóan az UNICEF (2013) vizsgálatai alapján a 29-ből a 20. helyet foglalja el az öt dimenzióra vonatkozó (*anyagi jólét, egészség és biztonság, oktatás, életmód és kockázatok, lakásviszonyok és lakókörnyezet*) rangsorban. Felvethetjük tehát a kérdést, hogy a ratifikált nemzetközi egyezmények, törvények, rendeletek és stratégiák iránymutatásai mennyiben teljesülnek a hazai gyermekvédelmi politikában.

Jelen tanulmányban a gyermekek egy speciális csoportjával foglalkozom, akik rövidebb, vagy hosszabb távon kénytelenek családjukat nélkülözve nevelkedni: gyer-

³ „Világszerte körülbelül 124 millió gyermeknek nincs arra lehetősége, hogy elkezdje és befejezze az iskolát. Azoknak a gyermekeknek a száma, akik nem járnak iskolába, 2011 óta globálisan folyamatosan nő.” (UNICEF 2016: 15).

„A gyermekek az alacsony és közepes jövedelmű országok teljes népességének több, mint 34 százalékát teszik ki – eközben ezekben az országokban a lakosság 46 százaléka kevesebből él naponta, mint 1,90 USD, vagyis 525 Ft. A 41 leggazdagabb országban közel 77 millió gyermek élt jövedelmi szegénységben 2014-ben.” (UNICEF 2016: 21)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

mekvédelmi szakellátásban élnek. A többszörös hátrányt szenvedő, családjuk nélkül nevelkedő gyermekekre vonatkozóan a statisztikák szerint 1 millió azon gyermekek száma, akik alternatív ellátásban nevelkednek az Európai Unió területén. Lettorszában gyermekvédelmi szakellátásban él a gyermekek 2,2 százaléka, míg Svédországban ez az arány 0,66 százalék körüli. A gyermekek sokkal nagyobb eséllyel kerülnek gyermekvédelmi gondozásba azokban a családokban, ahol szegénység és kirekesztettség áll fenn (Eurochild 2010). Magyarországon 2011-es adatok alapján a gyermekvédelmi szakellátásban 18.287 kiskorú él, melynek közel 30 százaléka 15-17 év közötti fiatal. Ezek a fiatalok közvetlenül nagykorúságuk előtt állva nem csak a felnőtté válás általános kihívásaival néznek szembe (anyagi és érzelmi függetlenség, munkavállalás, családalapítás, lakásteremtés), hanem néhány sajátos döntéshelyzettel is számolniuk kell, melyeket sok esetben megfelelő támogatói háttér hiányában kénytelenek meghozni. A sikeres felnőtté válás és társadalmi integráció alapvető feltétele a család megléte. A család integráló erejéről több máig is releváns elmélet született, melyeket legtöbbször Durkheim és Granovetter elméleteire alapozzák (Tóth 2012). A társadalmi integráció és az önállósodás tehát a vizsgált fiatalok tekintetében a családjukkal élőkétől eltérően zajlik az alapvető integráló egység, a család hiányában. A tanulmány céljával tűzi ki, hogy azonosítsa a felnőtté válás és a társadalmi integráció főbb dimenzióit a gyermekvédelmi szakellátásban élő fiatalok körében és feltárja azokat a mechanizmusokat, melyek kellőképpen segíthetnék ezen folyamatok sikerességét.

A gyermekek fejlődése és helye a családban

1. ÉLETSZAKASZOK

A gyermekek és fiatalok helyzetéről gondolkodva meghatározóak azok az elméletek, amelyek biológiai és társadalmi megközelítésre alapozva jelölik ki a személyiség fejlődésének különböző szakaszait.

Philippe Ariés a gyermekkor külön életszakasszá válásának történeti fejlődését kísérte nyomon. Leírása szerint a középkor és a kora újkor nem határozta meg különálló szakaszként a gyermekkort (Ariés 1987, Szabolcs 2000). Ez az evolúción alapuló megközelítés két egymásnak feszülő gondolkodásmódot eredményezett; Ariés követői – többek között például De Mause – a fejlődést és változást tekintik alapvető mozgatórugóknak, míg az elmélettel szembenállók főként a gyermekekhez való viszonyulás állandó elemeit hangsúlyozzák (Szabolcs 2000). Erik H. Erikson (2002) nyolc életszakaszt különít el, melyek közül hat szakasz (*orális-érzékszervi, izomi-anális, lokomotoros-genitális, lappangás, serdülő- és fiatalkor, fiatal felnőttkor*) előzi meg közvetlenül a felnőttkort. A különböző életszakaszokhoz krízishelyzeteket párosítva a későbbiekben a kutatásban meghatározott 15–17 éves életkort a serdülő- és fiatalorként azonosítja, melyet az identitás szerepvárral való szemben-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

állása jellemzi. Ez az időszak változásokkal terhelt, nem csak az identitás keresés, de a felnőtté válás előtti utolsó testi és lelki átalakulások időszaka. A személyiség fejlődésének ezen időszaka tehát az egyik legnehezebb periódusként azonosítható (Bagdy 1977). Jancsák Csaba (2013) tematikusan rendszerezett gyermek- és ifjúkori életszakaszokra vonatkozó elméleti áttekintése több, az életszakaszok meghatározásában fontos szerepet játszó szerzőt is említ. A különböző tipológiák többnyire 12 és 24 év között határozzák meg a serdülőkort, melyet sok esetben fiatalorként is azonosítanak. Az általa vizsgált elméletek mind leginkább a biológiai, társadalmi és pszichológiai érés folyamatát követik nyomon, mint a szigorúan vett életkori kategorizációt.

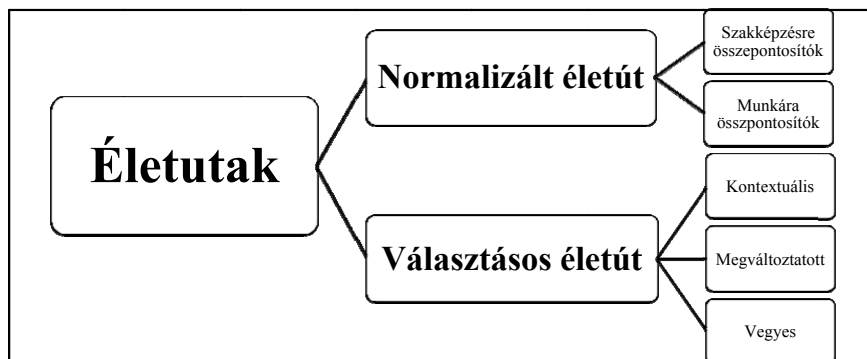
Az életkor szempontja alapján meghatározott szakaszok többsége – mint például a statisztikai megközelítés – a 15-től 29 éves korig terjedő szakaszt fiatalorként, ifjúorként határozza meg. Emellett a közbeszédben használt életkori kategóriák (*gyermek, serdülő, fiatal felnőtt, felnőtt*) mind leegyszerűsíthetők az ifjúság definiálásának kérdésére (Nagy 2013). Vizsgálhatjuk továbbá a jog kategóriáit is. Magyarországon a 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyv alapján „*Fiatalkorú az, aki a bűncselekmény elkövetésekor tizenkettedik életévét betöltötte, de a tizennyolcadikat nem*”. Kivételes esetekben a 12. életévét betöltött cselekvőképtelen személy is büntethető. A gyermekek fejlődési folyamatában tehát a különböző tipológiák főként 12 éves kortól állapítják meg azt a markáns változást, mely a klasszikus gyermekkor végét jelentheti, s ezen elmélet mentén hozzávetőlegesen 14 éves kortól serdülőnek, kamasznak, fiatalnak, vagy akár fiatal felnőttnek tekintik a gyermeket.

A korábban említett életszakaszokat leíró modellek az életutak vizsgálatához és értelmezéséhez nagyban hozzájárulnak. Vajon szigorúan determinálja-e az életszakaszok láncolata az életpálya jellegét? Somlai Péter (2007) az életpályát történeti szempontból azonosítja, amely értelmezéséhez fokozott megfigyelés szükséges. Úgy véli, Erikson standard életutat vázol, ami az életszakaszok szekvenciális jellegében gyökerezik. Ez a standard megközelítés az életszakaszok és életesemények meghatározott egymásutánosságát jelentik (pl. iskola befejezése, munka, gyermekvállalás). Vizsgálatai alapján ezzel szemben új irányokat vázolnak Beck és Bertram, akik ezen életszakaszok differenciáltságát hangsúlyozzák a posztindusztriális társadalmakban. „*Az így keletkezett életpályák jelölésére a szakirodalom többnyire az „individualizált”, a „differenciálódott”, vagy „nem standard” terminusokat használja (...)*” (Somlai 2007: 40). Wyn és Dwyer (2006) a fiatalok jövőbeli terveit és az életszakaszok közötti átmeneteket hasonlóan nem lineáris megközelítésből vizsgálják. Mindezt elsősorban a megváltozott gazdasági és társadalmi körülményekkel magyarázzák. Beck kockázati társadalmára alapozva megalkotnak egy olyan elméleti keretet, mely különböző „élet-mintákat” foglal magába. A „*normalizált életút*” és a „*választásos életút*” differenciálása újabb altípusokat eredményez (lásd 1. ábra). A „*normalizált életút*” egyik altípusaként a „*szakképzésre összpontosítók*” csoportját azonosítják. Ebben a csoportban a szakképzés megszerzése a fő cél, mely alapjául szolgálhat a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

későbbi karrierválasztásnak. A normalizált életút második típusaként a „munkára összpontosítók” jelennek meg. Ezzel szemben a „választásos életút” magában foglalja a „kontextuális” mintát, mely egy, az egyén által kijelölt dimenziót helyez a középpontba (pl. családi élet, életmód). Ugyancsak a választásos életút részeként találkozhatunk a „megváltozott mintával”, amelyet legfőképp az életút újragondolása, áttervezése jellemez. Végül a „vegyes minta” az életpálya kijelölése során több hangsúlyos dimenziót jelöl meg.

1. ábra. Wyn és Dwyer élet-minta tipológiája Beck (1992) nyomán

Forrás: Saját szerkesztés Wyn – Dwyer (2006: 255) alapján

Du Bois-Reymond és kutatótársai (2006) egy holland longitudinális vizsgálat során azt találták, hogy a „választásos életút” sokkal inkább a felsőbb társadalmi csoportok tagjait jellemzi (főként a meghosszabbodott ifjúkorból adódóan), míg a „normalizált életút” a társadalom közép- és alsóbb rétegeihez tartozó csoportoknál meghatározó. A jövő kiszámíthatósága, tervezettsége és az életutak alakulása egyértelműen változó tendenciát mutat. A korábbi generációkra jellemző biztos jövő, előre látható mérföldkövek már nem feleltethetők meg korunk ifjúsági életpályáinak (Wyn – Dwyer 2006, du Bois-Reymond 2006, Somlai 2007).

2. A CSALÁD MINT ELSŐDLEGES SZOCIALIZÁCIÓS SZÍNTÉR

A család jelentőségét nem csak a fentebb már említett tágabb társadalmi környezetben értelmezhetjük. A családelméletek sokszínűségét épp az adja, hogy az adott gondolkodók a család különböző elemeit tartják meghatározónak és társadalmi beágyazottságát különféleképpen azonosítják. Esetünkben azon irányzatokat érdemes vizsgálni, melyek a gyermekek családon belüli helyét valamilyen szempontból hangsúlyosnak vélik. A strukturalista-funkcionalista megközelítés a gyermekekkel kapcsolatos kötelezettségeket helyezi a középpontba, mely több dimenziós támogatást

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

jelent (megfelelő nevelés, anyagi támogatás, érzelmi biztonság). Ezenfelül a rendszerelméleti megközelítés a családot különálló egységként szemléli, a társadalom struktúrájában elfoglalt helyét nem vizsgálja. A módszer mind a szülő-gyermek, mind a gyermek-család viszonyt tanulmányozza (Czibere – Molnár 2015). Bánlaky Pál (2004) rendszerszemléletű megközelítés alapján összefoglalóan rendszernek nevezi a családot, melynek tagjait – a szerevelemeket – az egymás közti kapcsolatrendszer határozza meg. Ezzel együtt megalkotja a „*modern (polgári) európai típusú család*” fogalmát, melyet néhány a családot leíró tényezőben határoz meg. Ezen tényezők főként a család rendszerszerű működésére, a tagok kapcsolatára és a funkciók betöltésére vonatkoznak (Bánlaky 2004: 12).

A család mint társadalmi rendszer és a szerepek, interakciók világa tehát több aspektusból is vizsgálható. A magyar családszociológiai megközelítések többsége kiemeli a funkciók betöltésének fontosságát, mely nem csak a család belső funkcióinak halmazát jelenti, hanem a társadalommal szemben fennálló kötelezettségeket is (Bánlaky 2004, Schadt 2000). A klasszikusan hét funkcióval leírható család egyik legelemibb feladata a gyermek szocializációjában való aktív, permanens részvétel, hiszen ez idő alatt a minták követése által – főként a családi minták által – válik az egyén a társadalom tagjává. A családon belül a szülő és a gyermek kapcsolata a legnehezebben leírható kötelék, mely ideális esetben az egymás iránt érzett szeretetben teljesedik ki (Bánlaky 2004). Ez a kötelék azonban bizonyos erőforrások átadását is feltételezi, melyeket materiális és nem materiális formában örökíthetnek át a szülők gyermekeikre. A szocializáció ebben az értelemben a nem materiális értékek továbbadásának csatornáját jelenti (értékek, a preferenciák és a kulturális tőke), míg materiális javaknak a vagyont és jövedelmet tekinthetjük (De Jong Gierveld et al. idézi Murinkó 2013: 26). A családok típusait több kategorizáció mentén is leírhatjuk, az azonban látható, hogy „*miként Európában mindenütt, Magyarországon is a kiscsalád az általános együttélési modell a huszadik század végén.*” (Somlai 1996: 77). S habár a köztudatban a kétgyermekes családmódel továbbra is uralkodónak tekinthető a mai Magyarországon, egyre több a Satir (1999) által speciális családnak nevezett (pl. elvált szülők, elhunyt szülők, azonos nemű szülők) család típussal találkozhatunk (Makay 2013, Satir 1999). A család a gyermek fejlődésében elengedhetetlen tényező, akár a tradicionális nagycsaládról, a nukleáris családról vagy más összetételű családról gondolkodunk, mely nem csak a gyermekkort határozza meg, hanem a későbbi sikeres felnőtté válást is nagymértékben befolyásolja (Tóth 2012).

3. CSALÁDALAPÍTÁSI ÉS GYERMEKVÁLLALÁSI TENDENCIÁK MAGYARORSZÁGON

A családtervezéssel kapcsolatos elképzeléseket több irányból is megközelíthetjük. Egyrésztől szükséges tanulmányoznunk a jelenleg uralkodó párkapcsolati formákat

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

Magyarországon, s ezzel összefüggésben a fiatalok preferenciáit jövőbeli párkapcsolatukra vonatkozóan. Másrésztől azonban a gyermekvállalás tendenciáit és az azzal összefüggő jelenségeket is érdemes figyelemmel kísérenünk. A fiatalok által vágyott család, a családalapítás körülményei és megvalósítása ezen tényezők ismeretében komplex képet nyújthatnak a jövőről. A fiatalok ugyanis központi aktorai a családalapítással és gyermekvállalással kapcsolatos mintáknak, befolyásuk a jövő családképére jelentős (Makay 2013).

Hazánkban a házasság intézménye egyre inkább veszít népszerűségéből az utóbbi években, habár 2010-től egy kisebb mértékű emelkedés figyelhető meg a házasságkötések számában. Mindemellert az élettársi kapcsolatok diverzitása és egyre fokozódó jelenléte jellegzetesen megmutatkozik napjainkban. A házasságot kötők körében a nők és a férfiak esetében is egyre inkább kitolódik a házasságra lépés időpontja (átlagosan a nők 29,5, a férfiak 32,3 évesen házasodnak először) (Murinkó – Spéder 2015). A párkapcsolatok tekintetében tehát a hagyományos szemlélet egyre inkább háttérbe szorul és előtérbe kerülnek az élettársi kapcsolatok változatos formái.

Magyarországon az élveszületések alacsony száma több évtizedes tendencia. A gyermekvállalás időben történő kitolódása, a házasságot kötők számának csökkenése mind hozzájárulnak a kedvezőtlen mutatókhoz. Központi változásokat érzékelhetünk a családkép, a családtervezés alakulásában, melyek szoros összefüggésben állnak az ezzel kapcsolatos értékek módosulásával. Ezt figyelembe véve a gyermekvállalási kedv iskolai végzettséggel való összekapcsolódása érdekes képet mutat. A gyermekvállalási kedv szorosan összekapcsolódik az érettségizett és szakmunkás végzettséggel rendelkezőket összevetve. Az alapfokú végzettséggel rendelkezők felől a felsőfokú végzettségük felé haladva csökken a termékenység, habár az érettségizettek és felsőfokú végzettségűek között nem jelentős a különbség (Kapitány – Spéder 2015). Ezen domináns folyamatok eredményeként nem csak a szülőképes korú nők és férfiak esetében érzékelhetünk változást a családkép és családtervezés tekintetében, hanem a fiatalok életében is új megvilágításba kerülnek a jövő családjáról alkotott elképzelések. A Magyar Ifjúság Kutatás 2012-es adatai szerint a még házasságban nem élő fiatalok jelentős hányada szeretne házasságot kötni a jövőben (nők: 68%, férfiak: 59%). A házasságkötéstől való elzárkózás legfőbb tényezőiként a szükséges anyagi körülmények és a megfelelő partner hiányát, valamint a kötöttségek korlátozó erejét említették a válaszadók. A házassággal kapcsolatos elvárásokat tekintve a külső tényezőkkel szemben a belső értékeket sokkal inkább hangsúlyozták, úgymint a szerelmi kapcsolatot, megbízhatóságot és a kölcsönös megbecsülés érzését. A családalapításra vonatkozóan nagy elköteleződés mutatkozik a gyermekvállalás iránt; mindössze 6 százalék jelölte a fiatalok közül azt a választ, hogy nem szeretne gyermeket. Ezenfelül többségük – 50 százalék körül – kétgyermekes családot képzel el magának. A gyermeket (már) nem tervezők a házasságkötéshez

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

szükséges feltételekhez hasonlóan az anyagi okokat említették a legelső helyen a gyermekvállalás akadályaként (Makay 2013).

A párkapcsolati és családalapítási tendenciák mögött még mindig megtalálhatóak a hagyományos család elképzelései, habár kétségtelenül egyre inkább csökken azon felnőttek száma, akik házasságra lépnek és gyermeket vállalnak. Ezen túl a fiatalok jövőképét meghatározzák a családdal kapcsolatos tradicionális elemek, de a tervek és a megvalósulás sok esetben nem esnek egybe egymással. Ebben az értelemben a házasság és a kétgyermekes családmodell elméleti szinten még mindig domináns formáknak tekinthetők a mai Magyarországon, de ezek megvalósulása már árnyaltabb képet mutat.

4. A CSALÁDON KÍVÜL NEVELKEDÉS – GYERMEKVÉDELMI SZAKELLÁTÁSBAN ÉLŐ GYERMEKEK

A család szerepének fontosságáról már szó esett, azonban a családon kívüli nevelkedés mind gazdasági, mind társadalmi szempontból eltér a családban nevelkedő gyermekek jellemzőitől. A gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedő gyermekek számára a családnélküliség traumatikus élethelyzet. Mindez önképük meghatározásában elemi erővel bír; az elhagyatottság és magányosság érzése negatívan befolyásolja a gyermekek énképét (Szótsné és mtsai. 2007).

Az 1997. évi XXXI. törvény alapján gyermekvédelmi szakellátásban az otthont nyújtó szolgáltatások keretében (18 éves korig) két elhelyezési formát biztosít az állam; a nevelőszülői elhelyezést és a gyermekotthoni elhelyezést. Minden esetben a befogadó szülői elhelyezés az elsődleges – főként 12 éves kor alatt – azonban bizonyos tényezők ezt az elhelyezést felülírhatják (pl. tartós betegség). A nevelőszülő „a gyámhatóság határozata alapján nála elhelyezett gyermeket ellenszolgáltatás ellenében saját háztartásában neveli” (2013. évi V. törvény 4:122. §). Ezzel szemben a gyermekotthonok 12–48 gyermek gondozására alkalmas önálló lakóegységek. A gyermekotthonok speciális formája a lakóotthon, mely maximum 12 gyermek ellátását képes biztosítani, az előzőnél családiasabb körülmények között (1997. évi XXXI. törvény). Az 1997-es Gyermekvédelmi törvény néhány intézkedésével habár eleget tett a gyermekek jogairól szóló ENSZ egyezmény iránymutatásainak (prevenció és családközpontúság), még számos fejlesztendő területet találhatunk a gyermekvédelem rendszerén belül (Rácz – Szombathelyi 2006). Mindkét ellátási forma esetében olyan hátrányokkal szembesülnek a gyerekek a biológiai családból való kiemelés következtében, melyek hosszú távon igen nehezen kezelhetők, kompenzálhatók. A nevelőszülőhöz kerülő gyermekek esetében két egymástól eltérő családtörténet formálódik; a család története, amelyben nem nőhetett fel a gyermek és a családé, amelynek ennek következtében tagjává vált. A nevelőszülői elhelyezés mégis hatékonyabb gondozásnak bizonyul, ezt erősíti a folyamatosan növekvő ne-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

velőszülői elhelyezések száma is (Rácz – Szombathelyi 2006). A gyermekotthonban nevelkedő gyermek esetében azonban lehetetlen elvárni, hogy az intézmény valós családi közeget teremtsen az ott élők számára (Szombathelyi 2014). Ezt a jelenséget a gyermekvédelmi szakellátásban dolgozók FICE által készített etikai kódexe is megerősíti. A kódex egyértelműen kimondja, hogy „*Világos határokat kell meghúzni a szakmai és a személyes kapcsolatok között, ennek érdekében (...) gyermekvédelmi szakellátásban összeférhetetlen a szakellátás munkatársai és a gyermekek, fiatalok, valamint hozzátartozói között rokoni, baráti, közvetlen munkatársi, szerelmi, üzleti (haszonszerzésen alapuló) kapcsolat.*” (FICE é. n.: 7). Az intézményi közeg tehát nem képes biztosítani a gyermekek, fiatalok számára a családi környezetet meghatározó érzelmi kötelékeket (pl. szülő-gyermek viszony), valamint az alapvető funkciókat (pl. szocializáció) (Szikulai é. n.). Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a nevelésbe vett gyermekeknek sok esetben a biológiai családban maradás nem választási lehetőség, s ezekben az esetekben sokszor kizárólag a gyermekvédelem rendszere az, mely a gyermek biztonságát és jóllétét képes megteremteni.

A vizsgálatok tükrében kirajzolódik, hogy a családi környezet teljes hiánya, vagy esetleges, ciklikus jellege következtében a gyermekek sokszor magukra maradnak problémáikkal, jelentős részük nem tud beilleszkedni a kortárs csoportokba és önálló életre nevelésük az intézményi közegben hiányzik (Rácz 2009, Rácz 2012, Duleba 2012). Szótsné és munkatársai (2007) vizsgálata szintén rámutat arra, hogy a gyermekvédelmi gondoskodásban élő fiatalok több szempontból is hátrányt szenvednek családban élő társaikhoz képest. Elsődleges gondozó és mintaadó felnőttek hiányában a megküzdési készségeik gyengébbek, szorongásuk nagyobb, érzelmi intelligenciájuk pedig elmaradottabb a családjukban nevelkedő fiatalokkal szemben. Az 50 fős vizsgálati csoporton (gyermekotthonban és lakásotthonban élő gyerekek) és 50 fős kontroll csoporton végzett kutatás alapján elmondható, hogy „*inkább a család légköre, mint jellege, struktúrája lehet jelentős az érzelmi intelligencia szempontjából*” (Szótsné és mtsai 2007: 21). A család lényegi szerepe tehát megkérdőjelezhetetlen főként, ha azt az abban hiányt szenvedők szemszögéből vizsgáljuk.

A kutatás

1. A MÓDSZER

Magyarországon 2011-ben 18 287 kiskorú élt gyermekvédelmi szakellátásban. A 15–17 év közöttiek száma 5513 fő, míg az életkori bontás alapján a legkisebb csoport (0–3 éves korig) 2129 fő. A 18 287 kiskorú közül 6.927 fő él gyermekotthonban, míg nevelőszülőnél 11 045 fő (KSH 2012a). A gyermekvédelmi kutatások hangsúlyozzák, hogy nem sokat tudni arról, a gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedők mennyiben képesek felkészülni az önálló életre az intézményi keretek között (Rácz 2014a). Bizonyos, hogy a szakellátásban eltöltött idő aránya determinálja a felnőtté

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

vált fiatalok beilleszkedési sikerességét; minél több időt töltenek el a rendszerben, annál nehezebben megy végbe társadalmi integrációjuk (Szikulai é. n.). A 18. év betöltésével fontos döntés elé kerülnek a fiatalok, ugyanis ekkor elhagyhatják a szakellátást, vagy új ellátási formát vehetnek igénybe az utógondozás és utógondozói ellátás formájában. Az 1997. évi XXXI. törvény XIII. fejezete rögzíti az utógondozás jogi kereteit, mely értelmében különböző feltételekhez kötöttek (pl. hallgatói jogviszony) 18 éves koruktól legfeljebb 25 éves korukig maradhatnak a szakellátásban a fiatalok. Az utógondozás funkcióinak tényleges megvalósulását azonban több kutatás is megkérdőjelezi. Az utógondozás sok esetben kizárólag az ellátást biztosítja, az önálló élethez szükséges készségek elsajátításának, a szuverén döntéseknek rendszerint nincs helye az ellátási formában (Vidra 2000, Rác 2009, Szikulai é. n.). Az utógondozói ellátást mégis olyan alapvető bázisnak tekintik a szakemberek, mely a sikeres felnőtté válást, a jövő kedvező alakulását nagyban elősegítheti (Rác 2009).

A fiatalok előtt tehát több válaszút is előtűnik, melyeket akár saját döntésük, akár a szakemberek javaslata alapján követni kívánnak. Az utógondozás lehetőséget adhat a fiatalok számára, hogy biztonságos környezetben, megfelelő feltételek mellett fejessék be tanulmányaikat, vagy munkába álljanak. A jövőről kialakított kép, azonban gyakorta valószínűtlen elképzeléseket takar (Kálmánchey 2001, Szikulai 2004). Rác Andrea 2006-os hagyományos gyermekotthonokban és lakásotthonokban készített interjúi jól érzékeltetik a nagykorúságuk előtt álló fiatalok jövőre vonatkozó vágyait, elképzeléseit. Határozottan körül írt dimenzióként jelenik meg a szakmaszerzés, érettségiszerzés szerepe, melyet a sikeres munkavállalás egyik alapvető tényezőjének tekintenek. A kikerülést azonban kétségek, félelmek övezik, amihez nagyban hozzájárul az a tény is, hogy a fiatalok az életükben folytonosságot jelentő közösségi létet alapvetőnek vélik. Ennek következtében a magány központi stresszfaktorként jelenik meg jövőjük kapcsán. Ehhez szorosan kapcsolódhat az a jelenség is, hogy a fiatalok önálló életre nevelése sok esetben a nemi szerepek szerinti munkamegosztást jelenti. Ily módon a fiataloknak több háztartással kapcsolatos feladatban sincs lehetőségük igazán kipróbálniuk magukat. A felnőtt élet feltételeit áttekintve a lakhatás kulcskérdésként fogalmazódik meg. Ugyanakkor nem csak a lakhatási körülményeik megteremtésében vélik hiányosnak készségeiket (pl. pénzgazdálkodás), de a rendelkezésre álló anyagi erőforrásaik is korlátozottak. Ezen felül jövőtervezésük fontos mérföldköveként jelenik meg a családalapítás, családtervezés kérdése. A korábbi feltételek függvényében (tanulás, sikeres munkavállalás, lakhatás megteremtése) tervezik a családalapítást. Többségük két gyermeket szeretne, bár a családalapítást még nagyon távoli életseménynek tekintik. A szülők példája a családtervezéssel és a családi élet kialakításával kapcsolatban legtöbb esetben ellenpéldaként szolgál. Ez a múltból való leválási igény természetes reakció a nevelésbe vett gyermekek esetében (Kálmánchey 2001). A jövővel kapcsolatos perspektívákat elsősorban a fiatalok elsődleges közege, tehát a lakásotthon, valamint a kortárs csoportok határozzák meg.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

A felnőtté válás sikeres és kevésbé sikeres példáit szintén Rácz Andrea (2012) vizsgálta, melyben 40 interjút készített gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedő és a szakellátásból már kikerült fiatalokkal. A 30 utógondozói ellátásban részesülő és a 10 szakellátásból kikerült fiatal Stein 2005-ös tipológiája mentén több különböző altípusra osztotta. Ezek között a „*sikeresek*” típusát három altípusra bontotta (1. altípus: A földön járók – sikeres szakmák, szakmai sikerek; 2. altípus: Az álomlovasok – gyermekkori álmat követők; 3. altípus: A jég hátán is megélők). A „*sikeresek*” esetében meghatározó a jövőben való bizakodás, a pozitív jövőkép. A négy „*túlélő*” típus (1. altípus: A jövőtől féltő, kiterjedt jelenben élő – szakképzésre összpontosítók; 2. altípus: A jövőtől féltő, kiterjedt jelenben élő – munkára összpontosítók; 3. altípus: A „Godot-ra váró” passzív résztvevők; 4. típus: Az „élet a legnagyobb rendező” elvet vallók) ezzel szemben a jelenben él és a jövőre féltve, vagy egyáltalán nem gondol (Rácz 2012: 168–173, Rácz 2014b). A jövővel kapcsolatos elképzeléseket, az életút alakulását több dimenzióban is vizsgálja a szerző, melyek esetében a két típus között jelentős különbségek mutatkoznak. Nemcsak a szakellátásban eltöltött idő alatt végbement változások, de a vér szerinti családdal, a kortárs csoporttal való kapcsolattartás, az iskolai karrier mind befolyásoló erővel bírnak a fiatalok kilátásait illetően.

A fiatalok jövőre vonatkozó szándékait tekintve tehát kiemelhető néhány jelentős dimenzió. A szakmaszerzés súlya, fontossága nyilvánvaló, azonban a felnőtt élethez szükséges alapvető feltételek (lakhatás biztosítása, biztos munkahely) csak részben állnak rendelkezésre a fiatalok számára. Kutatásom során igyekeztem a fenti dimenziókra kiterjedve vizsgálni a debreceni lakásotthonokban élő fiatalok jövőképét a családtervezésre és munkaerőpiaci aspirációkra fókuszálva. A debreceni lakásotthonokban élő fiatalok családtervezésével, jövőképével kapcsolatos elképzelések feltárásának érdekében kvalitatív módszert alkalmaztam, mely egy mélyebb, komplexebb értelmezést tett lehetővé a téma feltárása során. A félig strukturált interjúkat 15–17 év közötti gyermekvédelmi szakellátás keretében belül lakásotthoni formában élő fiatalok körében végeztem Debrecenben. A Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság engedélyével a város egy intézményének több lakóotthona került kiválasztásra, melyek speciális szükségletekkel nem rendelkező 15–17 év közötti fiatalokról gondoskodnak. A lakóotthonok a város több pontján találhatóak, többnyire a város peremterületein. Az adatbázis nyolc lakásotthont foglalt magában, melyek közül hat teljesen azonos felépítésű és újépítésű, ezzel szemben két otthon régi típusú, felújított családi ház volt. Az adatbázis 12 fiatalot tartalmazott, mely alapján 11 esetben történt meg az interjú elkészítése. Egy fiatal ismeretlen helyre távozása következtében nem tartózkodott a lakásotthonban, így a kutatás ideje alatt nem nyílt rá mód, hogy az interjú elkészüljön. A mintával kapcsolatban speciálisnak tekinthető, hogy a négy fiú és hét lány között két 16 éves lány nemrég lett édesanya, egy lány pedig az interjú felvételekor 8 hónapos kismama volt. A mintavételi módszert tekintve szakértői mintavételt alkalmaztam, mely lehetővé tette, hogy az általam meghatározott kritériumok alapján viszonylag homogén minta alakuljon ki. Előzetes kritériu-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

maim alapján a mintába 15–17 év közötti, legalább fél éve szakellátásban nevelkedő, speciális szükséglettel nem rendelkező fiatalok kerültek. A fiatalok jövőtervezésének és önállóságának pontosabb felvázolása érdekében öt szakértői interjú készült a lakásotthonokban dolgozó nevelőkkel és egy esetben egy lakásotthonvezetővel. Az interjúk minden esetben a lakásotthonok lakószobáiban, illetve közösségi tereiben zajlottak. A szakértői interjúk elkészítése legtöbbször a nevelői szobában történt. Az interjúk során 30-60 percig tartott a beszélgetés, melyet hangfelvevő eszközzel rögzítettem, majd a szó szerinti lejegyzést követően elemeztem.

1. táblázat. A nevelésbe vett interjúalanyok demográfiai jellemzői

Név	Életkor	Testvérek száma	Iskolai végzettség	Rendszerben tartózkodás ideje
Karolina	15	5 (3 lakásotthonban)	Szakközépiskola 9. osztály (folyamatban)	4 éve
Sándor	16	6	Szakközépiskola 9. osztály (folyamatban)	8 éve
Aida	15	2	Szakközépiskola 9. osztály (folyamatban)	2 éve
Dániel	15	3 (mindannyian lakásotthonban)	Szakközépiskola 9. osztály (folyamatban)	2,5 éve
Annamária	16	8 (3 nevelőszülőnél, 2 lakásotthonban)	Jelenleg GYES-en van, befejezett 8 általános	4 éve
Tamara	16	5 (mindannyian lakásotthonban)	Jelenleg GYES-en van, befejezett 8 általános	Fél éve
Nándor	16	1	Szakközépiskola 9. osztály (folyamatban)	4 éve
Éva	16	1	Befejezett 8 általános	15 éve
Pál	15	2	8. osztályos tanuló	7 éve
Natália	16	10 (mindannyian lakásotthonban)	8. osztályos tanuló	Fél éve
Anikó	15	10 (mindannyian lakásotthonban)	7. osztályos tanuló	Fél éve

Forrás: Saját szerkesztés

A fiatalokra vonatkozó félig strukturált interjú több dimenziója közül az első az alapvető információkat igyekezett feltárni a demográfiai tényezők vizsgálatával. Ezt követően a jelenlegi helyzet bemutatására került sor, mely az aktuális lakókörnyezetet, az iskolai helyzetet és a fiatalok párkapcsolatát is magában foglalta. A jövő tárgyalása a legnagyobb dimenzióként több részegységre tagolódott. A rövidtávú jövő

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

(továbbtanulás, szakmaszerzés, lakhatás) témakörében feltárásra kerültek a pénzgazdálkodással, tanulással kapcsolatos tervek. A jövőkép másik nagy egységeként a hosszútávú jövőt vizsgáltuk, mely a családalapítási terveket és a boldog élettel kapcsolatos vágyak meghatározását tartalmazta. Az interjú záró dimenziójaként a jövővel kapcsolatos tervek megvalósításának feltételeit tekintettük át az anyagi tényezőktől egészen az érzelmi támogatottságig. A vizsgálat során elsődleges szempont volt, hogy a fiatalok jövőképéről a családalapítás és munkavállalás vonatkozásaiban szerezzek releváns információkat. A szakértői interjúk során elsősorban a nevelővel kapcsolatban álló gyermekek jövőképe, lehetőségei kerültek előtérbe. Ezt követően sor került a rendszerszintű funkciók, hiányosságok feltárására, melyeket sikeres és kevésbé sikeres példák követtek. Az így elkészült 16 interjú képes lehet egy helyzetképet nyújtani a debreceni lakásotthonokban nevelkedő fiatalok jövőbeli terveire, preferenciáira és félelmeire vonatkozóan. Az interjúalanyok jellemzőinek táblázata és a későbbi interjúrészletek az anonimitás megőrzése érdekében megváltoztatott keresztnévvel kerülnek feltüntetésre.

2. EREDMÉNYEK – A DEBRECENI LAKÁSOTTHONOKBAN ÉLŐ FIATALOK JÖVŐKÉPE

A fiatalokkal kapcsolatos első benyomásokat összegezve elmondható, hogy a kiválasztott interjú alanyok minden esetben integráns részei voltak az adott lakóotthoni közegnek, bár ennek intenzitása sok esetben eltért. Az interjúk készítése során egy esetben sem találok szélcsúszós magatartással, viselkedéssel. A jövővel kapcsolatban életkoruknak megfelelően rendelkeznek néhány – egyelőre még nem teljes mértékben körvonalazott – elképzeléssel, habár több esetben a jövőről gondolkodás elutasítása, vagy a túlzott tervezés is jellemző volt. A továbbiakban a családalapítással kapcsolatos terveik bemutatására kerül sor, mely múltbeli beágyazottságában vizsgálva, a megvalósításhoz szükséges feltételeket is számba vetve igyekszik azt meghatározni, hogy milyen sajátosságok rajzolódnak ki a fiatalok jövőképeire vonatkozóan.

A biológiai család hatása

A fiatalok vér szerinti családhoz való viszonyulása, a családi közeg lényegesen befolyásolja a jövőbeli családról alkotott képet. A családdal kapcsolatos elvárások és vágyak központi eleme azonban ezen túl a családalapításhoz szükséges szakmaszerzés és munkavállalás dimenziója is. A fiatalok több esetben is a vér szerinti családban megélt negatív tapasztalatokra hivatkozva merőben más életutat és család-képet hangsúlyozva képzelik el jövőjüket. Ennek következtében gyakorta említették

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

a megfelelő szakmaszerzés és munkavállalás fontosságát, melyet a vér szerinti szülők esetében hiányosnak véltek. Ugyanakkor előfordult olyan interjúalany is, aki szülei érzelmi támogatását, gyermekeihez való viszonyát követendő példaként emelte ki annak ellenére, hogy a 10 gyermekes családból mindegyik gyermek szakellátásban nevelkedik és az édesapa jelenleg börtönbüntetését tölti. Vitathatatlan, hogy a fiatalok akár a bekerülés körülményeiről beszélve, akár a családi állapot leírása során elsődleges prioritásként kezelték a gyermek-szülő közti szeretetteljes viszony szükségességét, és ezáltal a szülők irányába táplált szeretetet sokkal inkább erősítette az érzelmi kötelek megléte, minthogy a megfelelő életkörülmények hiánya gyengítette volna azt. Mindezt a szakértői interjúk is nagyban alátámasztották. A nevelők több esetben beszámoltak arról, hogy a család életkörülményei a legkevésbé határozzák meg a gyermek-szülő kapcsolatát. A családdal kapcsolatos terveket tárgyalva a „*Van-e olyan felnőtt, akire szeretnél hasonlítani?*” kérdésre vonatkozóan érdekes képet mutat a fiatalok hozzáállása.

„K: Van olyan felnőtt, akire szeretnél hasonlítani?”

V: Hát, anyu.

K: Miért szeretnél rá hasonlítani?

V: Hát, mert úgy összetartja a családot.”

(Natália, édesapja börtönbüntetését tölti)

A legtöbb esetben azonban nem csak a szülői minta sérült, vagy hiányzik, hanem az általános felnőtt minta is, melyet az oktatási intézmények és a lakóotthonok dolgozói igyekeznek ugyan megteremteni, de annak kialakulása és megszilárdulása nem minden esetben sikeres.

„A kötődés, itt nem tudnak kihez kötődni. Van öt gondozó, otthon vezető, pszichológus, fejlesztő, szakmai vezető, gyám, rengeteg felnőtt veszi őket körül. Nincs olyan, hogy valakihez tudok kötődni, nem is kell. Mert anyához sem tud kötődni, szülőhöz se, nincsen kapcsolat.”

(Nevelő)

Az érzelmi kötődés, a valahova tartozás érzése az alanyok esetében ritkán mutatkozott meg. Akárcsak a korábbi kutatások, jelen eredmények is azt igazolják, hogy a lakóotthoni közegben – akár rövid-, akár hosszútávon tartózkodik a fiatal szakellátásban – nehezen alakulnak ki stabil kötődések a felnőttek irányába. A fiatalok többnyire nem tudtak választ adni a példaképükkel kapcsolatos kérdésre. Néhány esetben előfordult, hogy közeli vagy távoli rokonaikat említették, de többnyire ezek a válaszok is bizonytalanok voltak. Mindennek a jövőtervezésben és a családkép ki-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

alakulásában kulcsfontosságú szerepe van, hiszen a családi közegben tapasztalt élmények – sok esetben traumák – nagyban determinálják a fiatalok jövőképét.

„K: Van olyan felnőtt, akire szeretnél hasonlítani?

V: Itt?

K: Akár.

V: Nincs.”

(Anikó)

Családtervezés

Ahogy az előző bekezdés is mutatja, a korábbi családi életben tapasztaltak kihatnak a fiatalok családdal kapcsolatos elképzeléseire. A családtervezés kapcsán szintén számottevő hatással bír a meglévő párkapcsolat. A fiatalok több esetben számoltak be arról, hogy boldog párkapcsolatban élnek, jövőjüket jelenlegi partnerükkel képzelik el. Ezekben az esetekben – kivéve a már gyermekkel rendelkezők esetében – egyértelmű mérföldkőként jelent meg a családalapítás a jövőre vonatkozóan.

A nukleáris család eszménye domináns a legtöbb alany esetében. Ezt a mintát jellemzően a vér szerinti család formájával való szembenállás indokolja. Többen is sokgyermekes családból származnak, testvéreik többnyire a szakellátás rendszerében nevelkednek. Feltehetően a nagy családban tapasztalt diszfunkciókat, hiányosságokat számba vetve tartózkodnak attól, hogy kettőnél több gyermeket vállaljanak.

A már gyermeket nevelő fiatal lányok hasonlóképpen látják jövőjüket. A gyermek megszületése után álló két lány (1 hónapos, 4 hónapos gyermekek) szintén kis családot tervez. A második gyermeket a letelepedés után tervezik, melyre esetünkben valószínűleg a közeljövőben nem kerül sor. Az interjú idején még várandós Éva ugyancsak várni szeretne a következő gyermek megszületésével. Mindannyian megemlékeztek az anyaság örömei mellett, hogy a gyermekvállalást időben későbbre kellett volna tervezniük, hiszen így a jogi akadályok miatt egyelőre nem tudnak megfelelő családi közeget biztosítani a gyermek számára.

Egy esetben jelent meg a családalapítástól való egyértelmű elzárkózás. A 15 éves Karolina nem rendelkezik párkapcsolattal és nem is tervezi, hogy párkapcsolatot létesít a jövőben. Válaszát a következőképpen indokolta:

„V: Nem szeretnék gyereket.

K: És férjet?

V: Azt sem.

K: De egyébként szereted a gyerekeket?

V: De, amúgy szeretem a kicsiket. Csak felneveltem már egy húgomat, egy öcsémet... De nem fogom később se meggondolni magam.”

(Karolina)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

A családtervezésben tehát uralkodó a nukleáris család képe, melyet nagyban meghatároz a párkapcsolat, valamint a származási család formája. A családkép kialakulásában nagy szerepet tulajdoníthatunk ezen túl a lakásotthon közegének, mint a fiatalok életében hangsúlyos szocializációs közegnek, mely feltehetően megerősíti a kétgyermekes családmódel ideáját. Ebben nem csak a nevelők személye, családformája lehet meghatározó mintakép, hanem a fiatalokkal együtt élő gyermekek sorsát determináló családi közeg példája is pozitív, vagy negatív mintaként állhat előttük.

A családtervezés feltételei

A jövőbeli terveket tárgyalva és különösen a családtervezés körülményeire fókuszálva több olyan feltételt is említettek a fiatalok, melyek teljesülése elsődleges számukra. Ezek között kitűnik a tanulmányok befejezésének fontossága, akár középszinten, akár felsőbb szinten. Egy esetben mutatkozott a befejezett 8 osztály elegendő perspektívának, míg a többség számára a szakmaszerzés az elérendő cél. Többen már tapasztalatot is szereztek az adott szakterületen, melyről jellemzően lelkesedéssel számoltak be.

V: „Jó is vagyok belőle, versenyre is akarnak vinni, úgyhogy szeretem. Meg volt már ilyen vizsgánk is, hogy mit tanultunk a félév alatt, ötös lett mindkettő.

K: Mikor vetted észre, hogy ez lesz neked való?

V: Hát, már kamaszkoromban mindig szerettem magammal törődni, mindig festettem magam, ilyesmi.”

(Aida)

Az érettségi bizonyítvány megszerzését esetleges célként említették néhány esetben, de főként a szakmaszerzés volt a domináns. Három fiú számolt be arról, hogy felsőfokú tanulmányokat tervez. Számukra a jelenlegi szakterületeken elért sikereik és elhivatottságuk jelenti a motivációt. Egyikük már a bemutatkozás első szakaszában említést tett ezzel kapcsolatos terveiről.

„Pincérnek tanulok. Pár év múlva meg akarom csinálni a főiskolát, az érettségit és akkor majd hajón akarok dolgozni (...) Hát, így gyaksziból én vagyok a legjobb, mindig megyek rendezvényekre. Hát, így kéthetente van.”

(Nándor)

Ugyancsak konkrét tervekkel rendelkezett egy másik interjúalany is, aki már – 15 éves kora ellenére – teljes körűen tájékozódott a lehetőségeit illetően.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

„Egyetemre szeretnék menni. Informatikai Karra, itt a Debreceni Egyetemen, programtervező informatikusnak akarok menni. Most ez az iskola, itt szakgimnáziumi részen vagyok. Ez azt jelenti, hogy ugye ad érettségít meg szakmát is, egybe. És ez négy, plusz egy év.”

(Dániel)

A továbbtanuláshoz szorosan kapcsolódó munkavállalást döntően a szakma-szerzés függvényében képzelik el a fiatalok. Legtöbbjük a jelenleg tanult szakmában szeretne elhelyezkedni és egy viszonylagos jólétet biztosítani családjá számára. Az önálló vállalkozás lehetősége, illetve a külföldön történő munkavállalás is felmerült néhány esetben. A munkavégzés szükségessége minden esetben egyértelmű volt, a fiatalok mindenképpen dolgozni szeretnének a tanulás befejeztével.

A lakhatás kérdése összetettebb képet mutat. A fiatalok jórészt családi házra vágnak, melyben családjukkal megfelelően élhetnek. Egy esetben sem említettek irreális elvárásokat a lakhatásra vonatkozóan. Többük számol az otthoneremtési támogatás felhasználásával, melynek összegét körülbelül 1 millió 200 ezer forintra teszik⁴. Ez az összeg néhányuk számára elegendőnek tűnik egy lakás vásárlásához, de többen hangsúlyozták, hogy az összeg nem tud kellően hozzájárulni a letelepedéshez. Éppen ezért néhány fiatal – a tanulmányok befejezésével is összefüggésben – szeretne élni az utógondozás lehetőségével. A nevelők szerint az utógondozás megfelelő forma lehet azok számára, akik tanulmányaikat 18 éves koruk után fejezik be és amíg nem rendelkeznek a szükséges erőforrásokkal, addig a szakellátás keretén belül élnek. A fiatalok utógondozással kapcsolatos véleményét elsősorban a lakásotthon közege és a függetlenedés igénye határozta meg. Minél inkább problémákat érzékelnek a lakásotthonon belül – akár a gyermekekhez, felnőttekhez fűződő viszony vonatkozásában – annál inkább igyekeznek megteremteni a szükséges feltételeket az önállósodáshoz.

„K: Az utógondozásban lévőknek jobb esélyeik vannak?

V: Persze, mert azok a gyerekek, akik utógondozásban itt maradnak. Akkor azok esetleg... Lehet mondani igen, de nem mindig. Itt is vannak visszaesők. Aki esetleg el tud helyezkedni, albérletet ki tud venni, de tudjuk magunkról, nekünk is nehéz lenne egyedül egy albérletet fenntartani. Hát, akinek nincsen

⁴ „Az otthoneremtési támogatás célja, hogy a nevelésbe vételből kikerült fiatal felnőtt lakáshoz jutását, tartós lakhatása megoldását elősegítse.” Számos feltétele közül az egyik legfontosabb a gondozásban tartózkodás ideje (minimum 3 év) és a nagykorúvá válással együtt a nevelésbe vétel megszűnése. Összege a rendszerben töltött idővel arányosan növekszik, maximum: „öt évet meghaladó időtartamú nevelésbe vételnél az otthoneremtési támogatás megállapítása idején érvényes öregségi nyugdíj legkisebb összegének hatvanhétzszerezését.” Ebben az értelemben a maximális összeg 1 909 500 Ft. (1997. évi XXXI. törvény)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

háttere mögötته. Kevés nekik ez a pénz, ez az otthonteremtési. Egy ideig elég, de ha nem dolgoznak, elfogy hamar.”

(Nevelő)

A boldog élet

A jövő tárgyalásával kapcsolatban végezetül a boldogság tényezőit vizsgáltam. Az interjúk menete során többé-kevésbé megmutatkoztak azok a hangsúlyosabb dimenziók, melyek a fiatalok jövőbeli boldogságát alapvetően meghatározhatják. A boldog jövő legtöbbször nem csak egy, a felnőtt élet dimenziójában való sikerességet jelent (pl. jól fizető állás), hanem egy komplex elképzelést takar.

„K: Mit gondolsz, mi tenne téged igazán boldoggá?

V: Hát, a családdal lenni, dolgozni. Igazából nincs más. A másik gyerek, meg hogy hárman legyünk most egyelőre, utána meg négyen. Vagy megvalósul, vagy nem.”

(Tamara)

Habár előfordultak olyan interjúalanyok, akik számára a munkavállalás központi szerepet tölt be a jövővel kapcsolatos elvárások tekintetében, a családalapítás és a család közegének fontossága szintén központi tényezőként merült fel. A boldog életnek nem elengedhetetlen feltétele azonban a gazdagság, vagy a jómód. Az anyagi dimenzió több különböző módon is felmerült az interjúk során (pl. mennyi jövedelem szükséges egy hónapra, mennyi jövedelmet tartana elegendőnek az interjúalany saját maga számára), s ezek mind rámutattak arra, hogy túlnyomóan reális elképzelésekkel rendelkeznek a fiatalok az aktuális bérekre vonatkozóan. Ebből adódóan nem hangsúlyozták kifejezetten az anyagi dimenziót és nem is rendelkeztek irreális tervekkel. Mindemellett a jólét megteremtése érdekében egy fiatal kifejezetten tudatosan tervezi jövőjét.

„Külföldön szeretnék dolgozni. Hát visszajövök persze, de egy ilyen öt év az életem megalapozása, vagy három, attól függ, hogy keresek. Egy ház, egy kocs, meg úgy letéve egy ötmillió és utána hazajövök. Utána már itt is tudok dolgozni.”

(Nándor)

A jövőbeli családról való gondoskodás mellett néhány esetben felmerült a szülők és a vér szerinti család segítségére irányuló szándék is. Ez főként a tudatosabban tervezők között lehet reális elképzelés, mely szintén fontos mérföldköve a felnőtté válás sikerességének ezen interjúalanyok esetében.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

„Hát, végül is, az a lényeg, hogy én vagyok a legidősebb, és a testvéreimet megpróbálom majd később segíteni. Aztán hogyha úgy van, akkor a szüleimet is. Mert, hát most nincsenek olyan jó állapotban, mármint anyagilag.”

(Nándor)

Wyn – Dwyer (2006) tipológiája alapján tehát találkozhatunk a fiatalok között a normalizált életút és a választásos életút mintázataival. Jellemzően a normalizált életút „szakképzésre összpontosító” kategóriája a meghatározó, míg a választásos életútban a „kontextuális”, főként családi életre irányuló dimenzió a hangsúlyos. A fiatalok életpályájára vonatkozóan azonban egyelőre csak a jövőre vonatkozó tervek állnak rendelkezésünkre, melyek alapján kizárólag következtetéseket lehet levonni a tényleges életpálya alakulására vonatkozóan. Az azonban biztosan kijelenthető, hogy bizonyos dimenziók előtérbe helyezése (pl. család) nagy valószínűséggel eredményezhetik a hozzá kapcsolódó életpálya kialakulását hosszútávon. Mivel esetünkben fiatalok speciális csoportja a vizsgálat tárgya, ezért nagyban befolyásolhatják ezen minták alakulását olyan külső tényezők és feltételek, melyek a családban nevelkedő gyermekek esetében nem feltétlen jelentenének valódi befolyást.

Összegzés

A kutatás 15–17 év közötti debreceni lakásotthonban élő fiatalok jövőjének vizsgálatát tűzte ki célul. Életpályájuk jövőbeli alakulását kvalitatív módszerrel vizsgálva több, a jövőjüket nagymértékben meghatározó dimenzió számottevően megmutatkozott. A vizsgált fiatalok jövőképét elsősorban a szakmaszerzés és a családalapítás dimenziói határozzák meg, azonban ezen mérőszámok sok esetben egyelőre csak a távoli jövővel kapcsolatos vágyálmokat testesítik meg. A fiatalok életpályája a családban nevelkedő fiatalokkal szemben egy sokkal kevésbé kiszámítható, a szükséges feltételeket csak részben vagy egyáltalán nem biztosító közegben alakul ki és formálódik a felnőtt válás során. A jövővel kapcsolatos reális tervek kialakítása ugyanakkor alapvető feltétele a későbbi sikeres társadalmi integrációnak.

A fiatalok életük során olyan nehézségekkel és traumatikus helyzetekkel találják szemben magukat, melyek alapján sok esetben a vér szerinti család példáját megtagadva képzelik el jövőjüket. A vizsgált interjúalanyok esetében ebben a jövőképben a legfőbb szerep a szakmaszerzésnek, a munkavállalásnak és a családalapításnak jut, míg a lakhatás továbbra is egy képlékeny dimenzió, ami az anyagi források szűkösségéből adódóan kevésbé tervezhető. A cselekvési tervekkel rendelkezők mellett megmutatkoztak azok a fiatalok is, akik sokkal inkább a jelenre fókuszálva élnek és nem szönek színes terveket a jövőjükre vonatkozóan. Az önálló életre készülés ugyanakkor a lakásotthonokban korlátozottan megy végbe, mely az interjúk során is megmutatta, hogy a fiatalok néhány alapvető, a háztartással és felnőtté válással kapcsolatos képességnek egyelőre nincsenek birtokában (pl. pénzgazdálkodás, fő-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

zés) (Rácz 2009). Hiába az elképzelések és tervek, hogyha az önálló élethez szükséges készségek és feltételek nem adóttak a fiatalok számára. „*A társadalmi integráció szempontjából nélkülözhetetlen egy komplex segítőhálózat kiépítése, hogy közvetlenül kikerülése előtt és kikerülése után a fiatal felnőtt szakmai segítséget kapjon lakhatásának megoldásában, annak megtartásában, munkakeresésében, önálló életének megkezdésében, társas networkjének építésében, az egyes szolgáltatásokhoz való hozzáférésben.*” (Rácz 2006b: 45).

A fiatalok életében a családalapítás és a pályakép hasonlóan hangsúlyos tényezőként azonosítható tehát, melyek megvalósításához elsősorban az elsődleges életterük: a lakáson és az ott élők, dolgozók jelenthetnek támogató háttérrel. A baráti körrel rendelkezők és a vér szerinti családdal rendszeresen kapcsolatot tartók némileg kiterjedtebb háttérrel rendelkeznek, de a fiatalok életének egyedi jellemzői és életútja alapvetően determinálja a felnőtté válás sikerességét. Ahogyan ezt Rácz (2016) is megerősíti, ezen egyedi jellemzők rendszerszintű kezelése, formálása és a differenciált szükségletkielégítés beépítése azonban még a következő évek, évtizedek munkája.

Irodalom

1991. évi LXIV. törvény a Gyermek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezmény kihirdetéséről.

https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99100064.TV (Utolsó letöltés: 2018.01.03.)

1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról.

https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700031.TV (Utolsó letöltés: 2018.01.03.)

2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről.

https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1200100.TV (Utolsó letöltés: 2018.01.03.)

2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről.

https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1300005.TV (Utolsó letöltés: 2018.01.03.)

Bánlaky Pál (2004): *Családszociológia*. Wesley János Lelkészsképző Főiskola, Budapest

Czibere Ibolya – Molnár Éva (2015): „Nem a kortárs családi lét múltó aberrációja” Családdefiníciók és családelméletek az angolszász szociológiai irodalomban. In: *METSZETEK Társadalomtudományi folyóirat*, 4: 19–53.

Duleba Nikolett (2012): Az állami gondozás krízisei. In: *Nagyerdei Almanach*, 5: 131–150.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

- Dr. Bagdy Emőke (1977): *Családi szocializáció és személyiségzavarok*. Tankönyv Kiadó, Budapest
- Dr. Kálmánchey Márta (2001): Nevelőszülőnél élő gyerekeknél előforduló pszichés problémák. In: *Család, Gyermek, Ifjúság*, 2: 45–53.
- Erik H. Erikson (2002): *Gyermekkor és társadalom*. Osiris Kiadó, Budapest
- Eurochild (2010): Children in alternative care – National Surveys – 2nd Edition January 2010. *Executive Summary*. http://www.eurochild.org/fileadmin/public/05_Library/Thematic_priorities/06_Children_in_Alternative_Care/Eurochild/FINAL_EXEC_SUMMARY.pdf (Utolsó letöltés: 2018.01.04.)
- European Commission (2013): *Commission recommendation of 20.2.2013. Investing in children: breaking the cycle of disadvantage*. Brussels. http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/files/c_2013_778_en.pdf (Utolsó letöltés: 2018.01.04.)
- FICE (é. n.): Etikai kódex a FICE (Nevelő Otthonok Nemzetközi Szövetsége) Magyarországi Egyesületének Etikai Kódexe. Budapest
http://fice.hu/Etikai_Kodex.pdf (Utolsó letöltés: 2018.01.04.)
- Herczog Mária (2001): *Gyermekvédelmi kézikönyv*. KJK-Kerszöv, Budapest
- Kapitány Balázs – Spéder Zsolt (2015): Gyermekvállalás. In: Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest: 41–56.
- KSH (2012a): Állami gondoskodástól a mai gyermekvédelemig c. KSH-kiadvány táblázatai. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/allamigondoskodas.xls> (Utolsó letöltés: 2017.05.08.)
- KSH (2012b): Állami gondoskodástól a mai gyermekvédelemig. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/allamigondoskodas.pdf> (Utolsó letöltés: 2018.01.04.)
- Nagy Ádám (2013): Az ifjúsági korosztályok meghatározásának egyéni életúton alapuló paradigmája. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012 Tanulmánykötet*. Kutatópont, Budapest: 38–52.
- Makay Zsuzsanna (2013): Párkapcsolati magatartás és családalapítás a fiatalok körében. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012 Tanulmánykötet*. Kutatópont, Budapest: 53–89.
- Manuela du Bois-Reymond (2006): „Nem akarom még elkötelezni magam”: A fiatalok életfelfogása. In: Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (szerk.) (2006): *Ifjúságszociológia szemelvények*. Belvedere Meridionale, Szeged: 279–297.
- Murinkó Livia (2013): *Első elköltözés a szülői házból Magyarországon. A szülői ház elhagyásának időzítése, párkapcsolati környezete és családi háttér szerinti különbségei*. KSH NKI Kutatási Jelentések 94. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

- Murinkó Livia – Spéder Zsolt (2015): Párkapcsolatok. In: Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest: 9–26.
- UNICEF (2013): *Gyermekek jólléte a világ fejlett országaiban. Az UNICEF Innocenti Kutatóintézetének 2013. évi jelentése*.
unicef.hu/wp-content/uploads/2014/11/unicef_gyermekek-jolléte-RC11_2013.pdf (Utolsó letöltés: 2018.01.04.)
- UNICEF (2016): *Egyenlő esélyt minden gyermeknek SOWC 2016. Magyar összefoglaló*.
unicef.hu/az-unicef-vilag-gyermekeinek-helyzete-2016-os-jelentes/ (Utolsó letöltés: 2018.01.04.)
- Papházi Tibor (2012) (szerk.): *Gyermekvédelmi statisztikai tájékoztató 2010*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest
www.ncsszi.hu/download.php?file_id=204 (Utolsó letöltés: 2018.01.04.)
- Philippe Ariés (1987): *Gyermek, család, halál*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Rácz Andrea (2006a): A gyermekotthoni nevelés kihívásai, a nagykorúságuk előtt álló fiatalok jövőképe. In: *Kapocs*. V. 4(25): 14–31.
- Rácz Andrea (2006b): Gyermekotthonokban élő, nagykorúságuk előtt álló fiatalok társadalmi integrációs esélyei. In: Rácz Andrea (szerk.): *A magyar gyermekvédelmi rendszer helyzete, jövőbeli kihívásai*. NCSSZI, digitális kiadvány
<http://www.ncsszi.hu/files/1208.file> (Utolsó letöltés: 2018.01.04.)
- Rácz Andrea (2009): A kvázi-professzionális gyermekvédelem. In: *Kapocs*. 8(3): 48–57.
- Rácz Andrea (2012): *Barkácsolt életutak, szekvenciális (rendszer)igények: gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedett fiatal felnőttek iskolai pályafutásának, munkaerő-piaci részvételének és jövőképének vizsgálata*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Rácz Andrea (2014a): Gyermekvédelemben nevelkedettek helyzete a kutatások tükrében. In: Rácz Andrea (szerk.) (2014): *Gyermekvédelem és társadalmi integráció*. Validart Kft., Budapest: 22–53.
- Rácz Andrea (2014b): Gyermekszerepben tartott felnőttek. In: Rácz Andrea (szerk.) (2014): *Gyermekvédelem és társadalmi integráció*. Validart Kft., Budapest: 113–128.
- Rácz Andrea (2016): *Gyermekvédelem mint fragmentált társadalmi intézmény. A korporált szülőség értelmezése a hazai gyakorlatban*. Debreceni Egyetem Kiadó, Debrecen
- Rácz Andrea – Szombathelyi Szilvia (2006): A magyar gyermekvédelmi rendszer. In: Rácz Andrea (szerk.): *A magyar gyermekvédelmi rendszer helyzete, jövőbeli kihívásai*. Digitális tanulmánykötet, NCSSZI, Budapest: 1–30.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

- Satir Virginia (1999): *A család együttélésének művészete: új családműhely*. Coincencia Kft., Budapest
- Somlai Péter: Együttélés és családmodell a magyar társadalomban. In: Kiss Endre (szerk.) (1996): *Átalakuló Magyarország*. Friedrich Ebert Alapítvány, Budapest: 75–81.
- Szabolcs Éva (2000): Neveléstörténet és gyermekkortörténet. In: Pukánszky Béla (szerk.) (2000): *A gyermek évszázada*. Osiris Kiadó, Budapest: 66–79.
- Szikulai István (2004): Az utógondozói ellátásban részesülők főbb szociodemográfiai jellemzői, problémái. In: Domszky András (szerk.) (2004): *Gyermekvédelmi szakellátás – segédanyag szociális szakvizsgálóhoz*. NCSSZI, Budapest
- Szikulai István (é. n.): *Beszámoló a gyermekvédelmi rendszerből nagykorúságuk után kikerült fiatal felnőttek utánkövetéses vizsgálatáról*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest. http://www.tegyesz.hu/file/Szakmai_informaciok/Kiadvanyok/Szikulai_Istvan_Beszamolo_a_gyermekvedelmi_rendszerbol-nagykorusaguk_utan_kikerult_fiatalfelnottkek_utankoveteses_vizsgalatarol.pdf (Utolsó letöltés: 2018.01.04.)
- Szombathelyi Szilvia (2014): Gondolatok a család modern értelmezéséhez. In: Rác Andrea (szerk.) (2014): *Gyermekvédelem és társadalmi integráció*. Validart Kft., Budapest: 5–12.
- Szőtsné Karkus Zsuzsanna – Pap Éva – Pál Kornélia – Jankovics Csaba – Dr. Mirnics Zsuzsanna (2007): Gyermekvédelmi gondoskodásban és családban nevelkedő serdülőkorúak érzelmi intelligenciája, megküzdési stratégiája és szorongása. In: *Család Gyermek Ifjúság folyóirat*, XVI., 2: 17–22.
- Tóth Olga (2012): Társadalmi integráció és család. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.) (2012): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológia Intézet. Argumentum Kiadó, Budapest: 369–382.
- Vidra Szabó Ferenc (2000): Lakásotthoni pillanatkép Budapesten. In: *Család, gyermek, ifjúság*, 5: 48–61.
- Wyn Johanna – Dwyer Peter (2006): Új irányok az ifjúsági életszakaszok átmeneteinek kutatásában. In: Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (szerk.) (2006): *Ifjúságszociológia szemelvények*. Belvedere Kiadó, Szeged: 249–269.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

A fővárosi roma szegény családok jövedelemszerzési és gazdálkodási sajátosságai

BALÁZS ANDRÁS¹

ABSZTRAKT

Tanulmányomban a fővárosi roma szegény családok jövedelemszerzési és gazdálkodási viszonyait kívántam feltérképezni a Magdolna-negyedben megfigyelhető háztartási stratégiák dokumentálásával. Arra voltam kíváncsi, hogy a főváros szegregátumszerű bérház és utcacsoportjaiban élők miként reagáltak a gazdasági szerkezetváltozás során beszűkülő lehetőségekre, az itt élő családok és háztartások milyen stratégiák mentén próbálnak bevételre szert tenni. Kutatásom arra is megpróbált választ adni, hogy a kirekesztettség érzésén túl létezik-e közöttük bármilyen gazdálkodási vagy életszervezési közösség.

A megélhetési formák áttekintése után a fogyasztási szerkezet sajátosságaira koncentráltam. Interjúalanyaimat hétköznapi és ünnepi kiadásai mellett a kiadáscsökkentés lehetséges eszközeiről is kérdeztem. Igyekeztem megvizsgálni, hogy a kiterjedt nagycsaládok együttműködése milyen hatást gyakorol az egyes részcsaládok hétköznapi életvitelére.

KULCSSZAVAK: szegénység, kirekesztettség, megélhetési stratégiák, roma

ABSTRACT

Earning and cash management characteristics of the roma communities living on the margins of society in Budapest

In this essay, I aim to explore the income and cash management characteristics of the roma communities living on the margins of society in Budapest. In my research, my main focus was the way people are living in the segregated streets of "Magdolna district" reacted to the declining opportunities after the economical system change. Another question to be answered is what strategies these families and households use to provide the sufficient amount of income, and if there is any kind of economical or 'life-management' community function between them beyond the segregation.

After reviewing the job opportunities, I concentrated on the characteristics of the consumption structure. I interviewed them about their costs of living as well as the possible ways of reducing their expenses. I also tried to examine how the cooperation of extended families effect the everyday life of the smaller parts of these families.

KEYWORDS: poverty, social exclusion, income strategies, roma

¹ Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola Szociológia és társadalompolitika doktori program, doktorandusz

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Bevezetés

A rendszerváltás környékén Budapestre érkező roma családok számára a főváros eredetileg a kiemelkedést jelentette, ám '89 után a beköltözők társadalmi mobilitása megrekedt. A gazdasági szerkezetváltozás következtében tömegek veszítették el az addig biztosnak hitt állásaikat. Miközben az újonnan kialakult piacgazdaság által megkívánt képzettségi szint hiányában a roma közösség jelentős része kiszorult a hivatalos munka világából, hagyományos mesterségeik is piacaikat veszítették. A fővárosban felnövekvő generáció gyökértelen maradt: sem szakmai, sem helyi identitása nem alakult ki. A létbizonytalanság és a tömbrehabilitációk okán sokak gyermekkoruk kényszerű költözések története (Ladányi 2005). A családok egy részénél a vidéki rokonsággal, a korábbi szokásrendszerrel is meggyengült a kapcsolat. A fiatalok jelentős része sem megélt múlttal, sem reményteljes jövőképpel nem rendelkezik.

A kilencvenes évek második felétől kezdődően az itt élőknek nem csupán a megváltozott munkaerőpiaci környezettel, hanem a társadalmi feszültségeket egyre nyíltabban etnicizáló, a szegénységet stigmatizáló közbeszéddel is szembe kellett nézniük. A kétezres évektől fokozatosan teret nyertek azok a kezdeményezések, amelyek egy megváltozott szemléletű segélyezési és támogatási szisztéma kiépüléséhez vezettek: a szociálpolitika rendszereiben és intézményeiben megjelentek a rászorulókat megregulázását, megbüntetését célzó törekvések (Zolnay 2012).

A főváros szegregátumszerű kerületrészeiben tengődő szegénycsoportok helyzete a kasztjellegű izolálódás jellegzetességeivel írható le. A kapcsolathálózat beszűkülésével a csoportok átjárhatatlanná, a hivatalos világgal való együttműködés korlátozottá vált. A többségi társadalom elutasítása, az intézményesült diszkrimináció sajátos túlélési stratégiákhoz, megváltozott életvezetési szokások kialakulásához vezetett.

A fővárosi roma szegénycsaládok esetében a rokonság az egyetlen stabil társadalmi struktúra. A rokonsági hálózatok töltik be a legfőbb életszervező és normalizáló szerepet. A szabadidős és a munkajellegű tevékenységek is a rokonsági rendszerbe szorultak vissza.

Szakirodalmi áttekintés

A romák megélhetési viszonyait vizsgáló hazai szerzők két meghatározó csoportra oszthatóak. A többségi társadalomtól eltérő jövedelemszerzési stratégiák mögött a kutatók egyik része strukturális okokat sejt, míg mások a kisebbségi csoport kulturális másságából vezetik le a különbözőségeket.

Előbbiek szerint romáknak tulajdonított megélhetési formákat a gazdasági szerkezetváltozás negatív hatásai kényszerítik ki. Meglátásuk szerint a hazai cigányság hátrányos társadalmi-gazdasági pozíciója a kirekesztettség egyfajta mellékterméke. Miközben Kemény István és követői a hazai roma közösségre elsősorban, mint spe-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

ciális szegénycsoportra tekintenek, más szerzőknél megjelenik a cigány közösségek kulturális rendszerként való értelmezése.

Az antropológiai iskola képviselői közül elsőként Michael Stewart mutat rá a gazdasági tevékenységek identitásképző szerepére (Stewart 1994). A harangosi oláh cigány közösség kultúráját a hagyományos paraszti és a roma munkafelfogás különbözőségével mutatja be. Állítása szerint a szocialista rendszer minden törekvése ellenére az oláh cigány közösségben a kereskedelem maradt az eszménykép. Bár a lókereskedelemből származó bevétel az általa vizsgált csoport esetében is csupán jövedelemkiegészítésként jelentkezik, az etnikus identitás fenntartásában fontos szerepet játszik.

Azt a kérdést, hogy a cigányság kultúrájára etnikus vagy szegény kultúraként tekinthetünk-e, Szuhay Péter a szimbolizáció vizsgálatával oldja fel (Szuhay 1999). Szuhay számos írásában utal rá, hogy a szegénység bizonyos jellemzői – részben külső kijelölés, részben belső önmeghatározás hatására – etnikus magyarázatot kapnak. Ennek megfelelően az adott szegénycsoport gazdasági kényszerei és azokhoz társuló megőrzés átváltoztatható egy tudatosnak tekintett döntéssé.

Az egyes roma közösségek megélhetési formáiban mutatkozó különbségek magyarázatát számos szerző a kisebbség-többség viszonyának történelmi alakulásában látja (Havas 1982, Szuhay 1999, Durst 2002). Havas Gábor arra hívja fel a figyelmet, hogy az adott roma csoportok megélhetési lehetőségei valamennyi korszakban az uralkodó gazdasági-társadalmi feltételekhez igazodtak. A cigányság a mindenkori nichek betöltésével igyekezett jövedelemre szert tenni.

Bár a strukturális és az antropológiai megközelítés képviselői rész kérdésekben vitában állnak, abban valamennyien egyetértenek, hogy a tartós szegénységhez való alkalmazkodás párhuzamosan gyakorolt jövedelemszerzési formákkal társul. A többféle, egymást kiegészítő jövedelemszerzési tevékenység folytatásához a közösségi létformák nélkülözhetetlenek. A rokonsági rendszerek köteleiében végzett tevékenységek az információszerzés, valamint a munka- és kockázatmegosztás szempontjából is előnyösek (Havas 1982, Hajnal 1999).

A roma közösségek megélhetési stratégiáit vizsgáló kutatások megállapították, hogy míg a tradicionális, kölcsönös segítségnyújtásra épülő szokás- és normarendszer bizonytalan gazdasági körülmények között hatékonyan működik, a biztonsági háló szerepét betöltő közösségi gazdálkodás a felhalmozás és az egyéni felemelkedés gátjává válhat (Fleck – Orsós – Virág 1999).

Messing Vera több tanulmányában (Messing – Molnár 2010, Messing – Molnár 2011) is azt a kérdést járja körül, hogy van-e kimutatható különbség a roma és nem roma szegények megélhetési stratégiái között, illetve a kapcsolati háló jellemzőinek akadnak-e felismerhető etnikus sajátosságai. Messing egy másik, a háztartások közötti támogató kapcsolatok működését vizsgáló kutatásában (Messing 2006) arra a következtetésre jut, hogy a roma szegények számottevően kapcsolatszegényebbek,

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

mint a hasonló körülmények között élő nem romák. Ugyanitt rámutat azonban arra a tényre is, hogy a roma háztartások közötti támogató kapcsolatok léte erősen függ az adott csoport regionális elhelyezkedéstől, a településen élő romák identitásától, történeti háttérétől.

Bár a társadalmi kirekesztettség és a nagyvárosi szegregátum-jelenségek kutatása jelentős nemzetközi szakirodalommal rendelkezik, hazánk sajátos településszerkezete miatt a szegénység és kirekesztettség vizsgálata elsősorban a kistelepülésekre fókuszál. Miközben a kétezres évek közepére a magyarországi kutatók már a gettósodás regionális folyamatairól, a szegregálódtó térségek kialakulásának új mintáiról számolnak be (Ladányi – Szelényi 2004, Virág 2010), a fővárosban csupán mikroszegregátumokkal találkozhatunk. Budapesten – részben történelmi okokból, részben a fővárosi városrehabilitációs programok sajátosságai miatt – a nyomor kiterjedt, területileg egybefüggő, homogén etnikai összetételű szegregátumok helyett szegregátumszerű kerületrészekben, utcacsoportokban, bérházcsoportokban koncentrálódik (Ladányi 2005).

Ennek ellenére a budapesti roma szegény háztartások működési sajátosságainak részletes leírásával csupán néhány szociográfiai jellegű munkában (Ambrus 2000, Kecskés 2005, Tábori 2009) találkozhatunk. Bár Ambrus Péter *A Dzsumbuj* című műve az Illatos út – Gubacsi út sarkán felépült bérháztömbök² lakóinak hétköznapijaiba enged betekintést, a könyv alapjául szolgáló tanulmány az alkohol az egyes családok költségvetésében betöltött szerepét vizsgálta. Bár Ambrus Péter *A Dzsumbuj* és Kecskés Éva *Dzsumbujisták* című szociográfiája a IX. kerületi szegénytelep lakóinak mindennapjairól tudósít, eredményeikre – a hasonló szociokulturális háttér okán – Józsefvárossal kapcsolatos kutatásomban visszatérően hivatkozom.

Saját tanulmányomban – az ismertetett vitákra és kérdésfelvetésekre is figyelemmel – a fővárosi roma szegény családok jövedelemszerzési és gazdálkodási viszonyait igyekszem feltérképezni. Messing Vera téziséét követve magam is azt feltételezem, hogy a vizsgált családok megélhetési stratégiáit etnikus tulajdonságok helyett a kapcsolathálózat sajátosságai alakítják.

A kutatás módszerei

A kutatás során elsősorban a „puhább“, megértő módszerekre támaszkodtam. A tanulmány „sorvezetőjét” jelentő tizenöt darab félig-strukturált interjút a részt vevő

² A ferencvárosi nyomortelepek megszüntetésére 1937-ben az Illatos úton, a Hős utcában, valamint a Bihari úton hoztak létre 28 négyzetméteres komfort nélküli lakásokból álló bérlakástömböket. Az eredeti szándék ellenére ezek az épületegyüttesek csupán a bennük élők kirekesztettségét konzerválták. Az Illatos út – Gubacsi út sarkán lévő Dzsumbuj néven elhíresült épületeket 2014-ben számolták fel. A Bihari úti bérkaszárnnyában jelenleg rehabilitációs kísérleti program zajlik, a Hős utca 15. apokaliptikus állapota pedig a híradások visszatérő témája.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

megfigyelés eszközével egészítettem ki. Beszélgetőtársaim egy részét hétköznapi bevásárlásaik és munkakeresési próbálkozásaik alkalmával is követtem. A jövedelemszerzési és gazdálkodási szokásokra tematikusan rákérdező interjúk verbális információit a megfigyelések során keletkezett terepnaplóm tanulságaival hasonlítottam össze.

Az interjúk és a részt vevő megfigyelés során szerzett információkat a rendszer-váltás előtti, illetve az azt követő szociológiai és szociográfiai tapasztalatokkal igyekeztem összevetni. A feltárt jelenségek egy részének értelmezéshez a nemzetközi szakirodalom nagyvárosi szegregátumokkal foglalkozó kutatásait hívtam segítségül.

Az interjúk és egyéb források feldolgozása során az esetszintű megértésre törekedtem. Az egyes háztartások és rokonsági rendszerek működési logikájából általánosítható következtetéseket próbáltam levonni. A helyi megélhetési, életszervezési stratégiák sajátosságait az egyes interjúalanyok életútját vizsgálva térképeztem fel.

Kutatásom elsősorban Budapest VIII. kerületének Magdolna negyedére fókuszál. Ám az ott élő kiterjedt nagycsaládok kapcsolathálózatát követve a vizsgálat a Népszínház negyed, Orczy negyed és Corvin negyed városrészeit, valamint a velük szomszédos IX. kerület Középső-Ferencvárosnak nevezett kerületrészének Viola utca – Mester utca – Haller utca és Üllői út által határolt területeit érintette. A szomszédos kerületrészek egy kutatásban történő megfigyelését részben az ott élő szegénycsaládok hasonló társadalmi és szociokulturális helyzete, részben a környékbeli nagycsaládok közötti szoros kapcsolattartás indokolta.

A kutatás alanyai az adott kerületrészekben élő 21 és 55 év közötti személyek (tíz fő), valamint a velük kapcsolatba kerülő intézmények dolgozói (két fő) és az általuk látogatott kisboltok munkatársai (három fő) voltak. Interjúalanyaim kiválasztása során a hólabda módszert használtam: Mivel a kérdezettek jellemezően saját ismeretségi körükből ajánlottak további beszélgetőpartnereket, így a megszólalók egy része egymással rokonsági-szomszédos viszonyban áll. A nemi szerepek feltételezett különbözősége okán interjúalanyaim kiválasztásakor a női-férfi arányok kiegyenlítetttségére törekedtem.

A hipotézisként megfogalmazott csoportszintű izolálódást és a hatásukra létrejövő megélhetési stratégiák sajátosságait – a fentieknek megfelelően – kétféle kontrollcsoporttal tervezem igazolni. A leromlott állapotú önkormányzati bérlakásokban élők jövedelemszerzési és gazdálkodási szokásait az őket kiszolgáló kisboltok³ dolgozói, valamint a családokat segítő szociális munkások⁴ is megerősítették.

³ A Diószeghy Sámuel utcában elhelyezkedő két üzlet kiválasztását az önkormányzati bérlakástömbök lakóiból álló törzsközönségük indokolta.

⁴ A meginterjúvált szociális munkások egyike a Ferencvárosi Tanoda, másikkuk az egykori Józsefvárosi Roma Szolgálat szakembere volt.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

A kutatás alanyai

A kutatás eredményeinek ismertetése előtt szeretném röviden összefoglalni, hogy interjúalanyaimat milyen szempontok alapján tekintetem „romának”, illetve „szegénynek”. A szakirodalom sokrétű cigányság fogalmának („rasszjegyek”, nyelvi és kulturális sajátosságok, identitás, közösséghez tartozás érzése stb.) „dekonstrukciója” és alkalmazása a vizsgálódás alanyaira meghaladja e dolgozat kereteit. Munka-definícióként azt a megközelítést fogadtam el, hogy a külső megítélés szerint a „nyócker sűrűjének” tekintett Magdolna-negyed szegregátumszerű bérház- és utca-csoportjai eleve „cigány lakóövezeteknek” számítanak. A másik oldalról pedig az itt élők – olykor kényszeredetten elfogadva a rájuk vonatkozó stigmát, máskor büszkén vállalva etnikai hovatartozásukat – szintén cigánynak, romának vallották magukat. Ennyiben kijelenthető, hogy beszélgetőpartnereim pusztán annál a ténynél fogva, hogy mindannyian a Magdolna-negyed nyomorházainak lakói, a többségi társadalom számára egységesen romának minősülnek.

A szegénység bevett szociológiai fogalmai a háztartási jövedelmeket sorba rendezve húznak meg „szegénységi küszöböket”, és azt tekintik szegénynek, aki olyan háztartásban él, amelyben a fogyasztási egységekre kalkulált ekvivalens jövedelem kisebb, mint a választott szegénységi küszöbérték. Ebben az értelemben a vizsgálódás nem terjedt ki a háztartások összetételének precíz leírására, szintén nem tárgya az egyes a háztartásokban élő személyek jövedelmének mérésére, illetve ezek családi jövedelemszerkezetben való elhelyezése sem. Ugyancsak nem terjedt ki a vizsgálat annak a szisztematikus feltárására, hogy az azonos lakásban élők mennyire tekinthetők egy háztartásnak, mire és mekkora összegben költenek a „közös kasszából”, milyen mértékben rendelkeznek „saját” keresményeik felett.

E vizsgálati szempontok elhagyása nem csupán egyszemélyes kutatási eszközeim korlátozottságával indokolható, hanem a feltárt életkörülmények sajátosságaival is. A jövedelemvizsgálatok ugyanis olyan preconcepciókkal élnek, amelyek a Magdolna-negyedre nem, vagy csupán nehezen lennének alkalmazhatóak: a háztartások összetételét és jövedelmét annyira stabilnak szokták vélelmezni, hogy az abból kalkulált éves átlagokat tekintik irányadónak a struktúrákban való elhelyezésnél. Ezen „stabilitások” a Magdolna-negyed fentiekben meghatározott lakóira lényegében értelmezhetetlenek.

A vizsgált háztartások azonban két indirekt tényező alapján mégis szegénynek nevezhetőek. Bár interjúalanyaim többsége összecszerűen nem határozta meg bevételeit, mindannyian arra utaltak, hogy forrásaikat döntően szociális transzferek és alkalmi munkák – ide sorolva az „alkalmi vállalkozásokat” is – biztosítják. Az ezekből megbecsülhető jövedelmek igen alacsonyak, ugyanakkor a háztartások mérete jellemzően nagy, az egy lakásban lakók létszáma magas, sokan közülük nem rendelkeznek saját keresettel. Minden jel szerint magas tehát az az „osztó”, amivel az eleve

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

alacsony háztartási jövedelmek alapján a fogyasztási egységre kalkulált jövedelmet kellene számolni⁵.

A feltárt körülmények alapján becsülhető háztartási összetételt és jövedelem-szerkezetet figyelembe véve nemcsak az állapítható meg, hogy a Magdolna-negyed vizsgált családjai jellemzően „szegények”, hanem az is, hogy jelentős arányban „nagyon szegények”, „nyomorban élők”. Ezt a szegénységet és nyomort tovább súlyosbítja az a tény is, hogy az éves átlagban igen alacsony jövedelmeknek jelentős az ingadozása, kiszámíthatatlansága – ennek okait a dolgozat további fejezeteiben részletesen ismertetem.

A hagyományos tevékenységek kiszorulása

Miközben a roma közösség megélhetési lehetőségei mindig az adott időszak társadalmi-gazdasági munkamegosztásához igazodtak (Havas 1989), mára – különösen nagyvárosi körülmények között – a tradicionális tevékenységek háttérbe szorultak. Bár a hagyományos foglalkozások korábban is olyan területeket fedtek le, amelyeket a többségi társadalom tagjai nem szívesen láttak el, e munkakörök idővel feleslegessé váltak. Noha az egyes cigány csoportok megélhetési formái különbözőek voltak, az eltéréseket a szegénység idővel felülírta. A zenének vagy a kézművességnek ma is lehet identitásképző szerepe, ám ezeket többnyire kiegészítésként űzik kenyérkereső elfoglaltságaik mellett.

Szociális munkás interjúalanyaim beszámolóí szerint a kerületben élő roma szegénycsoportokra jellemző „seftelés kultúra” ugyan a rendszerváltás utáni időkben valamelyest megélenkült, ám a kilencvenes évek második felében betörő kínai tömegáru ebben a viszonylatban is komoly konkurenciát jelent. A Józsefvárosi piacon zajló kereskedelemben – illetve annak környezetében történő utcai árusításban – ugyan roma családok is érdekeltek, számuk és tevékenységük az ázsiai kereskedőkhöz képest egyre inkább periférikus (Csányi – Szeitl 2010).

Hasonló sorsra jutott a fővárosba költözők munkás identitása is. Legfeljebb egy generáció élvezhette az elmúlt rendszer legnagyobb integrációs programját, a garantált munkát. A munkás életforma által felkínált társadalmi pozíciót napjainkban kevesek élvezhetik. Bár a fővárosba induló munkásbrigádok korábban is rokonsági alapon szerveződtek, az állami munkahelyeken heterogén összetételű közösségekben dolgozhattak.

A családi-rokonsági alapon szerveződő tevékenységeknek a fizikai munka továbbra is fontos részét képezi, azonban a legtöbben csupán a jövedelemszerzési

⁵ Fontos megjegyezni, hogy nem annyira a gyermekek száma növeli meg az osztót, hanem az ellehetlenülésük, jövedelem-nélküliségük miatt időlegesen vagy tartósan befogadott felnőttek jelenléte.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

lehetőségek rugalmas kombinációjával tudnak kiszámítható bevételre szert tenni (Kotics 2012, Messing – Molnár 2010⁶). A fővárosban élő roma szegénycsaládok esetében a stabil munkahelyet sokrétű féllegális tevékenységek váltotta fel.

A közzélekedés által etnikus eredetűnek tekintett foglalatosságok – a lomizástól a vasazásig – a kirekesztettség melléktermékei. Noha ezek egy része komoly szakértelmet és kiterjedt kapcsolatrendszert igényel, tökehiány és megfelelő iskolázottság nélkül kevesen képesek csupán egyetlen feladatkörre koncentrálni. Bár a változatos megélhetési formákat olykor maguk az érintettek is „cigányosnak” nevezik, feltehető, hogy az etnikus meghatározással csupán kényszereiket teszik felvállalhatóvá (Szuhay 1999).

Jövedelemszerzési stratégiák

A vizsgált kerületrészekben élő szegénycsaládok jövedelemszerzési szempontból két meghatározó csoportba sorolhatóak: az állandó munkahellyel rendelkező szerencsés kevesek mellett a többség alkalmi munkákból, illetve különféle vállalkozási tevékenységekből igyekszik bevételre szert tenni.

A jóléti transzferjövödelmek ugyan fontos kiegészítő forrást jelenthetnek, ám az ezekre alapozott megélhetés csupán a városi legendák világában létezik. Ahhoz, hogy egy család kizárólag szociális juttatásokra támaszkodva tudjon elégséges bevételt generálni, visszaélések bonyolult összehangolására lenne szükség (Messing – Molnár 2010).

A transzferjövödelmek maximalizálásának legextrémebb példáival megfigyelésem során csak elvétve találkoztam. Ám a segélyek és támogatások „kreatív felhasználását” ezekben az esetekben is az érintett családok férfi tagjainak alkalmi fizikai munkája kísérte. A rokonságon kívüli személy nyugdíjáért, illetve ápolási díjának megosztásáért való befogadása a fővárosban is előfordul. Az idős emberek ellátása azonban olyan életviteli kompromisszumot jelent, amelyet csak a szélsőséges nyomorban élők vállalnak.

„Az ágyon alszunk a kicsivel, az öt nagyobb meg a szivacson és a kanapén. Feri bácsi megvan a fürdő feletti galérián. Itt lakott a házban, de a lakásmaffia elvette mindenét. Mi ápoljuk, etetjük, ruházzuk. Nem zavar sokat, napközben eljárkál a környéken.” (Nő, 26)

⁶ Messing Vera és Molnár Emília megfigyelései elsősorban Kazincbarcika és Komló városának szegény családjaira vonatkoznak, ám eredményeik más nagyvárosok hasonló társadalmi helyzetű lakóira is általánosíthatóak.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Az alkalmi munkából élők széles rétege álláskeresői stratégia szempontjából további két csoportra bontható. A személytelenül, „utcáról beesve” jelentkezők elsősorban a fővárosi vendéglátóipar munkaerőhiányát kihasználva jutnak könnyű fizikai munkához. A nehéz fizikai munkát végzők jellemzően rokonsági-szomszédsági ismeretségeiken keresztül találnak megbízóra.

A fentieknek megfelelően az alkalmi munka világának is szigorú hierarchiája alakult ki (Messing – Molnár 2010). A rokonsági-szomszédsági alapon szerveződő munkásbrigádok státuszviszonyai az egyes szereplők közösségen belüli megítélésére is hatással vannak. A bejáratott kapcsolatrendszer nélkül dolgozók általában kiszolgáltatottabb helyzetből indulnak, mint a folyamatos alkalmi munkával bírók.

„Bejelentett munkám nincsen, de a téli időszak kivételével a nagybátyám vállalkozásában mindig megvan a helyem. Tudja, hogy számíthat rám, így van, amikor két építkezésén dolgozom felváltva. A bátyám már amolyan kisleányok és gyakran apu is besegít.” (Férfi 21)

A jellemzően feketén dolgozó munkavállalók számára a legnagyobb rizikót a késedelmes munkabérfizetés, illetve az adott vállalkozó rosszhiszemű magatartása jelenti (Kotics 2012). Az egyéni alkuk és szóbeli megállapodások világában a kockázatok mérséklését kizárólag a családi-rokonsági szálakon szerveződő lehetőségek biztosítják. Szintén komoly előnyt jelent, ha az adott munkavállaló azonos vállalkozó vagy brigádvezető keze alatt dolgozik (Messing – Molnár 2010).

Az egymást váltó alkalmi munkák a bejelentett munkaviszonyhoz képest további kényszereket eredményeznek. Interjúalanyaim egy része még visszatérő alkalmazás esetén is csupán akkor számíthat folyamatos megkeresésekre, ha munkáltatóinak sosem mond nemet. Ennek megfelelően nem ritka a megszakítás nélkül, több műszakban végzett nehéz fizikai munka. Külföldi foglalkoztatás esetén pedig a két-három hétig tartó, napi tíz-tizennégy órás munkaidő tekinthető általánosnak.

Az építőipari gyakorlattal rendelkező budapestiek közül egyre többen próbálnak szerencsét külföldön. A családtól távol töltött több hetes munkaciklusok ellenére számos interjúalanyom Ausztriában és Németországban tett kísérletet az érvényesülésre.

„Apuval Németországban nagyon jól jártunk. Ablakokat cseréltünk és több helyen a munka utáni javításért, takarításért borralalót kaptunk. Egyszer egy idős asszony búcsúzóul száz eurót nyomott a kezünkbe. Apu annyira lelkes lett, hogy attól fogva boldog-boldogtalannak reggelre köszönt. Esténként úgy kellett rászólni, hogy elég lesz csak biccenteni.” (Férfi, 31)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Bár a külföldi munkavállalással realizálható magasabb jövedelem sokak számára vonzó, a hely- és nyelvismeret szintén kockázatokat rejt. Az alkalmi munkavállalók gyenge érdekérvényesítő képességével a toborzók gyakran visszaélnék.

„Legutóbb Stuttgartban nagyon átverték. Voltam már kint korábban is, de most egyedül mentem. A vállalkozó nyolc eurós órabért, szállást, kaját és cigit ígért. Amire kiértünk az órabér négy euróra csökken. Ha anyu nem utal Western Unionon, még mindig ott alszom a pályaudvaron.” (Férfi, 23)

A könnyű fizikai munkát végzők esetében a bejáratott kapcsolatrendszer részben az eltérő fizetési feltételek, részben az alacsonyabb jövedelem miatt nem szükséges. A fővárosi vendéglátás legszerényebb presztízsű állásaiban dolgozók sűrűn váltanak munkahelyet. Mivel a vendéglátóipar takarító és kisegítő munkáit jellemzően órabérben fizetik, így sem a munkáltató, sem a munkavállaló számára nem jelent megrázkódtatást a magasabb fluktuáció.

„Valamilyen lehetőséget a gyerekek mellett is találok. Egyszer a barátnőim szólnak, máskor bemegyek egy hotelbe vagy étterembe. Egyszerűen megkérdezem, hogy nem keresnek-e éppen valakit. Közben meg figyelem az ismerősöknél, hogy ki keres többet. Ha üresedés van, már másnap oda megyek.” (Nő, 22)

Az állandó jellegű alkalmi munkával rendelkező szak- és betanított munkások, illetve a közülük kiemelkedő brigádvezetők, „kisfőnökök” mellett a vállalkozási tevékenységet folytató családok jelentik a főváros szegregátumszerű világának közép és felső rétegét.

Az építőipari beruházások alvállalkozói mellett számos család az üzleti tevékenység kevésbé tőkeigényes formáit választja. A kereskedelmi ügyletek általában a gyors megtérülésre fókuszálnak, így az adásvétel tárgya széles palettán mozog. Amikor egy adott termékcsoporthoz csökkenő kereslet mutatkozik, a kereskedők szinte azonnal profilt váltanak (Messing – Molnár 2010, Csányi – Szeitl 2010, Kovács – Lőke – Bacsó 2010).

„Bátyya (nagybácsi) mindennel foglalkozik, amit el tudsz képzelni. Lakásokat újít fel, aszfaltozik. Amikor pénze van, akkor egy-két kocsitis behoz és itthon adja tovább. Az ismeretségi körben pénzt is kiad kamatra.” (Férfi, 23)

A szakmát tanuló fiatalok egy része ugyan nem tud a képzettségének megfelelően elhelyezkedni, ám megszerzett készségeiket szabadidejükben kamatoztatják. A környezetük bezártságára, illetve krónikus pénzhiányára vállalkozásokat építe-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

nek. A szépségápolási szolgáltatások széles palettáját kínáló lakásukon, valamint kuncaftjaik otthonában végzik tevékenységüket.

„A lányom az unokatestvéreivel szépségápolással foglalkozik. Eleinte a saját örömeikre csinálták, mára egészen sokan járnak hozzájuk. Az üzlet ismeret-ségi alapon szerveződik, szinte kizárólag roma ügyfeleik vannak.” (Férfi, 55)

A kiterjedt családi kapcsolatok üzleti életben történő mobilizálása információ-szerzési, munkaszervezési, adó- és járulékoptimalizálási, valamint bizalmi szem-pontból is lényegesek. A rokoni viszonyok azonban nem írják felül a szakértelmet. Ha valaki megbízhatatlanná válik, nem csak az üzleti lehetőségektől esik el, de család-on belüli megbecsültsége is csorbát szenved.

A fogyasztási szerkezet sajátosságai

Az órabérben, illetve hetibérben szerzett jövedelmek hatással vannak a fővárosi sze-génycsaládok fogyasztási szerkezetére. Az érdemi megtakarítások hiánya, a nehezen kalkulálható jövedelmek a beosztó életmód útját állják. A gazdaságosabb heti-havi nagybevásárlás helyett az éppen keletkező bevételek csupán az aktuális szükségle-tek kielégítésére alkalmasak. A töredezett fogyasztási szerkezetről a környező kis-boltok dolgozói is beszámoltak:

„Itt olyan, hogy nagybevásárlás nincsen. Folyamatosan vásárolnak, napjában többször, de csak egy-két tételt. Van, hogy meg is kérdezem, hogy abból az egy krumpliból vagy egy tojásból mit főztök.” (Bolti eladó, Diószeghy Sámuel utca)

Ugyan a helyi kisboltoknál a hipermarketek kedvezőbb árakat biztosítanak, ám a legszegényebbek mozgása csupán néhány utcára, kerületrésze-re korlátozódik. Mivel a helyiek túlnyomó többségének családon kívüli szociális kapcsolatai meglehetősen szűk körűek (szomszédok, utcabeliek), így – főleg az asszonyok – szinte folyamato-san egymás lakóhelyei között mozognak. Tekintve, hogy a munkával rendelkezők a kerület általuk ismert részein kívül célirányosan közlekednek, vásárlásaikat a kör-nyező kisboltokban intézik.

„Itt főleg alapvető élelmiszerek, tisztálkodószerek, édesség, meg alkohol van. Hozzánk a szomszédos bérházak lakói járnak, ismerünk mindenkit személye-sen. Az új építésű lakásokból csak elvétve. Gondolom, azok jobban kimozdul-nak, meg másra van igényük.” (Bolti eladó, Diószeghy Sámuel utca)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

A gyenge kapcsolatok krónikus hiánya a külső világgal szembeni bizalmatlansághoz, a családi-rokonsági kapcsolatok felértékelődéséhez vezet. A legszűkebb környezettel való kényszerű gazdasági közösség fenntartása egyfajta sajátos nem piaci magatartást eredményez (Putnam 2015). A rokonsági-szomszédsági rendszerekből szőtt biztonsági háló az információk és anyagi javak kölcsönös megosztását feltételezi. Az értékarányos megtérülés helyett a viszonyosságon alapuló „bizalomkredit” kerül előtérbe.

„Amikor legutóbb kerestem kilencszázézet, akkor hazaadtam anyunak háromszázat, mert ő főz mindannyiunkra. Vettem egy arany láncot, meg egy telefont. Ha megszorulok, ezeket könnyen pénzzé teszem. A maradékból meg adtam a testvéreimnek, barátaimnak. Az ilyesmit pontosan nem tartom számon, mert tudom, hogy rájuk munkában, pénzben mindig számíthatok.” (Férfi, 21)

A családok kiegyensúlyozott gazdálkodását szintén megnehezíti a „gazdasági menekültek” visszatérő jelenléte. A nagycsaládi struktúrában az éppen élelem nélkül maradt részcsaládok tagjai gyakran rokonaikhoz fordulnak. Érdemi megfigyelések hiányában a megszorult családtagok megsegítése jórészt természetben történik. A nagycsaládi létforma tehát egyfelől védelmet biztosít a hosszan tartó nélkülözéssel szemben, másfelől viszont ellehetetleníti a részcsaládok tartalékképzését (Fleck – Orsós – Virág 1999, Durst 2006).

„Ha valaki bejön hozzánk, olyan nincs, hogy étellel-itallal ne kínálnám. Sőt, azt is rögtön látom, hogy ki az, akinek nem jut étel otthon. Azok szégyellik jobban, úgy kell biztatni őket, hogy egyenek valamit. Ha mi szorulunk rá, tőlünk sem tagadják meg.” (Nő, 49)

Hétköznapi és ünnepi kiadások

A hétköznapi otthoni főételkészítése a közösen elfogyasztott, általában szegényes vacsora. A vacsora a család életében és időbeosztásában fontos szerepet játszik. A közös étkezés viszonylag késői időpontja hatással van az iskolás-, és óvodáskorú gyermekek mindennapjaira. Késéseik, hiányzásaik sok esetben kapcsolatban állnak az esti tevékenységek kitolódásával. A családok legfontosabb bevételeit jelentő nehéz fizikai munkát végző férfiak bérükhöz napi, illetve heti bontásban jutnak hozzá. Így nélkülük a vacsora elkészítéséhez szükséges alapanyagok beszerzése is nehézkes.

„Ha tehetem, félreteszek egy kis pénz, de most sincs több mint negyvenezer forint. A vásárlásokat abból intézem, amit ketten megkeresünk. Amikor dolgozom, akkor az aznapiból, máskor a férjem béréből.” (Nő, 22)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

A gyermekek szükségleteinek egy részéről a közétkeztetés gondoskodik. Otthoni étrendjük túlnyomórészt kenyérből és egyszerűbb alapanyagokból (liszt- és zsírfélékből, krumbliból) készült ételekből áll. Hús legtöbbször csak a vasárnapi ebéd alkalmával kerül az asztalra, amolyan húspótlóként gyakoriak a tojásos ételek. Zöldséghez, gyümölcsökhöz, sajthoz, joghurthoz és egyéb minőségi tejtermékekhez sokan csupán az óvodában, illetve az iskolában jutnak.

A vasárnapi ebéd általában húslevest és valamilyen rántott vagy sült húst jelent, némi savanyúsággal. Előfordulnak még különböző pörkölt-, illetve spagettivariációk. Az univerzális ünnepi étel – amely akár karácsonykor, akár a születésnapok alkalmával főételnek számít – a töltött káposzta. Édességként általában kókuszgolyót és különböző piskótákat készítenek. A legszegényebb családoknál a gyermekzsúrok alkalmával a torta jelenti a születésnap ajándékot.

A családok többségének hétköznapi gazdálkodása a szegénylét keretei között racionálisnak tekinthető. A presztízsberuházások javarészt a vállalkozási tevékenységet folytatók esetén, a fontosabb üzleti sikereket követően jelennek meg (Balázs 2015). A jövedelmi viszonyaikhoz képest fényűzőnek tekinthető kiadások leginkább a gyermekek vágyainak kielégítését szolgálják. A szülők szégyenérzetük kompenzálása gyanánt egy-egy születésnap vagy más ünnep alkalmával néha erejükön felül költenek.

Kívülről szemlélve ugyan indokolatlan kiadásnak tűnhet, ám a mindennapok kilátástalanságában fontos szelepfunkciót töltenek be a nagycsaládi multságok. A különböző ünnepek és évfordulók alkalmával az általános nélkülözést a rokonsággal közös bulik oldják fel (Ambrus 2000, Kecskés 2005). A társadalmon kívüli szegénységben élők, ha néhanapján módjuk adódik rá, egyfajta elkeseredett dühvel vetik bele magukat a szórakozásba. Ilyen alkalmakkor egy-egy „kiscsalád” (nukleáris család) anyagi lehetőségeihez mérten járul hozzá az esemény költségeihez.

„Amikor nincsen pénzünk, a férjem a multságra kölcsönkér. Meghívnák a testvérei, de nem akar a rokonság előtt szégyenbe maradni. Legalább ilyenkor jól érezzük magunkat, ha már másra amúgy sem jut soha.” (Nő, 22)

A szegénycsaládokra jellemző időszakos „túlfogyasztás” jelenségét szociális munkás interjúalanyom szintén a krónikus nélkülözéssel magyarázza. A hiánygazdálkodást megszakító jelentősebb bevételeiket az érintettek éppen ezért nem mindig racionálisan osztják be. A hétköznapi életben elfojtott szükségletek kielégítése néha látványos külsőségekben, a fogyasztói javak hajszolásában tör utat.

„Az itteni családok többsége úgy ahogy képes gondoskodni a legelemibb szükségleteiről. Ez azonban nem jelent sem minőségi étkezést, sem minőségi ruházatkódást. Ezt kompenzálja a kifelé forduló nagyozolás, az időleges dőzsölés, bulizás.” (Szociális munkás, 53)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Egyenlőtlenségek a háztartáson belül

Arra a kérdésre, hogy az azonos mértékben szegény háztartásban élők mennyire eltérő módon szegények, még a jelentős apparátusokat alkalmazó vizsgálatok is nehezen adnak választ. Ritka kivételtől eltekintve (pl. Bass László, Czibere Ibolya, Darvas Ágnes, Tausz Katalin munkássága) azt szokás feltételezni, hogy az azonos (stabil összetételű és jövedelmű) háztartásokban élők egyformán szegények (vagy nem szegények).

Kutatási területemen a háztartáson belüli egyenlőtlenségek három formája figyelhető meg. Általános jelenség, hogy az iskolába járó gyermekeknek a kortárs közösségek elvárásait és divatjait követő igyekezetét a szülők erejükön felül is igyekeznek kiszolgálni (lásd előző alfejezet). Másfelől pedig a befogadott idős, beteg vagy fogyatékos felnőttek helyhez kötöttségükkel a jövedelmekből kevésbé részesülnek, mint az aktív családtagok. Czibere Ibolya könyvében (Czibere 2012) a családon belüli jólét nemi alapú egyenlőtlenségeire hívja fel a figyelmet. Állításait interjúalanyaim is megerősítik: bár a napi pénzkezelési feladatok általában a nők felelősségi körébe tartoznak, az egyéni fogyasztások viszonylatában éppen részükről tapasztalható lemondás. Ahogyan a szabadidős tevékenységek terén, úgy az individuális fogyasztásokat illetően is a férfiak folytatnak szabadabb életvitelt.

„Én akkor veszek magamnak egy ruhát, ha gyerekeknek már megvan minden. Neki persze mindig jut cigarettára, italra, játékgépre. Ő oda megy, ahova akar, rám meg mindig rám szól, hogy ne csavarogjak.” (Nő, 26)

Ugyan fővárosi körülmények között az étkezési költségek a folyó bevételekből finanszírozhatóak, ám a férfiak ezen a területen is sajátos előnyöket élveznek. Gyakran a házasságkötéssel sem szűnik meg az anya és fia között fennálló kötelék. A férfiak számára sok esetben a családalapítás és az önálló lakhely fenntartása mellett is kiegészítő élelemforrást jelent az anyai háztartás.

„A férjem munka után mindig felmegy az anyához, ott eszik, cigizik, csak utána jön haza. Két utcára vagyunk egymástól, mégsem ide vezet az útja. Sokszor vita van belőle, amikor elvárja, hogy mindketten főzzünk.” (Nő, 23)

A gender alapú fogyasztási és hatalmi egyenlőtlenségeket valamelyest ellensúlyozza az öregek autoritása. Mivel idős kort a szegény, képzetlen világban többnyire a nők élnek meg, mindez számukra sajátos szereperősséget teremt. Különösen a távolabbi rokonokat is befogadó, több generációs együttélések esetén feltűnő a női háztartásfők kitüntetett pozíciója. Az egyes háztartásokban a mindenki által „mamának” tekintett idősebb nők szerepe gyakran kiterjed a közös költségek „bevasalására” és elköltésük felügyeletére, valamint a családon belüli a konfliktusok rendezésére.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Bár a Magdolna-negyed szegénységi „gender-profilja” valamelyest eltér a globális trendektől, mégsem állítható egyértelműen, hogy a női háztartásfők otthonai szegényebbek lennének, mint a férfi háztartásfőké. Ebben mindenképpen szerepet játszik, hogy a több generációs együttélésnek köszönhetően lényegében nem találkozhatunk felnőtt férfi nélküli háztartásokkal.

Nemcsak a Magdolna-negyedben, hanem országosan is külön kutatást érdemelne annak a vizsgálata, hogy mennyiben a gazdasági instabilitás szükséges velejárója, illetve milyen mértékben a szegénység gazdasági kényszere a családi összetétel változókéony természete. Ebből a vonatkozó szakirodalom a partnerkapcsolatok törékenységét, megszakításait szokta kiemelni. Ugyanennyire fontos jelenség azonban, hogy a megszakított korábbi együttélések után a felnőttek nagyon gyorsan ismét összeállnak, illetve összeköltöznek más személyekkel. Mindez magyarázatul szolgálhat arra, hogy ritkán – és jellemzően csak átmeneti jelleggel – találkozhatunk fiatal, illetve középkorú női háztartásfővel bíró családokkal.

A szegénységben még a két rendszertelen, alkalmi jövedelem egymáshoz kapcsolása is nagyobb biztonságot teremt, mint az egyetlen, nehezen kiszámítható bevételforrásra alapozott megélhetés. A jelenség másik feltételezhető oka, hogy a szolgáltatások dominálta munkaerőpiacok annyiban „emancipálják” az együttéléseket, hogy a férfiak és nők alkalmi munkavállalási lehetőségei kiegyenlítődnek, sőt – amint arra a dolgozat korábbi fejezetei is rámutattak – számos esetben a nők javára billennek el.

A kiadáscsökkentés eszközei

A fővárosi roma szegénycsaládok kiadáscsökkentő gyakorlatai szintén nem etnikusan meghatározottak. A többgenerációs együttélés, a gyakori lakóhely-változtatás, illetve a lakhatási költségek és fogyasztási szokások visszafogása bármely szegény-csoport esetében hasonló eszközökkel történik.

A zsúfolt lakhatási viszonyok, a matrilocális lakóhelyválasztás, a rokonság tagjainak életszervezési együttműködése elsősorban a társadalmi kapcsolatok és a földrajzi mobilitás beszűkülésével magyarázható (Clark 2008, Putnam 2015, Young – Willmott 1999). A háztartások összeolvadása, a környékbeli rokonság gazdasági-házvezetési-gyermeknevelési együttműködése védelmet biztosít az egyes családok számára.

„Nálunk éhezés nem létezik. A férjemmel, a két sógorommal lakunk együtt anyósoméék házában (lakás). Mindhárom férfi dolgozik, anyósom is, én is eljárunk takarítani. A sógornóm nem él velünk, de ő is ad haza pénzt. Együtt főzünk, ha valaki nem keres, annak is jut a közösből.” (Nő, 22)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Mivel a családok jövedelmeinek túlnyomó többséget az élelmiszer-beszerzés, valamint a rezsiköltség emészti fel, sokan az utóbbin igyekeznek spórolni. Ennek megfelelően számos lakásban a tűzhely működtetése PB-gázpalack segítségével történik, valamint a téli időszakban a lakószobák egy részét nem fűtik, máshol mobil elektromos konvektor szolgáltat melegeget. Amikor a közüzemi tartozások miatt megszüntetik az ellátást, az áram visszakötése gyakran illegálisan történik (Ambrus 2000, Tábori 2009).

A pénzzavarba került, illetve a vállalkozási tevékenységhez szükséges tőke hiányával küzdő családok nem ritkán uzsorahitelhez folyamodnak (Messing – Molnár 2010, Kotics 2012). Az uzsorahitelezés azonban békésebben zajlik, mint azt a médiabeszámolók láttatják. Az illegális hitelnyújtással foglalkozók legtöbbször ugyanabban a környezetben élnek, mint az általuk hitelezettek. Tekintve, hogy az igénybe vevők sok esetben éppen gang- vagy utcaszomszédai, adósaik életvitelére, bevételforrásaikra közvetlen rálátással rendelkeznek.

„Nem tudom neki (az uzsorásnak) nem megadni, mert itt laknak a házban a rokonai. Azok látnak mindent, tudják, hogy a Feri (férj), hogy dolgozik. Ők is a kisboltba járnak vásárolni, ugyanott isznak, ahol az uram szokott a barátai-val.” (Nő, 28)

A hitelnyújtás kölcsönös bizalmon alapuló ügylet, ahol a fizikai fenyegetésnél a további kölcsön megtagadása súlyosabb fenyegetés. A legszegényebb családok ciklikus eladósodása általános, a helyiek csupán arra ügyelnek, hogy a törlesztést újabb uzsorahitel igénybe vétele nélkül tudják teljesíteni. Pánikot azok a helyzetek okoznak, amikor a korábbi hitel kiegyenlítése érdekében az eladósodott az általa lakott kerületrészekén kívülről jut újabb forráshoz. A közösségen kívüli hitelezőt ugyanis nem kötik a helyben érvényes szokások, így következmények nélkül vehet elégtételt az adóson.

Összefoglalás

A fővárosi roma szegénycsaládok jövedelemszerzési és gazdálkodási stratégiáit elsősorban a rendszerváltás után beszűkülő kapcsolathálózat határozza meg. Bár a megélhetési módok – olykor az érintettek részéről is – etnikus magyarázatot kapnak, a szegregátum-jelenségek a világ bármely részén hasonló életszervezési gyakorlattal párosultnak. A Magdolna-negyed szegény családjainak hétköznapi gazdálkodását nem valamely sajátos, etnikai gyökerű hagyományok, hanem kényszer szülte gazdasági szükségszerűségek, önvédelmi reflexek formálják.

A fővárosi roma szegénycsaládok esetében a rokonság az egyetlen stabil társadalmi struktúra. A rokonsági hálózatok töltik be a legfőbb életszervező és normaalkotó

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

szerepet. A szabadidős és a munkajellegű tevékenységek is a rokonsági rendszerbe szorultak vissza. A rokonsági-szomszédsági alapon szerveződő tevékenységek az intézményen kívüliség és a bizalomhiány termékei.

Józsefváros, illetve Ferencváros legszegényebb kerületrészeiben a hagyományos mesterségek alig fellelhetőek. A családok gazdálkodása változatos alkalmi munkák és sokrétű vállalkozási tevékenységek kombinációjából tevődik össze. A jóléti transzferjövedelmek a környékbeli családok számára fontos kiegészítő forrást jelenthetnek, ám a rájuk alapozott megélhetés csupán a városi legendák világában létezik.

Az alkalmi munkavállalókon belül két jellegzetes csoport különíthető el. A személytelenül, „utcáról beesve” jelentkezők elsősorban a fővárosi vendéglátóipar munkaerőhiányát kihasználva jutnak könnyű fizikai munkához. A nehéz fizikai munkát végzők jelentős része rokonsági-szomszédsági kötelékekbe szerveződik.

A fentieknek megfelelően az alkalmi munka világának is szigorú hierarchiája alakult ki. A rokonsági-szomszédsági alapon szerveződő munkásbrigádok státuszviszonyai az egyes szereplők közösségen belüli megítélésére is hatással vannak. A bejáratott kapcsolatrendszer nélkül dolgozók általában kiszolgáltatottabb helyzetből indulnak, mint a folyamatos alkalmi munkával bírók.

Az építőipari beruházásokat kiszolgáló vállalkozások mellett számos család az üzleti tevékenység kevésbé tőkeigényes formáit választja. A kereskedelmi ügyletek általában a gyors megtérülésre fókuszálnak, így az adásvétel tárgya az aktuális kereslethez igazodva széles palettán mozog.

A kiterjedt nagycsaládok életszervezési együttműködése a biztonsági háló funkcióját tölti be. A rájuk jellemző szolidaritás azonban ellehetetleníti az egyes részcsaládok tartalékképzését. A nehezen kalkulálható jövedelmek és a megtermelt javak közösségen belüli megosztása töredezett fogyasztástervezetet és visszatérő eladósodottságot eredményez.

A szegénycsaládokra jellemző időszakos „túlfogyasztás” jelenségét a krónikus nélkülözés magyarázza. A hiánygazdálkodást megszakító jelentősebb bevételek elköltése éppen ezért gyakran nélkülözi a racionalitást. A hétköznapi életben elfojtott szükségletek kielégítése látványos külsőségekben, a fogyasztói javak hajszolásában tör utat.

A háztartáson belüli egyenlőtlenségek három formája figyelhető meg. Általános jelenség, hogy az iskolába járó gyermekeknek a kortárs közösségek elvárásait és divatjait követő igyekezetét a szülők erejükön felül is igyekeznek kiszolgálni. Másfelől pedig a befogadott idős, beteg vagy fogyatékos felnőttek helyhez kötöttségükkel a jövedelmekből kevésbé részesülnek, mint az aktív családtagok. A napi pénzkezelési feladatok általában a nők felelősségi körébe tartoznak, ám az egyéni fogyasztások vonatkozásában éppen részükről tapasztalható lemondás. Ahogyan a szabadidős tevékenységek terén, úgy az individuális fogyasztásokat illetően is a férfiak folytatnak szabadabb életvitelt.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Irodalom

- Ambrus Péter (2000): A Dzsumbuj. Lazi Kiadó, Budapest
- Balázs András (2015): A magán és közösségi lét terei és helyszínei, a tulajdon szerepe a társadalom periferiáján élő fővárosi roma közösségekben. In: Metszetek, 3: 3–13. http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek%202015_3%20balazs%203-13_0.pdf (Utolsó letöltés: 2017.08.21)
- Durst Judit (2006): Kirekesztettség és gyermekvállalás – A romák termékenységének változása néhány „gettósodó” aprófaluban (1970–2004). Doktori értekezés. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/24/1/durst_judit.pdf (Utolsó letöltés: 2017.08.21.)
- Durst Judit (2002): „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul” – Megélhetési stratégiák egy kisfalusi cigány közösségben. In: Esély, 4: 99–121.
- Czibere Ibolya (2012): Nők mélyszegénységben. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Clark, Kenneth B. (2008): Fekete gettó – A hatalom dilemmái. Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság, Budapest
- Csányi Zsanett – Szeitl Blanka (2010): Józsefvárosi piac. In: Sík Endre (szerk.): Piac-hely, kgst-piac, emberpiac. ELTE TáTK, Budapest: 276–281.
- Hajnal László Endre (1999): Nagyvárosi cigányok az új gazdasági környezetben. In: Regio, 1: 84–102.
- Havas Gábor (1989): A cigány közösségek történeti típusairól. In: Kultúra és Közösség, 4: 3–20.
- Havas Gábor (1982): Foglalkozási stratégiák különböző cigány közösségekben. In: Andor Mihály (szerk.): Cigányvizsgálatok. Művelődéskutató Intézet, Budapest: 181–202.
- Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde (1999): Élet a Bodza utcában. In: Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaságban. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest: 80–140.
- Kecskés Éva (2005): Dzsumbujisták. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest
- Kotics József (2012): Tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiái. Pro Cserehát Egyesület. <http://www.uni-miskolc.hu/~btkvat/doc/pub/kotics/amainapnak.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.08.21.)
- Kovács Ernő – Lőke Zsuzsanna – Bacsó Zsuzsanna (2010): Lomizás a mai Magyarországon. In: Sík Endre (szerk.): Piachely, kgst-piac, emberpiac. ELTE TáTK, Budapest: 291–319.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): A kirekesztettség változó formái. Napvilág Kiadó, Budapest

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

- Ladányi János (2005): Rehabilitáció budapesti módra. In: Magyar Építőművészet, 6: 145–154.
- Messing Vera – Molnár Emília (2010): Szegény családok megélhetési stratégiái regionális és etnikai metszetekben. Az OTKA 67898 számú kutatásának kutatási zárójelentése. http://www.socio.mta.hu/dynamic/otka_zarojelentes.pdf (Utolsó letöltés: 2017.08.21.)
- Messing Vera – Molnár Emília (2011): Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. In: Esély, 1: 53–80. http://esely.org/kiadvanyok/2011_1/03messingmolnar.indd.pdf (Utolsó letöltés: 2017.08.21.)
- Messing Vera (2006): Lyukakból szőtt háló: Háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. In: Szociológiai Szemle, 2: 37–54. <http://www.szociologia.hu/dynamic/0602messing.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.08.21.)
- Putnam, Robert D. (2015): Our Kids: The American Dream in Crisis. Simon & Schuster, New York
- Stewart, Michael Sinclair (1994): Daltestvérek. MTA Szociológiai Intézet, Budapest
- Szuhay Péter (1999): A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Medicina Kiadó, Budapest
- Tábori Zoltán (2009): Magdolna negyed. Osiris Kiadó, Budapest
- Virág Tünde (2010): Kirekesztve – Falusi gettók az ország peremén, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Young, Michael – Willmott, Peter (1999): Család és rokonság Kelet-Londonban. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Zolnay János (2012): Tartós munkapiaci kirekesztés, szegénység és társadalompolitikai válaszok. Pro Cserehát Egyesület, kézirat

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Nők a tudományban

A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrusztész ágyába”,
avagy a férfi korrelátum opálos tükre

TAKÁCS IZOLDA¹

ABSZTRAKT

A tanulmány kiemelkedő nőtudósok történelmi példáján keresztül vizsgálja azt a társadalmi örökséget és ideológiát, melyek még mindig fogva tartják a szabad gondolkodást a tudományban, a politikában és minden más területen. Többek között Maria Michell, Marie Curie, Lise Meitner, Vera Rubin tudományos pályafutásának fontosabb állomásaival alátámasztva mutatom be, hogy a teljesítményen kívül mennyire meghatározó a nem kérdése a tudományos pozíciókba kerülést illetően. A témát a nőkérdés elméleti keretein belül ragadom meg, melyet megannyi kérdés és meddő vita jellemez, pl. a biológiai és a kulturális determináltság apóriája, azaz, hogy a természetnek vagy a nevelésnek, vallásnak, kultúrának, szocializációnak van-e nagyobb befolyása a nemi szerepeket illetően

KULCSSZAVAK: nők, egyenjogúság, tudomány, dekonstrukció, bináris opozíciók

ABSTRACT

Women in science

The odyssey of the female scientists, from the Background to the „Procrustean bed”—The opaque mirror of the male correlate

This study examines the social ideology regarding gender equalities, through outstanding women's scholars, which is based on old traditions and customs. Among other things, I present the main stages of the scientific career of Maria Michell, Marie Curie, Lise Meitner, Vera Rubin. I capture the subject within the theoretical framework of women's studies, which is characterized by many questions and debates, for example the biological or the cultural determinism (the nature or education, religion, culture, socialization) have greater influence on gender roles.

KEYWORDS: Women, Equality, Science, Deconstruction, Binary Oppositions

¹ Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola Szociológia és társadalompolitika doktori program, doktorandusz.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Bevezetés

„Nem a legrosszabb izlésről árulkodik-e, hogy a nő tudóssá készül válni? A magyarázat eddig szerencsére a férfi dolga, a férfi adottsága volt – tehát köztünk maradt” (Friedrich Nietzsche)

Jelen tanulmány kiemelkedő nőtudósok történelmi példáján keresztül vizsgálja azt a társadalmi örökséget és avított ideológiát, melyek még mindig fogva tartják a szabad gondolkodást a tudományban, *in politicis* és minden más területen, ezáltal paralizálva a nemi előítéletektől mentes társadalmi teret. Többek között Maria Michell, Marie Curie², Lise Meitner, Vera Rubin tudományos pályafutásának fontosabb állomásaival alátámasztva mutatom be, a teljesítményen kívül mennyire meghatározó a nem kérdése a tudományos pozíciókba kerülést illetően. Hiszen a nők szakmai és jogi egyenlőségének fejlődését csak akkor lehet megfelelően megérteni, ha megemlítjük, hogy hány konzerválódott szokást kellett legyőzniük az emancipációs harcban. Éppen ezért fontos egy mindenre kiterjedő visszatekintés (Meitner 1960). De nem csak a múlt században, még a tanulmány jelen idejében is fontos volt rákérdezni arra, hogy az emancipáció modern értelemben vett kezdetétől, vagyis a Nagy Francia Forradalomtól napjainkig mennyit változott a megítélés a női tudós alakját illetően?

„A kutatónőkről számos tanulmány született, ami nagyon hasznos, mert ráébredtet az embereket a nők képességeire, eredményeire és azokra a többletkihívásokra, amelyeknek meg kell felelniük” (Hargittai 2015: 10).

Magát a témát a nőkérdés elméleti keretein belül ragadom meg, melyet megannyi *quaestio vexata* (pl. a biológiai és a kulturális determináltság apóriája, azaz, hogy a természetnek vagy a nevelésnek, vallásnak, kultúrának, szocializációnak van-e nagyobb befolyása a nemi szerepeket illetően) feletti meddő vita jellemez.³ Ehhez kapcsolódóan pedig az egyik legfőbb ellenérzést kétségtelenül a patriarchális társadalom azon tétele váltotta ki, miszerint a nevelés körébe tartozó feminitás, illetve a természet körébe tartozó nőiség fogalmi egymásban találják meg a kölcsönösség játékát, míg a tudós nő szókapcsolat sokáig szinte oximoronnak számított. A patriarchális társadalmakban a két nem – mely nemcsak biológiailag, de pszichológiailag és szociális szerepeiket illetően is különbözőek –, csak egymást kiegészítve, egymás különbözőségén alapulva váltak létezővé. „Az egyenlő személyi méltóságú férfi és nő

² „Több szempontból is ő az „első” és az „egyetlen” nő: – a Sorbonne első női előadója, professzora és laboratóriumvezetője (1906), első tudományos női Nobel-díjas, az első kétszeres Nobel-díjas, az egyetlen nő, aki két Nobel-díjat kapott, az egyetlen, aki két különböző kategóriában kapott tudományos Nobel-díjat, az egyetlen, akinek lánya is Nobel-díjas, az első nő, akit érdemei miatt temettek a párizsi Panthéonba” (Hargittai 2015: 20).

³ „A test neme, a bőr színe velünk születik, de megszabja-e maradandó módon sorsunkat, jellemünket, tulajdonságainkat, vagy inkább a hozzájuk kapcsolódó történelmi-társadalmi normák a döntőek, s ezek konstruálják a nemi, faji identitást, sőt magát a testet is – női testként, fekete bőrű testként, persze a mi közreműködésünkkel? (Joó 2010: 66)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

nemükben különbözőek, amely különbözőség áthatja a teljes személyiségüket annak minden dimenziójában” (Scola 2006, idézi: Frivaldszky 2016: 93).

A feministák ellen megfogalmazott kritikák úgynevezett „remaszkulinizációs” törekvésekként léptek fel és egyre szélesebb irodalmat alakítottak ki a régi „rend” visszaállításáért. Többek között úgy, hogy a feminista dekonstrukciós elméletek alapvetéseit kritizálták a posztmodern nemi identitásküzdelmek és a gender ideológia veszélyeit és lehetőségeit taglalva. Elméleteik szerint ugyanis a nemi szerepek különbözősége egyszerre jelent biológiai, pszichológiai és szociális különbözőséget a nők és férfiak között, a legfőbb problémát pedig abban látják, hogy a „feministák” „a nemi identitást egyrésről eljelentéktelenítik, minthogy csak a biologikumra szorítják vissza, s a társadalmi szerepeket »kívülről« az emberekbe »beleszocializálnak« tartják, ami így társadalmilag dekonstruálható és újra is alkotható...” (Frivaldszky 2016: 88).

Hadas Miklós nevezte az ehhez hasonló kritikákat olyan remaszkulinizációs erőkné, amelyek a változásokkal szemben a férfiuralom restaurációjára törekednek, és olyan csoportokat tartalmaznak, amelyek ellentámadásba kezdenek és anti-feminista mozgalmakat létrehozva kísérlik meg visszaforgatni a történelem kerekét (Hadas 2016/b). „Más szóval, a patriarchizmus el akarja hitetni velünk, hogy van valami, amit a nőiség lényegének tekinthetünk, s ez az, amit feminitásnak nevezünk. A feministák ezzel szemben el akarják oszlatni ezt a hiedelmet, szerintük a nők ugyan kétségkívül a női nemhez tartoznak, ez azonban nem jelenti azt, hogy mindegyikük femininné is válik” (Moi 1995: 239).

Jelen tanulmány azt fejtegeti, hogy a nő, mint társadalmi nem, a nevelés által milyen akadályokba ütközött a történelem során, és ezen akadályok hogyan gátolták a kiteljesedésében, a társadalomban betöltött aktív tudósi szerepében.

Az e témakörbe tartozó irodalom nagyon változatos minden tudományterületen. Ahogy erre a már említett Lise Meitner atomfizikus is utalt, saját példáját, tapasztalásait bemutató, a *Physics Today* hasábjain megjelent *The status of Women in the professions* című, 1960-as tanulmányában, sok kérdés kapcsolódott össze a hatalommal, a politikai és gazdasági körülményekkel, a kulturális és erkölcsi attitűdökkel és intézményekkel, röviden mindazzal, ami a társadalom kultúrájának mintázatához tartozik.⁴ Kétségtelen azonban, hogy a nők társadalmi, politikai tapasztalatait vizsgáló szociológiai, irodalomtörténeti, pszichológiai, művészettörténeti tanulmányok megszületését leginkább Simone de Beauvoir *Második nem* című klasszikusa és Virginia Woolf *Room of One's Own* ösztönözték.⁵

⁴ Lásd még, Meitner 1960.

⁵ Lásd még, Kádár 1994: 41

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

A mottóul szolgáló Nietzsche⁶ idézet a *Túl jön és rosszon* című művéből való, ami, annak ellenére, hogy kiragadott idézetként nem foglalhatja magában Nietzsche nőkről alkotott sokszínű vélekedését, itt mégis fontos elemet tartalmaz a tanulmány mondanivalóját illetően. A német filozófus nem tekintette a nőt egységes fogalomnak, mégis gyakran a nőgyűlölő jelzővel illették, holott munkáinak értő olvasói tudják (lásd pl. Del Caro)⁷, különböző nőtípusokról⁸ írt, (hitves, nevelőnő, anya, Örök Asszony, szűz, vénlány, Élet, Ariadné... etc.) melyek vissza-visszatérően és más vonatkozásban (ahogy Derrida elemzéséből, az *Éperon*-ból is világossá vált) jelentek meg a *nő, mint igazságról* szóló diskurzusaiban.⁹ Szerinte (de, ahogy a feminista előfutárok emblematikus művében, így Mill (1988), Beauvoir (1949), Bourdieu is kifejtésre került) nincs magában való nő, hanem a nő kategória a történelem¹⁰ terméke (gondoljunk itt pl. a sokat idézett Beauvoir *A második nem* című művében megírt mondatára is: „Senki nem születik nőnek, hanem azzá válik” (Beauvoir 1969: 197), de kizárólag a férfiak előítéletein alapuló nevelés által lettek a civilizáció produktumai.

„Mi, férfiak azt kívánjuk, hogy a nő ne folytassa önmaga felvilágosítás útján történő kompromittálását: ahogyan férfigondoskodás és a nő kímélése volt, amikor az egyház elrendelte: *taceat mulier in ecclesia!*... úgy gondolom, a nők igaz barátja, aki ma így szól az asszonyokhoz: *mulier taceat de muliere!*” (Nietzsche, idézi Joó 2004 n. a.)

Érdekes pl. az a Derridánál olvasható heideggeri értelmezés is, és amely a *Vidám tudomány* 72. fragmentumára vonatkozik, miszerint maga a létrehozás is – mint a hagyomány egésze, Nietzsche szemében férfias. De ha minden, ami alkot és létre-

⁶ „*Túl jön és rosszon* egy művön belül tükrözi Nietzsche ellentmondásos nőképét. Nőgyűlölőnek kell-e tartanunk vagy a feminista elmélet előfutárának? Valószínűleg mindkettő egyszerre igaz, értelmezésem szerint azonban a kétféle értékelés más síkon helyezkedik el Nietzschénél. Filozófiai értelemben profemínista gondolkodó, de politikai értelemben nőellenes, amennyiben elítéli a nők mozgalmaiban kifejezett autentikus törekvéseket. Az általa helyesnek tartott női szerep a férfinak alárendelt...” (Joó 2004: n. a.)

⁷ Lásd még, Kalmár 2011.

⁸ „Nietzsche nőképe igen sokszínű és ellentmondásos: az Igazság Nőként való felmagasztosító megjelentésétől a tradicionálisan lebecsülő nézeteken át az emancipációs mozgalmak gyilkos kritikájáig terjed. A nőket megvető megjegyzéseket is bőven találunk, sőt, időnként olyan durva kijelentéseket is, melyek alapján akár nőgyűlölőnek is tarthatjuk, mint azt feminista és nem feminista értelmezések is megjegyezték. Nőképe nemcsak Janus-arcú – a legtöbb nagy nietzschei gondolatnak két arca van: egy apollói és egy dionüoszosi – hanem van egy harmadik is, amely túl van az értékellentéteken.” (Joó 2004: n. a.)

⁹ Érdemes e helyen még a kereszténységre és a Mária-kultuszra gondolni, és az ott kibontakozott a lány nő és az anya kontextusra, mely a „nyugati világban megvalósítja a nő hármas metamorfózisát a rokonság legszűkebb rendszerében. ... Dante, aki talán a legjobban tömöríti a három női szerep (lány – feleség – anya) egyesülését teljességgé, eltörölve mindhármát, mint sajátos testiségeket, ugyanakkor pszichológiai funkcióit helyreállítja, és kötelékükből a megingathatatlan és időtlen spiritualizmus talapatát hozza létre: „ős célja az örök határozatnak” [ford. Babits Mihály], pontosít mesterien az Isteni Színjáték (Kristeva 1994: 498).

¹⁰ Alább utalok majd pl. a Foucault-i totális történelem hiányára is.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

hoz férfias, akkor ennél fogva még a létrehozó anya¹¹ is maskulin anya. (vö. Derrida 1992)¹² És mint ilyen, elválík a nő általános kategóriájától.

Nem céлом, hogy „megszelídítsem” a nietzsche-i vagy a derrida-i hangot, vagy bárminemű kisajátító következtetéseket tegyek velük és a nőkérdéssel kapcsolatban, csupán előkészítik a tanulmányom elméleti keretét és annak logikáját.

Mindezeket folytatva nem lehet arról sem megfeledkezni, hogy a nő, mint általános fogalom nemcsak a különböző szerepek miatt nem létezett, de az egyes társadalmi osztályok között meglévő különbségek is nagy távolságot hoztak létre. Hiszen egy arisztokrata nő társadalmi helyzete és szocializációja világot jelentő távolság egy munkáscsaládban nevelkedett helyzetétől. Nem beszélve az interszekcionalitás jelenségéről, amikor két vagy több hátrányos helyzetben lévő csoport metszetében volt egy nő. Így, egy fekete munkásnő helyzete nyilvánvalóan különbözött nemcsak a fehér középosztálybeli nő helyzetétől, de még a fehér munkásnőétől is. Nem beszélve az arisztokrata fehér nőkről általában.

Annak ellenére, hogy a francia dekonstrukciós elméletek hatására, a nő fogalmát felváltotta a *nők* plurális kategóriája, melynek mentén már gyanakodva tekintettek minden addigi, egységesítő, zárt fogalomrendszerre, mint jelölő kategóriára,¹³ ez a viszonylagos sokszínűség a férfi szempontú vélekedést, mint zsinórmértéket mégsem érintette. Vagyis még azzal együtt is, hogy a nőknek nem volt soha egységes csoportja – ahogy említettem – mégis volt (és még jelenleg is van) egy férfi által konstruált *Nő* fogalom, mely akadályt jelentett a társadalmi szerepeiket illetően, annak egy (genderblind) semleges megítélésben.

Összefoglalva, a fenti Nietzsche idézet jelen esetben azt, a címben megfogalmazott opalizációs hasonlatra, illetve a később megjelenő tudás és hatalom kapcsolatra vonatkozik, arra, hogy a nő, mint szubjektum a férfi diskurzusok által nyerte el helyét és értelmét. Vagyis a nő – a férfi, mint viszonyítási alap – által megfogalmazott entitásként jelent és jelenik meg még ma is a társadalomban. A történelem, a filo-

¹¹ De, mint ilyen az anya is a férfi hatalom szolgálatában áll. Julia Kristeva leleplezi ezt idézett tanulmányában, majd rámutat ennek legalapvetőbb problémáira. „De nem elég csak „leleplezni” az „uralkodó hímn hatalom” szolgálatába álló anyák reakciós szerepét. Látnunk kellene, hogy ez a szerep mennyiben válaszol az anyaság bio-szimbolikus látenciáira, és ebből kiindulva meg kellene próbálnunk megérteni, hogy e szimbolikus látenciák kibontakozásával, ... hogyan válnak nőtömegek a legfélelmetesebb manipulációk martalékává, ha még nem váltak volna a progresszista militantizmus elvakultságának vagy a világos és egyszerű elutasításnak áldozataivá, amely lemond arról, hogy tényszerűen, világosan lásson” (Kristeva 1994: 507).

¹² Ugyanakkor érdekes például a feminista irodalomtudományban fellelhető elméletek körében, hogy az irodalmi anyaság metaforái a tizenharmadik és a tizenkilencedik században meghatározóak voltak; az irodalmi alkotás folyamata analógiásan sokkal inkább hasonlított a terhességhez, a vajúdáshoz és a szüléshez, mint a megtermékenyítéshez. „Bizonyára hallotta, hogy Thackeray húsz résszel viselő, s ha csak nem téved az idejét illetően, az első részt karácsonyra várja”. (Ha az írás metaforikusán életet adás, a férfiak mely szervikből hoznak létre szövegeket?) (Showalter 1994: 425)

¹³ Lásd még, Kalmár 2011: 215.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

zófia nemiséget érintő vitáiban és a szövegekben a férfi az egész emberiség színek-dochikus képviselőjeként van jelen.

Nem lennének azonban teljesen igazságosak, ha a fent kifejtett sorokkal rezonálva azt állítanánk, hogy teljesen statikus volt a nők társadalomban elfoglalt helye. Hiszen, és ahogy erre Lise Meitner atomfizikus már említett esszéjében is utalt, a nők ennek ellenére meglehetősen sok mindent elértek az elmúlt 100 év során. Meitner maga is „*nagy befolyással bírt a nők oktatási és szakmai egyenlőségének előmozdításában a hagyományosan férfiak által dominált területeken. Miután Bécsben doktorátust szerzett, 1907-ben Berlinbe költözött, és néhány éven keresztül együttműködött Otto Hahn-val a radioaktivitás tanulmányozásában, igaz a kutatást a Fischer Intézet ácsműhelyében végezte, akkoriban ugyanis még minden laboratóriumot és osztálytermet bezártak a nők számára...*” – írja a Professor Meitner írását bevezető rész.¹⁴ Sőt, Meitner korában is egyre több nő ért el sikereket az addig csak férfiak uralta szakmákban és a tudományban. *De jure* minden férfifoglalkozás elérhető lett a számukra is. A gyakorlatban azonban a dolgok másképp festettek. Marie Curie-nek például még annak ellenére sem adták meg a francia Tudományos Akadémia-i tagságot, hogy kétszer is megkapta a Nobel-díjat. Először csak 1962-ben tanítványát a fizikus Marguerite Perey-t választották a francia akadémia tagjai közé. Ezen felül általánosan elmondható, hogy a nők nem, vagy nagyon kevesen szerepeltek tudományos szakmai fórumokon, konferenciákon. Később, Vera Rubin csillagász, a sötét anyag feltalálója, Meitnerhez hasonlóan ugyancsak folytatta a női jogokért való küzdelmet, azon belül is az asztrofizika területén. „*Gyakran látta a beszélők listáját [egy konferencián]*” – mondja Bahcall –, *és ha nagyon kevés vagy egyáltalán nem volt női előadó, kapcsolatba szeretett volna lépni a [szervezőkkel], és elmondani nekik, hogy van egy probléma, amit meg kell oldani.*”¹⁵ Majd jóval később, ugyancsak tudós lányával kapcsolatban nyilatkozta: „*A lányom csillagász. A kozmikus sugárzás fizikájából írta a doktoriját. Japánba tartott egy konferenciára, és amikor visszajött, elmondta nekem, hogy ő volt ott az egyetlen nő. Sokáig tényleg nem tudtam ezt a történetet sírás nélkül elmesélni, mert egy egész nemzedék különbség van közte és köztem, és mégsem változott sok minden. Néhány dolog jobb lett, de ez nem elég.*”¹⁶ A még ma is aktív Jocelyn Bell Burnell csillagász¹⁷, karrierjének csúcán mindössze két nő volt rajta kívül, 150 férfi professzor mellett.

¹⁴ Lise Meitner(1960): The status of women in the professions In: Physics Today Physics 13, 8, 16, 16

¹⁵ Scoles, Sarah (2016): How Vera Rubin confirmed dark matter – This famous astronomer carved herself a well-deserved place in history, so why doesn't the Nobel committee see it that way? <http://www.astronomy.com/news/2016/10/vera-rubin> (Utolsó letöltés: 2017.11.11.)

¹⁶ Oral History Interviews – Interviews that offer unique insights into the lives, works, and personalities of modern scientists: Vera Rubin <https://www.aip.org/history-programs/niels-bohr-library/oral-histories/33963> (Utolsó letöltés: 2017.11.11.)

¹⁷ 1974-ben nem kapta meg a (fizikai) Nobel-díjat.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Mindezen hagyomány tovább él a nevelés és a szövegek által is, ennek legfőbb oka(i) a férfi narrátorok nyelvbe kódolt szexizmusa lehet, hiszen a tapasztalatunk az ő történeteikben bontakozott ki.¹⁸

A nyelv mint a „mentális aktivitás programja” (Sapir-Whorf) és a dekonstrukciós imperatívusz

„Metaforák, metonímiák, antropomorfizmusok át- meg átrendező serege, azaz röviden: emberi viszonylatok összessége, melyeket valaha poétikusan és retorikusan felfokoztak, felkészítettek és átvitt értelemmel ruháztak föl, s amelyek utóbb a hosszú használat folytán szilárdnak, kanonikusnak és kötelezőnek tünnek föl egy-egy nép előtt: az igazságok illúziók, amelyekről elfelejtettük, hogy illúziók, metaforák, amelyek megkopván elveszítették érzéki erejüket, képüket vesztett pénzérmék, amelyek immár egyszerű fémek csupán, s nem csengő pénzdarábok.” (Nietzsche)

A kérdés tehát az, hogyha a nő/nők, mint társadalmi nem, ahogy említettem, a történelem terméke, a férfi által konstruált, akkor pontosan milyen tapasztalatokat és jelentéseket foglal és foglalhat magában? A nők történelmi tapasztalatainak hol voltak a határai? A rájuk mért jelzők általi korlátok, a megcsontosodott fogalmak közé szorított hamis ön-kép milyen lehetőségektől fosztotta meg őket?

Tény, hogy a történelem során a nők elnyomását természetesnek fogadták el. Az ezt segítő terminusok pedig beépültek a nyelvbe. Ezen kódok, a koherenciájuk és zártságuk miatt, diszkriminációval terhes, leíró fogalmakká alakultak át, míg végül a narratívumokon keresztül kognitív kategóriákká nem váltak. Ezekon át adunk még ma is jelentést a reális eseményeknek, jelenségeknek, melyek így akadályozzák az előítélettől mentes gondolkodást.¹⁹ „A pszichoszimbolikus struktúrájának ebben a jelentésében a nők ... úgy érzik, hogy vissza vannak utasítva, ki vannak hagyva a társadalmi-szimbolikus szerződésből, a nyelvből, mint alapvető társadalmi kötelékből” (Kristeva 341., idézi Kalmár 2011: 19).

¹⁸ Továbbá igazat adunk Hadas Miklósnak is, aki kritika alá vonta Bourdieu-t, amiért az, a mára klasszikusnak számító *Férfiuralom* című művében túlhangsúlyozta a férfiuralom strukturális állandóságát. Hadas levezette, a középkortól a 20. századig, hogyan alakultak át a férfiuralom kikristályosodott mintázatai, és hogyan alakult ki a hegemon maszkulin diszpozícióknak a társadalmi átrendeződésekkel szorosan összefüggő, jól beazonosítható, egymásra épülő relacionális rendszere, amelyek egyre összetettebb alakzatokat hoztak létre (Hadas 2016/b: 219). Mégse feledjük, hogy ennek ellenére a hagyományos szerepek még mindig akadályt jelentenek a nők tudományos előre lépésében, illetve az üvegplafon áttörésében.

¹⁹ „A jel »önkéntes« volta – a jelölő és a jelölt közötti bármilyen természetes összefüggés hiánya – teszi nélkülözhetelenné azt az elméletet, mely szerint a referencia mindig a jelentéstől függ, a jelentés maga pedig a jelölési viszonyok és különbségek strukturált rendszeréhez kapcsolódik. ... Feltehetőleg ez vezet ahhoz az általános felfogáshoz, hogy a »valóságot« mindig már a »diszkurzus« vagy jelölési sémák összessége hozza létre, melyeket annak leírására, vagy magyarázására használunk”. (Norris 1994: 169).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Túlságosan régóta kezelték eleve adottnak azt, amit a Nő kifejezés jelent. Így a leíró kategória (nő-természet, nő-empátia, nőiesség-hallgatás, nő-érzelem vezérelt, nő-hisztéria²⁰ vagy az, hogy a nők kevésbé alkalmasak a műszaki tudományokra etc.) összekeveredett a jelölttel, s ezáltal számos jelentést a nők valós természetének részeként kezelték.²¹ A férfi és a nő képét is tehát a férfi alkotta meg. Mindkét nemet ő ruházta fel az általa igaznak vélt jelzőkkel és szimbólumokkal.

„A hamarosan Nobel-díjas Isidor Rabi nőkről alkotott véleménye az általános felfogást tükrözte. (1938, a szerk.) Rabi szerint a nők idegrendszere: »...egyszerűen más. Nem engedi, hogy koncentráljanak. Azt hiszem ezen nem is érdemes vitatkozni, így van és kész. Mehetnek a nők is kutatóknak és elég jól végzik majd a dolgokat, de átütő eredményeket ne várjunk Tőlük.«” – írta le Hargittai Magdolna, Maria Goeppert Mayer Nobel-díjas magfizikus élettörténetét bemutatva (Hargittai 2015: 121).

Ezek, a nemcsak belső, de a külső jegyeket ugyanúgy érintő jelzők meghatározó módon alakították ki a nők magukról alkotott képét is. A férfi megítélés által (opálos üvegen) visszatükröződve²² látták magukat jónak vagy rossznak, tehetségesnek-tehetségtelennek, nőiesnek vagy férfiasnak, szépek vagy csúnyának. „s az ő (férfiak, a szerk.) nőkről alkotott képeinek akarnak megfelelni a férfi által konstruált történelemben. A feminista elméletben a *male gaze* (férfitekintet) az ezen a területen végzett elemzéseknek összefoglaló megjelölése” (Joó 2010: 70). A társadalmi közvélekedés nehezen bocsátotta meg, ha egy nő „kilógott hagyományos szerepköréből”, ha pedig egy szakmában mégis jeleskedett ott sem kímélték meg a „férfitekintetek” és a férfiak ítélete.

„Mindig az volt a volt az egyik nagy szívfájdalmam, hogy a tudományos életben a női viselkedésnek sokkal kisebb a játéktere, mint a férfinak. A férfinak mindent szabad: senki sem teszi szónvá, ha csendesek, és azt se, ha mérhetetlenül agresszívok. De ha egy nő bármelyik irányban kilóg egy nagyon keskeny sávból – vagy túl csendes, vagy túl agresszív, biztosan negatív megjegyzéseket tesznek rá – mindkét irányban.” – nyilatkozta Shirley M. Tilghman molekuláris biológus (Hargittai 2015: 360).

A női lét ezen tengelyek külső-belső polaritása mentén alakult ki. De ez a szempontrendszer és logika nemcsak lebecsülő, hanem egy női eszménykép kialakulá-

²⁰ Gondoljunk csak az orvostudományban a hisztéria és a nő nem összekapcsolására. „A hisztériával diagnosztizált betegek gyakran deviánsnak minősített személyek voltak, akik áthágták a nemükre és pozíciójukra szabott normákat” (Borgos 2013: 36). Ferenczi Sándor pedig, aki egy modernebb felfogást képviselt, a hagyományos női szerepek és szexualitás konfliktusához kapcsolja a hisztériát. (Lásd még: Borgos 2013: 36.) „A női test jellegzetes tünete a mai korban az evészavar, annak különböző súlyossági formái: anorexia, bulimia. Freud korában még a hisztéria volt a jellegzetesen női betegség, amely mára eltűnt.” (Joó 2010)

²¹ Lásd még Takács 2012: 377.

²² A hallgatag asszony képeinek ellentéte kétségtelenül a zsémbes, pörlekedő asszonyé, később a castatrice-é, akitől menekülni kell, akit el kell némtani, ártalmatlanná kell tenni valahogyan, ahogy a „hazug” vagy a kényelmetlen igazságokat kimondó poétákat is ki kell zárni a köztársaságból (Brooke – Rose 1994: 484).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

sához is vezetett, mely annak ellenére, hogy sokszor piedesztálra²³ állította a nőt, valójában ez is csak a férfiak bináris különbözőség iránti vágya volt.²⁴ „[M]i (férfiak, a szerző), akiknek sorsunk nehezünkre esik, s megkönnyebbülésünk végett szívesen tár-sulunk olyan lényekhez, akiknek kezei, pillantásai és dőreségei közt a saját komolysá-gunk, nehézkedésünk és mélységünk látszik dőreségnek...” (Nietzsche, idézi: Joó 2004: n. a.)

Kezdvé a lovagkortól, a magasabb társadalmi osztályok elérhetetlen ideáljain keresztül a prózában²⁵, lírákban megénekelte női eszményképekig, ezek a fabulák mind a nőt tárgyiasították, és konzerválták a sztereotípiákat, még akkor is ha látszó-lag dicsérőek voltak. Ha elolvassuk Balzac novelláját, a Sarrasine-t (melyet Roland Barthes vont elemzés alá az *S/Z* című művében, hermeneutikus kódok után kutatva), illetve a nagy klasszikust Geoffrey Chaucer Canterbury mesecsoportjából „*A lovag meséjét*” egyértelműen kirajzolódnak az említett problémák. A férfi narratívumok ezekben, és egyéb irodalmi szövegtörzsekben, mesékben, versekben például egyértelműen a női szépséggel és a lovagok/szerelmes férfi narcizmusával kapcsola-tos művészi közhelyek gyűjteményei voltak. „A kritika tárgya elsősorban a herceg eljövételére várakozó női szereplő, szerintük (feministák, a szerk.) ugyanis ez a sze-rep a passzív női magatartást hirdeti példaértékűnek” (Zsadányi 2002: 141). Ezen imaginárius, illuzórikus narratívumok tehát sok esetben egy elvont kategóriává tet-ték meg a nőt, mely így lett megfosztva valódiságától, kiteljesedésétől, jogaitól.

²³ „Mindig úgy gondoltam a nőre – mondja Tesla –, mint aki egy talapzaton áll, mivel elméjének és lelké-nek összes tulajdonságával felülmúlja a Férfit. Képletesen szólva egy magasztos piedesztálra helyeztem őket, mert úgy gondoltam, hogy minden tulajdonságukban felülmúlják a Férfiakat. A lábaik elé borulva imádtam őket, akiket én emeltem ilyen magasságokba, és mint minden igaz hívő az istentszteleit közben méltatlannak éreztem magam hozzájuk. Ez azonban már a múlté. Mára a lány hangú, gyengéd nőből olyan valaki lett, aki azt hiszi, hogy életében az a legnagyobb siker, ha amennyire csak lehet, Férfivá válik – mind ruházatában, hanghordozásában és viselkedésében, mind a sportban és más eredményeinek tekintetében is.” <http://an-engineersaspect.blogspot.hu/2011/07/nikola-tesla-mr-tesla-explains-why-he.html?m=1> (Utolsó letöltés 2017.11.11.)

²⁴ Sőt „a férfikultúra olykor a sötétség és a káosz megtestesítőit látja a nőkben, afféle Lilithet vagy babiloni szajhát, máskor meg egy magasztosabb és tisztább természet képviselőivé avatja, és szüzekként vagy istenanyaként tiszteli őket” (Moi 1995: 244).

²⁵ Bár nem tartozik szorosan a témához, érdekességképpen Balzac egyik regénye is kitűnő példa lehet. „A történet egy Sarrasine nevű szobrásznak a primadonna La Zambinella iránt érzett szerelméről szó. A történet nem a tudásra, hanem a tudatlanságra épül: a szobrász nincs tisztában azzal az Itáliában dívó korabeli szokással, hogy az operaszínpadokon a szoprán szerepüket nők helyett kasztrált férfiak alakították. A szobrász, aki La Zambinellában az egyetlen nőben először megtestesülő tökéletes szépséget, Pygmalion életre kelt szobrát látta, rádöbben, hogy a női tökéletességnek ezt a megnyilvánulását szó szer-int késsel faragták ki, bár nem kőből, hanem emberi húsból” (Johnson 1994: 144). „Ebben a pillanatban a tökéletes szépséget bámulta, amelyet eddig hiába keresett a természetben, itten is, ottan is, úgy hogy az egyik modelltől, aki különben csúnya volt, a combok gömbölyded formáit kérte kölcsön, a másik modelltől a keblek vonalait, ettől márványfehér vállait, aztán a nyakat egy fiatal lánytól, a kezeket egy asszonytól, a sima térdeket egy gyermektől, de a párizsi hideg ég alatt sohase lelte meg a régi Görögország dús és olva-tag alakjait. Zambinella elevenen és kecsesen egyesítette a női testek remek arányait, melynek a szobrász egyben szigorú, de szenvedélyes bírója is” (Balzac, idézi: Johnson 1994: 145).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

„Amikor Sarrasine arról beszél, hogy ő nem tudna erős nőt szeretni, valójában azt mondja, hogy nem tudna olyasvalakit szeretni, aki neki nem szimmetrikus ellenpárja, azaz férfiasságának bizonyítéka. Ez annyit jelent, hogy még ha La Zambinella nő is lett volna, Sarrasine szerelme akkor sem tekintette volna őt valódi másíknak. ...” A márkinő a nárcisztikus tévhitet a narrátor saját szenvedélyében is felfedezi, s játékosan megjegyzi, előjelezve ezzel végleges visszautasításának egyik okát: – „Ugyan, maga a saját ízlésére akarna formálni engem. Mit zsarnokoskodik! Azt akarja, hogy ne legyek az, aki vagyok?” (Johnson 1994: 146)

Ezek a metaforák a jelentésbe vetett hiten alapultak, melyek azonban nem vettek tudomást vitatható igazságtartalmukról. Az emancipáció, a feminizmus előretörésével éppen ezen konstrukciók, illetve a férfi monopólium addig magától értetődő, természetes kizárólagossága kérdőjeleződött meg. Ellenzői pedig – ahogy korábban említettem – azóta is a fent leírt, kéretlen női szerepeket igyekeztek visszaállítani, vagyis a „férfiuralom restaurációjára törekedtek” (lásd még, Hadas 2016/b: 527). Igaz ugyan – ahogy Hadas az esszéjében is megfogalmazta – „a családi mikroszféra és a társadalmi makroszféra változásai strukturális értelemben együtt mozognak, és alapvetően átalakítják, fölülírják a patriarchális uralom korábbi mintázatait, csökkentve erejét, kizárólagosságát és megkérdőjelezhetetlenségét” (Hadas 2016/b: 531), de a nők megváltozott pozíciója, helyzetének jobbá válása sokszor csupán a férfitársadalom engedménye és/vagy érdeke mentén alakultak ki az önálló választás illúziójával, és a szövegben a diskurzusokban maradt a hagyományos megnevezés és metafora. Így pl. a dolgozó nők esetében, akik bár beálltak a munkaerőpiacra, de emellett ugyanúgy megmaradt a háztartásban betöltött szerepük is²⁶, vagy ahogy Ferge Zsuzsa is leírta, „a hatvanas-hetvenes években vált nyilvánvalóvá, hogy a női foglalkoztatás általános növekedése főként a kevesebb képzettséget igénylő, vagy/és a rosszabbul fizetett foglalkozási csoportokra koncentrálódott, hogy igen sok, nőkkel kapcsolatos előítélet elevenen él tovább; hogy – részben ezért is – a nők részvétele a termelés és közélet *felelős* posztjain elenyésző, hogy a női bérek, azonos feltételek mellett is, jóval elmaradnak a férfiak keresetétől; hogy a közép- és felsőoktatásban egyaránt a nők térhódítása jórészt a „hagyományos” női tevékenységekhez kapcsolódó szakmákban történt meg, ezek olykor teljes elnőiesedését vonva maga után stb. (Ferge 1982: 884).

De ugyanez elmondható a szocializmusban²⁷ azokról politikusnőkről is, akiket csak formálisan szerepeltettek a politika színpadán, valódi hatalmuk nem volt. Leg-

²⁶ „...a régi patriarkális szemléletmód megváltozása, viszont nőemancipációnak állították be, így sokak számára a feminizmus a megkétszereződött munkát jelenti” (Kádár 1994: 407).

²⁷ Voltaképp ekkor vált nyilvánvalóvá és kimondottá az is, hogy a női egyenjogúság terén kevesebbet ért el a társadalom, mint amit bizonyos felszíni jelenségek, illetve az ötvenes évek első felének önelégült hivatalos propagandája alapján sejteni lehetett. ... Már a negyvenes-ötvenes évek fordulóján a nők helyzetének gyökeres megváltozásáról, a női emancipáció megvalósításáról beszélt a sajtó, s a köztudatban ma úgy él ez az időszak (olykor pozitív, olykor negatív előjellel), mint a nők tömeges munkába állásának,

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

többen némaságra voltak ítélve, vagy csak a férfipolitikusok akarátának, rendszerének szószólói voltak a retorika templomában, de igazából még mindig a „*Taceat mulier in ecclesia*”²⁸ elve élt. Mindenesetre az biztos, hogy a női vezetők ideáltípusán nem javítottak a férfiak által odahelyezett nők, és miután a hatalom osztotta ki a számára nélkülözhető szerepeket, úgy és annyit, ahogy és amennyi neki tetszett – sőt, egyes esetekben kialakítva azt a vágyat és hiányt, amire igazából nem is lett volna szükségük – így ezzel tulajdonképpen csak tovább erősítették meglévő hatalmuk kizárólagosságát és késleltették a nők vezető szerepeinek elfogadását. Sőt, a nők hagyományos nemiséget kidomborító „megszóltásai” – ahogy kifejtettem –, a szövegekbe, a beszédbe zárva tovább éltek. Gyakran ez, a vezető szerepet betöltött nők „kicsinyítő” megnevezése, (keresztneven szólítás kicsinyítőképzővel, tegezés etc.), vagy a külső jegyeinek előtérbe helyezésével jelölte ki a helyüket, direkt vagy indirekt módon, visszahelyezve ezzel őket a nők hagyományos szerepébe, mely a vezető tudományos, politikai-hatalmi pozíciókat illetően még mindig kizáró.

Ami pedig az általános nőképet illeti, a nők behódoló magatartása után „...a férfiak megtanulták, hogy azt a nők által kivívott szabadság fogalmával cseréljék fel. Ha a férfi „megnyerte” a nőt, és feltéve, hogy meg kívánja tartani, változatlanul kétféle birtokló magatartástípusra hajlamos: a Pygmalion-félére (a nőt saját vágyainak megfelelően alakítja, és megszűnik szeretni, ha az önállósulna), vagy a romboló vállalkozásra (saját szerelmét eszközként használva ahhoz, hogy számtalan módon, és mindenféle verbális fogadkozás ellenére, megakadályozza a nő bármiféle önkifejezését)” (Brooke – Rose 1994: 488).

Mindezek alapját pedig az úgynevezett bináris ellentétpárok képezték, melyeket a nők részéről, a meghasonlás afirmációja²⁹ segítette ilyen hosszú időn át fenntartani. A kérdés az, mennyire a történelmi szükségszerűség, a vérgőzös események elháríthatatlan következménye és mennyire csupán a férfihatalom³⁰ megtartását,

---

a bölcsődések-óvodások tömeges megjelenésének a korszaka, vagy az a korszak, amikor a lányok továbbtanulási esélye a fiúkival egyenlővé vált. A valóságban azonban – hogy csak néhány számot idézzek fel – a nők aránya az aktív kereset körében 1930-ban 26%, 1949-ben 29%; s csak 1960-ra lesz 36%, 1970-re 41%, 1980-ra 43%... S ami a lányok „egyenlő” továbbtanulási esélyét illeti, ezt is csak a hetvenes évek hozták meg. (A lányhallgatók aránya a felsőoktatásban 1937/38-ban 14, 1950/51 24, 1960/61-ben 33, 1970/71-ben 43, s 50% (Ferge 1982: 884).

²⁸ Ford.: Az asszony hallgasson az egyházban (a kifejezést Nietzsche idézte és parafrázálta, lásd fentebb).

²⁹ „A késő tizenhetedik és a tizenkilencedik században a „női szféra” kifejezés a nők és a férfiak eltérő szerepeinek viktoriánus és jacksoni vízióját fejezte ki, csekély vagy semennyi átfedéssel, s alárendelt nőkkel. A női szférát férfiak határozták meg és tartották fenn, de a nők gyakran elfogadták szabályait, például az amerikai „igazi nőiség kultuszában” vagy az angol „nőies ideál” nézetében” (Showalter 1994: 436).

³⁰ Bár nem tartozik a szorosan vett témához, itt megemlítem, hogy pl. a nők esetében a saját nemhez való vonzódást is jobban elfogadták, hiszen ez nem jelentett valódi veszélyt sem a férfira, sem a társadalmi berendezkedésre nézve. Ellenben, ha a férfi vált „nőiessé”, az már erősebben megrengette a fennálló nemi és hatalmi viszonyokat. Ez a korabeli büntetőtörvényekben is visszatükröződött (férfiak homoszexualitása büntetendő cselekménynek számított) (lásd még: Borgos 2013: 190).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

stabilitását segítő diskurzus volt a nők elnyomása? Illetve ezek milyen arányban viszonyultak egymáshoz?

A bináris oppozíciók

SZÓKRATÉSZ: Akkor hát minden munkát a férfinak osztunk, a nőnek semmit?

GLAUKÓN: Hogyisne!

SZÓKRATÉSZ: Úgy vélem, azt méltán állíthatjuk, hogy természete szerint az egyik nő kiváló orvostehetség, a másik nem; ez meg zenei tehetség, a másik botfűlű.

GLAUKÓN: Miért ne?

(Platón Állam, Negyedik könyv)

Olyan dichotómiák mentén alakultak ki a női férfi különbségek legfőbb jegyei, melyek a test-lélek dualizmusát tették meg minden további meghatározás *caput et fundamentum*ává. „A dualizmus-tengely a test-lélek dualizmusra utal, amely Platón, Szent Ágoston és Descartes filozófiájában ismert módon meghatározta az európai gondolkodást a testről” (Joó 2010: 73). Vagyis – foglalja össze a nyugati filozófia hagyományait Joó Mária, – az anyag és forma viszonyának arisztotelészi felfogását, amely az élőlények keletkezésének elképzelésében az anyaghoz, mint önmagában semmilyen minősítéssel nem rendelkező szubsztrátumhoz a nőt rendelte hozzá, a formához pedig a férfit. Így az anyag nő, a forma férfi lett, amely formát adott az anyagnak. A test így lett szimbolikus értelemben női, míg az ész, a logosz férfi konnotációjú kategória a filozófiában, mely alapjául szolgálhatott az ész- és férfiközpontúságnak.³¹ Ez a filozófia képezte a gyakorlatban, vagyis az állam életében a nemeknek szánt szerepeket is. Bár fontos megemlíteni, hogy ez Platón és Arisztotelész esetében különböző módon lett elképzelve, így alapvetően két csoportba osztható álláspontok születtek. „Platón az *Állam* című művében leírt egyenjogúsági elmélet szerint az igazságos és stabil állam létrehozásának feltétele, hogy mindkét nem kivegye részét az őt megillető munkából. Az állam életében nem lehet különbséget tenni a nemek között: a nő ne azért végezzen állami tevékenységet, mert nő, vagy a férfi azért, mert férfi” (Coole 1989, idézi Nagel 2011: 21). Emlékezzünk vissza Platón fejtegetéseire, pl., ami az örök csoportját illette. „*Nemde, ha a férfi és a női nem valami mesteriségre vagy szakmára nézve mutatkoznék elütőnek, akkor kimondhatnánk, hogy az egyiknek ezt, a másiknak azt a szakmát adjuk; de ha csak abban különböznek, hogy a nő szül, a férfi nemz, ebből szerintünk még nem következik, hogy a nő az általunk felvetett szempontból üt el a férfitől, hanem továbbra is úgy véljük, hogy az örök és asszonyaik csak hadd végezzék ugyanazt a munkát.*”³²

³¹ Lásd még, Joó 2010: n. a.

³² Platón: Állam <http://mek.oszk.hu/03600/03629/03629.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.12.12.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Olybá tűnik, hogy Platónt minden olyan esetben idézik, amikor arról írnak, miért is van joga és ugyanolyan lehetősége a nőnek arra, hogy a férfiakhoz hasonló szakmákban jeleskedjen, (még akkor is, ha természetesen az ő nőképe sem volt egyértelműen, mai értelemben véve genderblind³³), míg Arisztotelészt, amikor annak okát keresik, miért is alakultak ki így a szerepek a nyugati filozófiában. Amikor elindult a nők oktatási intézményekbe kerülése egy korai műben, Edward H. Clarke, *Sex in education; or, A fair chance for girls*, 1884-ben megjelent könyvének első fejezete elé is egy Platóntól vett idézet determinálta a felhangot. „Is there any thing better in a State than that both women and men be rendered the very best? There is not.” (Plato). Platónból kiindulva, a műben a szerző kifejti, hogy a „Nemek bár nem egyenlők, vagyis nem egyformák, sőt, nagyban különböznek egymástól, hiszen sok esetben, amit az egyik megtehet azt a másik nem, és fordítva. Ugyanakkor nagyon sok dologban mindkettő ugyanazokra a dolgokra ugyanúgy képes. Sőt van, hogy olyannyira azonosak egymással, hogy megkülönböztetés nélkül át tudják venni egymás munkáját is” (Clarke 1884).

Ad infinitum sorolhatnánk azokat az alapirodalmakat, melyek azóta megszülettek e témában, és amik a két ókori filozófus művét citálják érveiket alátámasztandó. Mindez a tanulmány szempontjából csak annyiban érdekes, hogy a teljes megértéshez a nemeket illetően, e két filozófus ellentétes és unalomig koptatott álláspontját itt sem hagyhattuk ki.

Tudvalévő, hogy „Arisztotelész felfogása Platón egyenlőségi elméletének szöges ellentéte volt. Platón tanítványa, Arisztotelész állítása szerint a nők éretlenek, fejlődésük a férfiakéhoz képest hiányos, testileg és racionális gondolkodásra való képességük tekintetében is. Az európai hagyományok nem Platón, hanem Arisztotelész elméletére épülnek. Az arisztotelészi hiányossági elmélet a középkorban vallásos formát öltött, és azóta számos változatban megjelent többek között Rousseau, Kant, Freud tanításában” (Nagel 2011: 20).

Bár ez így „nagyvonalúan” leegyszerűsítette az egyébként komplex nemi fejlődéstörténetet és filozófiát, mégis láthatóvá vált az a logika, amely mentén a nemekre vonatkozó hierarchia kialakult, majd a középkorban Szent Ágoston által újraolvasva élt tovább. Ezeket tudatosan vagy tanulás által, ösztönösen igaznak vélték, mégpedig azért, mert a szövegeket és értelmezéseket mind a vallási, mind a politikai-gazdasági hatalom erős bástyákkal támogatta. A patriarchális társadalom férfiközpontú logikája mentén folyamatosan újraszervezte ezért mintegy posztulátumként volt jelen. Vagyis annak ellenére, hogy – ezt pl. Kalmár György „*A női test igazsága*” (2011)

³³ „SZÓKRATÉSZ: Tehát, barátom, nincs olyan foglalkozás az államban, amelyre kizárólag csak nők volnának alkalmasak, mert nők, vagy csak férfiak, mert férfiak, hanem a természetes alkalmasság egyformán osztódott szét mindkét nemben, és a nő – természete szerint – űzheti mindama szakmát, amit a férfi, csak a nő minden téren gyöngébb. GLAUKÓN: Nagyon is így van.” (Platón Állam, Negyedik könyv) <http://mek.niif.hu/03600/03629/03629.htm#85> (Utolsó letöltés: 2017.12.12.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

című, esettanulmányokat tartalmazó munkájában is kifejtette és amely a Foucault által vizsgált totális történelem hiányára rezonált – „a metafora különböző korokban és kontextusokban újraartikulálódik: önmaga marad, felismerhető marad, és mégis más lesz, új jelentéseket, modalitásokat, implikációkat kezd hordozni, új kérdésekre hoz régi-új válaszokat” (Kalmár 2011: 13), mégis azt érezzük, hogy ami a nemiséggel kapcsolatos megcsontosodott bináris oppozíciókat illeti, nehéz ebből az egyetemesnek elfogadott fogalmi rendből kiszabadulni. Hiszen az arisztotelianus alapokra építő társadalomfelfogás diktuma a nemi szerepeket illetően máig a nőt határozza meg a második nemnek, és az ember konstitúciójában a férfit a viszonyítási alapnak. Ezek a még máig is élő, nemiséggel kapcsolatos diskurzusok mozgatói. Ez a történelmi örökség hatalmas, s évszázadokon át összekapcsolta a nemiséget ezekkel a metaforákkal így beépítve az ismeretelméletetekbe, egyetemes logikát alkotva. Hélène Cixous francia feminista író, filozófus pedig olyan bináris oppozíciókat sorol fel, melyekből egyértelműen látszik, hogy a maskulin a hatalom birtokosát, míg a feminim oldal mindig a hatalom nélkülit jelöli. Ezek pedig, „aktivitás–passzivitás, nap–hold, kultúra–természet, nappal–éjszaka, apa–anya, fej–érzelmek, értelmes–érzékeny, logosz–pátosz (Cixous – Clément 1975: 115, idézi: Moi 1995: 241), továbbá a természet–történelem, természet–művészet, természet–szellem, szenvedély–aktivitás (Cixous – Clément 1975: 116.) Ezek a példák azt mutatják, hogy bármelyik „párt” emeljük is ki: mindenképpen a férfi–nő oppozíció, s az ezzel járó pozitív–negatív értékelés fogja jelenteni az alapvető paradigmát (vö. Moi 1995: 241).

Ezért lenne fontos a dekonstrukciós olvasat, mely nem magát a szöveget rombolná le, hanem az egyik jelölési mód másikkal szembeni megkérdőjelezhetetlen elsőbbségét, teret adva az újraszervezés számára.³⁴ A bináris oppozíciók felcserélésével, kiküszöbölhetjük a tévedéshez vezető temporális sémát és helyettesíthetnénk a származtatott okot, melynek tévesen tételeztünk objektív létet a külső világban, egy valódi okkal, melyre az elváltozott ok kritikai dekonstrukciójából következtethetnénk (lásd még, Paul de Man 1992: 41).

Exkluzív történelem és némaság

„A történelmi események nem azért reálisak, mert megtörténtek, hanem azért, mert be tudnak illeszkedni a kronológiára épülő narratív rendszerbe.” (White 20, idézi Zsadányi 2002: 140)

De miért nem alakítottak a nők történelmet, még annak ellenére sem, hogy voltak női tudósok, írók, polihisztorok, zeneszerzők, művészek? Hogyan és miért zárta ki a hatalom őket? Milyen igyekezetet szolgáltat a történelem stabil filozófiája?

³⁴ Lásd még, Kalmár 2011: 215.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Ahogy fentebb már szó volt a metaforika, a nemiség és az ismeretelmélet kapcsolataról, úgy alább érdemes mindezt árnyaltabban is kibontani és a hatalom mátrixában elhelyezni, melynek érdeke minden, fentebb tárgyalt bináris oppozíció fenntartása volt. Erre leginkább a Foucault által kifejtett tudásakarásból levezetett elmélete alkalmas. „Foucault a kulturális korszakokat az uralkodó „diszkurzus” vagy reprezentációs paradigma alapján határozza meg, amely eredményesen határolja le a hozzáférhető tudásformák körét. Elméleti alapja úgy írható le leginkább, hogy az Saussure központi tételének – a jelölési gyakorlat elsődlegességének –, és a nietzschei gondolatnak az összeolvasztása, amely a tudásra törekvés minden formájában kimutatható önkényes hatalomvágyat hangsúlyozza” (Norris 1994: 159).

Vagyis, ezek szerint, ha az uralkodó paradigmák változtak és átalakultak, majd ezek új szövegekben manifesztálódtak, azok csakis a meglévő strukturális kereten belül változtak meg, de nem érintették alapjaiban a bináris oppozíciókon alapuló rendszert, így a nemi diskurzusokat sem. Humboldt fejt ki például azt, hogy „a történelmi reprezentációnak vagy *mimézis*nek, reprodukciónak kell lennie, de nem az események reprodukciójának a maguk egyediségében, hanem annak a formális koherenciának, amelyet az események teljes szerkezete alkot, ami, ha részletesen kidolgozzák, a »történelem filozófiáját« eredményezi” (White 1978, idézi: Benkő 2009: 195).

Így a történelem és a filozófia egyszerűen kizárta a nőket, elhallgattatta a nőket, még azokat is, akik valamilyen módon bejutottak a tudomány, a művészet, a filozófia privilegizált területeire.³⁵ Vagyis kihagyták azokat az eseményeket, melyek nem illeszkedtek bele a fent említett formális kulturális koherencia szerint a történelem „prométeuszi pillanatainak” (Nagy J. Endre) sorába. Paradox módon még az is beleilleszkedett ebbe a rendbe, vagyis a férfi által írt történelembe, tovább erősítve annak egyedül létező igazságát, amikor egyes nőknek sikerült a férfiszakmákba, a tudományos színpadra lépniük. Hiszen kivételt képeztek, nem jellemzően, nem általánosan, nem egyértelműen, nem természetesen nekik szabottan, nemüktől megfosztottan kerültek, mintegy a határon túlról a „férfiak világába”, de nem megváltoztatva annak kereteit (hallgatás).

Éppen ezért, igen fontos e kutatásokban az a lacani elképzelés, miszerint a szubjektum (az, akit emberi lényként ismerünk) egy biológiai organizmus nyelvi szimbolikus rendbe való belépésével születik meg, egy olyan rendbe való belépés által, mely soha nem válhat teljesen otthonává, melyben szükségszerűen félreismeri önmagát, és melyben létét mindig meghatározza egyfajta hiány, annak hiánya, ami a jelentés strukturált rendjébe való belépéssel szükségszerűen elvesz” (Kalmár 2011: 16). A nyelv mindig egy másik személy „tartozéka”. A szubjektumot pedig Lacan – aki Freud munkásságának újraértelmezését tűzte ki célul – szerint egy olyan általános

³⁵ Lásd még, Kalmár 2011: 31.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

törvény hozza létre, mely önmagán kívülről, a többi ember szavain keresztül jut el hozzám, ezek a szavak viszont az általános törvényre utalnak.³⁶ És ezek az általános törvények, ahogy már kifejtettem, az uralkodó „diszkurzus” vagy reprezentációs paradigmán alapján dőlnek el és mindig egy formális koherenciának felelnek meg.

„Nagyon sok nő kezdi meg úgy egyetemi tanulmányait, hogy kutató akar lenni, de lemorzsolódik. Gyakran azért, mert nem fogadják szívesen, nem támogatják, rosszul bánnak vele a férfi tanárok, vagy kollégák. Nem tekintik őket partnernek, nem hallgatnak rájuk. Ha a tudós társadalom befogadóbb lenne, sokkal több nő maradna a pályán” – nyilatkozott Vera Rubin (Hargittai 2015: 194).

Prokrusztész ágyában

„Legtöbben napjaink nagy részét munkaszervezetekben töltjük, melyet mindig a férfiak uralják. A legerősebb szervezeti pozíciókat szinte teljes egészében a férfiak foglalják el, kivéve azt a néhány biológiai értelemben vett nőt, akik társadalmilag férfiként működnek (Sorenson 1984, idézi: Acker 1990).

Ha a fentiekkel egyetértünk, akkor vajon a kivételek ilyenén középpontba helyezése nem vezet-e éppen a hagyományos megítélés és a normák megerősödéséhez? Hiszen a társadalomban elfoglalt szerepeiket illetően Prokrusztész ágyába kerültek a nők, és a férfiak elképzelései szerint, ebben a fallogocentrikus rendben, az általuk szabta méretekhez kellett igazodniuk. Ez azért ambivalens, mert azok a nőtudósok, akik beléptek a férfias szakmákba, ezzel egyúttal kívülre is kerültek a saját, „hagyományosnak” aposztrofált köreiből, és mintegy tovább erősítették az általános vélekedést a nők tudományos területen való alkalmatlanságáról a szövegekbe kódolt szexizmus által. Gondoljunk csak azokra a mindennapi kommunikációban cirkuláló kifejezésekre, mint férfias nő, vagy a politikusok esetében, ’az egyetlen férfi a parlamentben nő’³⁷ jelzőkre... etc. Vagy a Derrida által is említett feminista nőkre, akik Nietzsche szerint férfiak. Előbbi ítéletében pedig a feminizmus³⁸ nem más, mint egy olyan művelet, mely által a nő a férfihoz, a filozófushoz akar hasonlítani, az összes férfias illúzióval (lásd még: Derrida 1992). Ezek mentén tényleg úgy tűnhet, hogy amelyik nő jeleskedett valamely tudományterületen az társadalmilag „férfivá” is vált?

³⁶ Lásd még, Juliet Mitchell: Jacques Lacan és a női szexualitás <http://www.c3.hu/scripta/thalassa/96/1/05mitch.htm> (Utolsó letöltés: 2017.12.12.)

³⁷ Itt arra a kifejezésre utalok, amit az 1930-as években Schlachta Margit mellett Kéthly Annáról mondtak. A korabeli diskurzus a politikában jól ismertem „egyetlen férfi van a parlamentben – az is nő” kifejezésben erősítette tovább, hogy ami jó és működőképes a politikában (társadalomban) az szükségképpen férfias kell, hogy legyen. Ugyanez a tanulmányomban később, más kontextusban a nőírókkal kapcsolatban szintén felmerül. „Aki asszony létedre ember voltál, mint kevesen” (Babits Mihály)

³⁸ Ne feledjük, hogy a feminizmusnak különböző szakaszai, hullámai vannak, melyek egymást követve és/vagy párhuzamosan vannak jelen. Erről a feminista irodalomtudományt taglaló részben vizsgatárak.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Irigaray szerint – írja Moi – ennek eredménye az, hogy ha egy nő teoretikusként akar megszólalni, úgy fog beszélni, mint egy férfi, vagyis imitálni fogja a férfiak beszédmódját. Feminitása egyszerűen nem kaphat hangot az uralkodó filozófiai diskurzusban: legfeljebb a szöveg hiányaiban, üres helyeiben és elhallgatásaiban érhető tetten. A férfiak uralta diskurzus Irigaray-féle dekonstrukciója példaszerű – írja Moi (Moi 1995: 250). De ha ez így van, vajon mit veszítettek el ezáltal a nők saját magukból, ha a férfiasnak mondott szakmákba kerültek?³⁹ A kiemelkedő nőtudósok katonasorba állítása vajon tényleg a probléma elkendőzését jelenti? Hogyan fest mindez a gyakorlatban?

Nagy Beáta *Háttérben* című könyvében, remekül összefoglalja a természettudományokba, a műszaki tudományokba belépett nők helyzetét. Többek között kiemeli pl. Gherardi tipológiáját, aki a férfivilágba kerülő nőket („women travellers in a male world”) pozicionálta, a „vendég”, a „marginális”, a „vakációzó”, a „kígyó a fűben”, a „jövevény” és a „betolakodó” posztok megkülönböztetésével (lásd még, Czibere – Takács 2016).

Schirley M. Tilghman, molekuláris biológus, a Princeton Egyetem első női elnöke Hargittai Magdolna magyar akadémikussal folytatott beszélgetése során mondta el: „Egy nő matematikus vagy fizikus – ezeken a területeken a nők erősen alulreprezentáltak – nehezen „melegszik meg” egy olyan tanszéken, ahol az összes oktató férfi, és a hallgatók többsége is az... Csak rendkívül elkötelezett és hihetetlenül erős nők viselik el ezt a környezetet” (Hargittai 2015: 359). Így lehetséges az is hogy Marie Curie, Vera Rubin, Maria Mitchell etc. egyedülálló eredményeinek méltatása bizonyos tekintetben elhallgathatja azokat az előítéleteket, melyek továbbra is ugyanúgy fennmaradnak.

A tudomány területén a helyzet, zenei hasonlaltal élve, valahogy úgy fest, mint a „váratlanul moduláló D-dúr kereszték egy szonátarészben: az egész mű „fiú” csak egy-egy átmeneti hangneme lány” (Szentkuthy 1984: 90).

Az „echte” francia dekonstrukció és hatásai

„Amíg a nők elvetik a hatalommal való tiszteletlenséget, nem fognak fejlődni. Amikor ezt megteszik, akkor saját vizsgálataik révén jönnek rá az igazságra, amikor a kétségek vezetik őket a felfedezéshez, az igazság, amit kapnak, az övék lesz, elméjük pedig szabadon marad.” (Maria Mitchell)⁴⁰

Maga, a már említett dekonstrukció vezethet el a „bevált” társadalmi intézmények kritikájához is, így a nemekhez köthető hagyományos, intézményesült szerepek kri-

³⁹ Egy nő megjelenése a műszaki területen bizonyos mértékben megköveteli nemi identitása egyes aspektusainak feladását” (Wajcman 2009, idézi Nagy 2014: 59).

⁴⁰ Maria Mitchell and Women’s Rights: <http://vcencyclopedia.vassar.edu/faculty/original-faculty/maria-mitchell/maria-mitchell-and-womens-rights.html> (Utolsó letöltés: 2017.12.12.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

tikájához. „A dekonstrukciós olvasás tehát az uralt és az uralom alól kiszabaduló terület közötti kapcsolatra, azaz a szöveg szubverzív dimenziójára céloz. Azon az elképzelésen belül, amely a „társadalmi” szféráját nyelvileg meghatározottnak tételezi, irodalmi szöveg és társadalmi „tény” egymás metonímiái. A szöveg metafizikájának dekonstrukciója magától értődően vezet ezen metafizika metonimikus kihelyeződéseinek, a társadalom „bevált” intézményeinek dekonstruktivista kritikájához, így kerül veszélybe [?] a „család” (nem a család!), a nemek különbözősége és a hagyományos nemi szerepek, a társadalom összes kizáró-megkülönböztető mechanizmusa, s végül minden ön-azonos, szilárd jelentésű konstrukció” (Kovács 1992: 14).

Mint ismeretes a dekonstrukció a francia filozófus, Jacques Derrida munkája nyomán jött létre a 60-as 70-es években. Sok irányzata létezett, és számos alakváltozáson ment át, különféle értelmezései voltak és több generáció építette, de esszenciáját illetően és amiért a tanulmány szempontjából fontos, hogy végül is a nyugati típusú metafizikus gondolkodás és a strukturalizmus kritikájaként jött létre, célja pedig az európai filozófia revíziója⁴¹, és a nyugati metafizikus gondolkodás aláásásának kísérlete volt a metafizikus hierarchikus oppozíciók pusztá megkérdőjelezésével.

Tanulmányomnak nem célja ennek részletes ismertetése, ebben a fejezetben igyekeztem megemlíteni az ezzel kapcsolatos, sarkos kérdéseket, főbb vonalakat, szem előtt tartva írásom témáját. A dekonstrukció az irodalomtudomány kontextusában bontható ki leginkább, így főleg a feminista irodalomtudomány említése volt indokolt. „...a dekonstrukció a nyugati kulturális hagyomány (irodalom) újralátását tűzi célul, nem jelent kilépést a hagyományból; nem valamiféle neutrális értékelő pozíció.” Ne feledjük azt sem, hogy „az eredeti kontextus a Foucault, Deleuze Guattari, Barthes és mások nevével fémjelvezhető gondolati irány, melynek központi fogalmi egyfelől a játék, a jelentésszóródás és a gyönyör, másfelől pedig a hatalom, a represszió és az ideológia” (Kovács 1992: 11).

Nem osztom azt a nézetet, hogy minden egyes fogalom újraalkotásával, újradefiniálásával sőt egy új nyelvvel lehet csak megszabadítani a gondolkodást, a történeteket a diszkriminatív leírásoktól, és egyetértek Derrida gondolataival: „semmi értelme nincs annak, hogy a metafizika megrendítését a metafizika fogalmi nélkül tegyük; nem rendelkezünk egyetlen olyan nyelvvel sem – egyetlen szintaxissal és lexikával sem –, amely idegen lenne e történet számára; egyetlen olyan destruáló kijelentést sem tehetünk, amely máris ne csúszott volna vissza abba formába, abba a logikába és azokba a posztulációkba, ami ellen éppen tiltakozni akart” (Derrida 1994: 22).

⁴¹ „A 80-as évekre elsősorban az Egyesült Államokban erősödött „irányzattá”, feltehetőleg a fenomenológia, a hermeneutika, a posztstrukturalizmus és az amerikai színtéren rendkívül hangsúlyosan jelenlévő New Criticism különös keveredése folytán, s vette be mintegy rohammal az irodalomtudományos intézményrendszer fő erősségeit, a nagy egyetemi tanszékeket, és az egyéb tudományos fórumokat” (Kovács 1992:10).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Cixous-t olvasva azonban fel lehet tenni a kérdést, hogy a fogalmi dekonstrukció helyett nem lenne-e egyszerűbb új fogalmi rendszert létrehozni? „...Mivel nincs egyetlen talpalatnyi hely sem, ahol egy új diskurzus gyökeret verhetne, csak egy ezeréves és sivár talaj, amely feltörésre vár...” (Cixous 1997: n. a.) Ez azonban nem ilyen egyszerű, hiszen egy már létező fogalomrendszerbe zárva részesei vagyunk vizsgálódásunk tárgyának. Egy adott rendből, annak fogalmaiból való teljes kilépésre nincs lehetőség. „A „filozófián kívülre” történő kilépést sokkal nehezebb elgondolni, mint azt általában azok képzelik, akik abban a hitben élnek, hogy oda fesztelen könnyedséggel már régóta kijárnak, és akik általában a metafizikától teljesen mentesnek vélt diskurzusuk egészével a metafizikába merülnek” (Derrida 1994: 26).

Éppen ezért a tanulmány logikáját és Derridát követve, őt parafrázálva, hogyha a nőkhöz kapcsolt és azzal egybeolvadt jelentéseket szeretnénk kritika alá vonni, dekonstruálni, akkor két lehetőségünk lenne. Vagy a nő fogalmát kell kívülre helyezni, és minden eddigi megnevezéstől, metafizikai jelentésétől megtisztítani, vagy magát a rendszert, – amely a jelölt (nő) kategóriáját a rendszer formális sémáinak hierarchizált fogalmai által pozicionálta – megkérdőjelezni. De, a metafizikai redukcióhoz szükség van arra az oppozícióra is, amit redukálni akar. Nézzük pl. az anyag és a forma fentebb már tárgyalt oppozícióját, melynek factuma vitathatatlanak rögzült a nyugati filozófiatörténetben a nemiséget illetően. Ha Derrida Levi Strausrról írt fragmentumát is parafrázéalom a témámra, akkor világossá válik ebben a kontextusban is, hogy az anyag/forma oppozícióval rendszert alkotó egész filozófiai fogalmiság képes árnyékban tartani azt, ami őt magát lehetővé teszi, vagyis a női férfi szimbolikus különbségtétel eredetét. Abban a pillanatban, amikor az anyag/ forma, test/logosz (és többi, férfi/nő nemi szimbólumai) oppozíció határa érzékelhetővé válik, szisztematikusan és szigorúan kérdőre lehet vonni e fogalmak történetét. Ez az első lehetőség.⁴²

Az előzőeket folytatva „a másik választás ... az volna, hogy az empirikus felfedezések területén, bár itt-ott leleplezzük korlátaikat, mégis megőrizzük az összes régi fogalmat: mint eszközöket, amelyek még használhatók valamire, és mindezt azért, hogy elkerüljük azt, ami az első lehetőség során meddő volt. Nem tulajdonítunk nekik már semmiféle igazságértéket, semmiféle pontos jelentést, alkalomadtán hajlandóak lennénk akár lemondani is róluk, ha más eszközök kényelmesebbnek tűnnek. Közben kiaknázzuk relatív hatékonyságukat és felhasználjuk őket azért, hogy leromboljuk velük azt a régi gépezetet, amelyhez ők maguk tartoznak, amelynek ők maguk is alkatrészei” (Derrida 1994: 3).

⁴² Lásd még, Derrida 1994.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

A különbözőség-egyenlőség diskurzus

„A nők helye így a klasszikus Weimarban ki van jelölve: ez pedig a középszféra. Amit írnak, nem átlagirodalom, de nem is művészet. Közvetítés a dolguk és nem a szabad alkotás, hajtóerejük pedig a »magasabb« utáni vágyakozás” (Bürger 1994:518).

A fenti idézet irodalmi szinten is kifejezi azt a korábban megfogalmazott vágyakozást, mely a magasabb utáni kíváncságot öltötte a filozófiában. De a nők odisszeája leginkább a nőíróknál és művészeknél kristályosodott ki. Az útkeresés, a saját nyelv kérdése, a hangkeresés, s mindaz a nehézség, melyet még ma sem sikerült legyőzniük.⁴³ Azok a nők, akik tollat⁴⁴ ragadtak, úgy írtak és gondolkodtak, hogy az a férfiaknak tetsző és az ő ideológiáik által alkotott eszmei keretekben maradjanak. Gondolok itt még a női írók szégyenlős lírai énjére is. „Amit eddig nők nőkről írtak, a férfiak körül való róka farkcsóválás.” – írja Mill emblemikus művében a sokat idézett *A nők alárendeltségében*. Mill „a női írók feladatának azt tartotta, hogy „több akaratot tanúsítsanak érzületeik szabad kifejezésében”, mivel jelenleg azok kevésbé egyéniek, s műveik kevés öntudat és „sok társadalmi eszme egyvelege” (Mill idézi Kádár 1994: 409). „Meg volt tagadva tőlük a nyelv teljeskörű használata, s némaságra, eufemizmusok használatára vagy körülírásra, mellébeszélésre kényszerítették őket” (Showalter 1994: 430).

Sokszor azonban éppen e megalkuvás árán hallathatták visszafojtott hangjukat. A történeti folyamaton kívül rekedtek, így sem átütő újat nem hoztak létre, sem a régi kereteit nem szélesítették ki igazán. A Joan Wallach Scott által szerkesztett, *Van-e a nőknek történelmük?* című munka tanulmányai éppen ezt a problematikát járták körül, jelesül, hogy mi a különbség a nők és férfiak, illetve a nők és a nők között az egyes szakmákban.

Az Hélène Cixoust követő esszencialista feminizmus képviselői a női én, a női szubjektum nagykorúsítását szerették volna elérni. Vagyis a különbségek egyenrangúnak, egyenjogúnak való elismerését és nem a „teljes hasonlóságot”. Ezt Georg Simmel *A kacérség lélektanában* is értően kifejtette. Szerinte nem kell, „...hogy a nők ugyanabban az értelemben legyenek természetkutatók, vagy műszakiak, orvosok vagy művészek, mint a férfiak... Nem férfiasan kell nőként, az eddig férfiak által kisajátított munkát végezni, hanem „a szakmák új megosztása, vagy pedig árnyalása

⁴³ „A feminista irodalomtudomány a hatvanas években újjáéledő nyugat-európai nőmozgalmakhoz, az ún. második feminista hullámhoz kapcsolódik. A férfiak által írt irodalom nőképpé szexizmusát vizsgáló irodalomtörténeti tanulmányok sorát követően a koherens feminista irodalomelmélet iránti igény először a hetvenes évek második felében jelentkezett, elsősorban az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában és Franciaországban.” Feminista nézőpont az irodalomtudományban. In: Helikon 4. http://mandadb.hu/common/file-servlet/document/229957/default/doc_url/helikon_1994_4.pdf (utolsó letöltés 2017.12.12.)

⁴⁴ Érdekes adat pl., hogy 1920-ban Magyarországon összesen 27 nő foglalkozott újságírással, ami a hírlapírók 2,7%-át jelentette (lásd még, Borgos 2013: 165).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

révén” (Simmel 1990: 30). De ugyanerre utal a már említett Cixous, *A medúza nevetésében*. E műben többek között a nők szövegbe való belépésének szükségességét hangsúlyozta a szerző. „A nőnek kell megírnia magát. ... A nőnek a saját lendületétől vezérelve kell belépnie a szövegbe éppúgy, mint a világba és a történelembe is” (Cixous 1997: 357).

Egy-egy korszak nemiszerep-felfogását reprezentáló műveket fellapozva láthatjuk, az irodalomban mennyire jelen volt a fent említett problematika, vagyis az egyenlőség különbözőség diskurzusai. Borgos Anna *Nemek között* című munkájának, *Madzsarné Jászi Alice a női testkultúra új útjain* című tanulmányában szemléletesen írja le pl., hogy a Kaffka Margit portréknak ugyancsak visszatérő eleme volt a partikuláris „asszonyi szembeállítás az univerzális „emberivel” „*Aki asszony létedre ember voltál, mint kevesen*” – írja Babits Kaffkáról. Vagy, ahogy Ady szavai is megfogalmazták ezt a jelenséget, és amely azonnal látható válik, ha felidézzük *Kaffka Margit verseinek* sorait: „*Jaj egy asszony, aki ember, a mégis egy túlságosan asszonyt kell, vagy kellene önmagában lebírnia*” (lásd még: Borgos 2013: 150).

Ezek alapján is sejthető, hogy a Cixous-t követő esszencialista feminizmus híveitől merőben különböznek azok a realisták, akik nem láttak különbséget a női szakma férfi szakma, nő-író és a férfi-író között. Így ellentétesen feszültek a nőies vs. férfias írás-gondolkodás, vagy a szakmák Nem szerint különböző vs. azonos volta etc. feminizmusnak sem egy fajtája létezik, így nehéz egyetlen logika és akarat mentén bemutatni a nők törekvéseit. A feminizmus több hullámban érkezett, egyes szerzők pl. Julia Kristeva három szakaszát különítette el, melyek egymástól különböző módon álltak a nőkérdéshez, ugyanakkor egyidőben, párhuzamosan is léteztek a társadalomban. Az első hullámot az egyetemesség, a jogokért való küzdelem jellemezte, míg a második fázisban a nők kettős, európai „a másik nemétől különböző megváltoztathatatlan női identitás elismerését követelték”. A harmadik, a Kristeva által is képviselt posztfeminista fázis pedig megkérdőjelezi az előző kettő által meglévőnek feltételezett „identitás” fogalmát, és az egyetemesség ellenében a pluralitás elvén kell alapulnia – állítja Kristeva. Újra – pozitívan – meg kell erősíteni a két nem szexuális különbözőségét, és el kell ismerni az egyes nők individuális különbözőségét, még a tradicionális szemlélethez való közeledés vagy visszatérés vádját is vállalva (lásd még: Kádár 1994: 408).

A jelen írásban felhozott irodalmi példák csak a szemléltetésre hivatottak, véget nem érően, megannyi példát hozhatnánk mind a hazai mind a világirodalomból. Amiért itt fontos volt megemlíteni az a nyelv által teremtett nemi determinációval kapcsolatos problematika.

A nyelvi dekonstrukció a fentebb vázolt, nőikkel kapcsolatos asszociációk általános kereteinek és saját társadalmi újraértelmezésének adhat teret. Ez az alap, mely segíthet a szabad választásban, abban, hogy mindenki azt tegye – akár a platonikus dictum mentén –, amit a tehetsége alapján megtehetne nemre való tekintet nélkül. A fentiek értelmében maga a dekonstrukció a szabad választáshoz vezető utat se-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

gíthetné csak. A nemek közötti egyenjogúság gyakorlati megvalósulása igen lassú folyamat. Még ma is egyensúlyhiány jellemzi a nők és férfiak arányát a döntéshozó testületekben, az akadémián, a természettudományokban. Az egyensúlyhiánynak az oka az ezen szövegbe zárt hagyományos beszédaktusokban keresendő.

SZÓKRATÉSZ: Ha tehát a nőkkel ugyanazt akarjuk végeztetni, mint a férfiakal, ugyanarra is kell tanítanunk őket.

GLAUKÓN: Igaz.

SZÓKRATÉSZ: A férfiakat zenei és testi nevelésben részesítettük.

GLAUKÓN: Abban.

SZÓKRATÉSZ: Tehát a nőket is képezzük ki e két mesterségben, sőt a hadászatban is, és tegyék ugyanazt, mint a férfiak.

(Platón: Állam Negyedik könyv)

Az utóbbi idézethez kapcsolódva, megállapítható, hogy az irodalomtudományokkal szemben a természettudomány területén objektívebben, gyakorlatiasabban közelíthetünk a kérdéshez, hiszen a szubjektív megítélés helyett, – azaz, hogy az írás férfias vagy nőies pl., *avagy a „különbözőség a stílusban van? A műfajban? A tapasztalatban? Vagy az értelmezés folyamán keletkezik, ahogyan azt számos szövegkritikus állítja?* (Showalter 1994: 424) – egy tudományosan mérhető skálán a természettudományos eredmények értékelhetők. A természettudomány eredményeinek ismeretében bizonyítható, hogy a tudománynak valóban nincsen neme. Ezek a szótlan eredmények, nem igényelnek női, avagy férfi fogalmak szerinti értelmezést. Műszaki és természettudományos területen kevés a nő, nem azért mert alkalmatlanok, hanem azért, mert számos nehézséggel kell megküzdeniük az ide vezető úton.

1960-ban a *Physics Today*-ban a már fentebb idézett, Lise Meitner atomfizikus *The status of Women in the professions* című írásában fejtette ki, hogy ha egy nő el is jutott a tudományos pályára, ott milyen milió, előítélet és mellőzöttség fogadta. *„Sok mindent el tudok mondani saját tapasztalataimról, mind a támogatókról, mind pedig a visszataszító és néha komikus előítéletekről is. Például 1910 és 1915 között több cikket írtam a fizika témában a Naturwissenschaftliche Rundschau magazin számára. Mint rendesen, aláírtam őket a családi nevemmel, de keresztnév nélkül. Egyik nap egy levelet kapott a magazin kiadója, amelyben a Brockhaus (egy jól ismert német enciklopédia) egyik szerkesztője a címetet kérte tőlük, mert szerette volna, ha írok egy tanulmányt a radioaktivitásról az enciklopédiájukba. De, amikor a válaszom felfedte, hogy nő vagyok, Brockhaus szinte felháborodva azt válaszolta, „Ő nem közölhet egy nő által írt cikket!” (mondta mindezt azok után, hogy láthatóan tetszettek nekik addigi írásaim)”* – írja Meitner (Meitner 1960: 20).

Marie Curie-nek abbéli reményét, hogy majd hazájában folytathatja tudományos karrierjét, egészen addig nem tudta feladni, míg a krakkói Jagelló Egyetem női mi-volta miatt végül megtagadta alkalmazását.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

A probléma tehát az, hogy a nők eleve nem juthatnak el az egyetemek, az akadémia, a kutatólaboratóriumok közelébe, mert vagy elbátortalanítja őket az előítéleten alapuló fogalmi keret, a környezetük, amely a „hagyományos szerepekbe” determinálja őket, vagy később, eredményeik ellenére az intézményes keret és miliő nem engedi őket kibontakozni.

„Egy washingtoni középiskolába jártam. Nagyon érdekelt a csillagászat... A fizika tanárom egy igazi macsó fickó volt. Mindenki szerette őt – még a férfiak is. Kísérleteket végzett; laborokat állított fel. Mindenki nagyon lelkes volt. Nem hiszem, hogy tudta, hogyan viszonyuljon egy fiatal lányhoz az osztályában ... Soha nem tudta, hogy érdekelt a csillagászat, soha nem tudta, hogy érdekel a tudomány. Az a nap, amikor megtudtam, hogy megkaptam az ösztöndíjat Vassar⁴⁵-hoz, nagyon izgatott voltam, mert nem tudtam volna ösztöndíj nélkül egyetemre menni. Találkoztam vele a teremben,... elmondtam neki, hogy megkaptam az ösztöndíjat a Vassarhoz, ő erre azt mondta nekem: „Mindaddig, amíg távol maradsz a tudománytól, rendben leszel. „Hatalmas önértékelésre, magabiztosságra van szükség ahhoz, hogy ilyet hallva ezek leromboljanak. Ezért a lányok fizika tanítása helyett elsősorban arra kellene tanítani őket, hogy bármit megtanulhatnak, amit csak akarnak”⁴⁶ – nyilatkozta Vera Rubin egyik interjújában.

Vagyis a társadalmi teret kell vizsgálnunk, és nem a nemiséget, azt a teret, mely megengedő, vagy akadályozó (akár kódolt akár direkt módon). Mérlegelni kell, hogy mi az, ami gátolja vagy ösztönzi a nőket arra, hogy egyáltalán ezt a szakmát válasszák/választhassák/választani tudják. *„Sajnos mindent rosszul csináltam. És most nincs önbizalmam, és volt, amikor azt hittem mindent jól csinálok, most már nem bírom magamban. A svédok olyan felületesek. Egyáltalán nem illek ide. Hahn éppen most tett közzé csodálatos dolgokat a közös munkánkra alapozva. Akármennyire is örülök Hahn sikerének mind személyesen, mind szakmailag, de sokan itt most azt gondolják, hogy ehhez nekem semmi közöm – én annyira el vagyok keseredve.”* – írja Meitner testvérének, Walternek írt levelében (Sime 1997: 255).

„Ez a nő minden eredményét a férjének köszönheti.” Ma is emlékszem arra, menyire felháborított ez a megjegyzés.” Idézi fel emlékeit Pamela Matson ökológus (Hargittai 2015: 337)

Mennyi esély, és milyen lehetőségeik vannak arra, hogy a tanulás és a hierarchia lépcsői után a kutatólaborok közelébe kerüljenek, oda, ahol az újraelosztás eldőli?

⁴⁵ Az Egyesült Államokban a női oktatás és a bölcsészettudományok oktatásának egyik úttörője, Matthew Vassar 1861-ben alapította meg a Főiskolát. 1865. szeptember 26-án nyitotta meg kapuit az első 353 diák számára. A nők egy olyan bölcsészettudományi képzést kaptak, amely megegyezett legjobb férfifőiskoláival.

⁴⁶ Interjú Vera Rubinnal, Interviewed by: Alan Lightman Location: Washington, D.C. Interview date: Monday, 3 April 1989 <https://www.aip.org/history-programs/niels-bohr-library/oral-histories/33963> (Utolsó letöltés: 2017.12.12.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

„Valamennyire a társadalmon is múlik, de legfőképpen a tudomány kultúráján. Ez a kultúra nem fogadja be szívesen a nőket... Ez a kultúra alapvetően elbátortalanítja a nőket, érzik, hogy itt hívatlan vendégek”. (Hargittai 2015: 359–360).

Pontosan ez, amely a jelen kritika tárgyát képezte és nem a tudományos területre való alkalmasság kérdése. Mert „az a nő, aki a Teremtőtől ugyanazt a szellemi alkotmányt kapta, mint a férfi, ugyanolyan jogokkal is kell, hogy rendelkezzen az intellektuális kultúrához és fejlődéshez, akárcsak a férfiaknak.”⁴⁷

Hargittai Magdolna által írt *Nők a tudományban határok nélkül* (2015) című kötetben kiderült, hogy az interjúban megkérdezett, kiemelkedő tudósok közül mindegyik egyetértett abban, hogy az egyik legnehezebb dolog nőként minden esetben a társadalom hagyományos ellenszenvé mellett, a család és a karrier összeegyeztetése volt. Az, hogy erre milyen eszközöket lehetne alkalmazni, hogy a nőknek ne kelljen teljesen elszakadni az értékes kutatóvektől, nem témája tanulmányomnak. De egy dolgot mégis el kell mondani, jelesül, hogy mindegyik esetben jelentősen hozzájárult és segített a Nobel-díjhoz férjük és a család támogatása, szemlélete, csak így volt lehetséges, hogy a családi és a szakmai feladatokat sikeresen összeegyeztessék.

Összegzés

„Királyném – szólt –, a nőknek egytől egyig
Ha van hatalmuk, leginkább az tetszik,
A férjük és a szerelmük fölött.
Azt kedvelik, ha ők a főnökök.”

(Chaucer: *A Bath-i Asszonyosság meséje*)

SZÓKRATÉSZ: Ezután felszólítjuk ellenlábásainkat: oktas-
sanak ki minket, vajon melyik államfenntartó mesterség
vagy szakma szempontjából nem ugyanaz, hanem más a
nő meg a férfi természete.

GLAUKÓN: Szólítsuk fel őket....

SZÓKRATÉSZ: Szeretném, hogy megkérjük ellenfelünket,
kövessen minket, hátha valahogy bebizonyítjuk neki, hogy
az állam szempontjából nincs kizárólag csak nőknek való
szakma?

GLAUKÓN: Szeretném.

(Platón: *Állam* Negyedik könyv)

Szellemi lustaságra utalna, ha állandóan ezt a „milió elméletet” hangoztatnánk, és csak a múltba tekinténk, folyamatosan a „civilizáció vétségén” lamentálva, és nem

⁴⁷ Vassar's Communications to the Board of Trustees <http://vcencyclopedia.vassar.edu/early-vassar/communications-to-the-board-of-trustees/1-february-26-1861.html> (Utolsó letöltés: 2017.11.12.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

próbalnánk meg, felülkerekedve ezen, friss szellemmel előre is tekinteni. Vagyis a kritika mellett meg kell jelennie az újfajta szemléletnek, szét kell feszíteni az eddigi kereteket, magunknak kell végrehajtani a változásokat, a nyelvben, a narratívumokban és a törvényekben is. Brooke-Rose *A nő, mint a szemiotika tárgya* című esszéjében fejtette ki, hogy a nők hatalmának záloga éppen ezért a beszéd lenne, a nyelv lenne, amitől azonban meg voltak fosztva, így lettek aztán a hatalomtól a vezető szerepektől is.⁴⁸ Zizek az itthon ignorált, de nyugaton a legnagyobb lapokban publikáló filozófus, aki a posztlacaniánus elmélet egyik legjelentősebb képviselője *A nagy Másik Nem létezik* című írásában szintén a fenti gondolatot fűzi tovább, miszerint a múltra való figyelem után talán érdemesebb előre tekinteni és inkább a megoldásokról beszélni. „...a szubjektum a Másikat okolja kudarcáért és/vagy tehetetlenségéért, mintha a Másik lenne a felelős azért, hogy nem létezik ... A „panasz-kultúra” ily módon közbelépésre és a dolgok elrendezésére (a károsult nemi vagy etnikai kisebbség kárpótlására stb.) szólítja fel a nagy Másikat. A „panasz-kultúra” speciális jellegzetessége a jogászi csavarban rejlik, abban a törekvésben, hogy a panaszt a Másik (általában az Állam) törvényes kötelességévé igyekeznek fordítani, hogy kárpótolja az illetőt – de miért is? ...Áthidalhatatlan szakadék tátong a panasz logikája és a valódi „radikális” (...) cselekvés között, melynek értelmében ahelyett, hogy a Másiknak panaszkodunk és tőle várjuk a cselekvést (...), felfüggesztjük a meglévő törvényes kereteket és magunk hajtuk végre a tettet. A kiváltságaiktól megfosztottak panaszával az a probléma, hogy pozíciójuk aláaknázása helyett célba veszik a Másikat: követeléseiket jogos panasszá fordítva, éppen támadásuk által erősítik meg a Másik pozícióját” (Zizek 1998:44).

Nem akarjuk elismerni a másikat, mint az ember egyedüli konstitúcióját, mint viszonyítási alapot akkor vajon miért tőle várjuk el a cselekvést, hiszen egy „hatalmon lévő csoport” önmagától, vagy panaszra, miért is akarna változtatni azon, ami rá lett szabva, vagy ami az érdekét szolgálja? Ez rezonál Nietzschének a *Bálványok alkonyában* kifejtett *Keresztény és az anarchista* címmel fémjelzett fragmentumára, miszerint, ha valaki rosszul érzi magát, akkor valakinek bűnösnek is kell lennie. Hiszen a panaszban van egy kis bosszú is, és egyébként valakinek bűnösnek kell lenni a szenvedésért (lásd még, Nietzsche 2015: 90).

A témában író és a tudományos pályán dolgozó nők is egyetértettek abban, hogy a nevelés és a társadalmi szemlélet az első lépés a változás elősegítéséhez és ahhoz, hogy több nőt lássunk a vezető szerepekben. A tanulmányomban említett tudósok és Nobel díjas kutatónők példája is visszaigazolni látszik a tanulmány elején tett megállapítást, miszerint első lépésként a nevelés és a szövegek által lehet változást

⁴⁸ Ezt a Debax által kifejtett jelenséggel támogatta, mely szerint „ha egy nőt hallgatásra kárhoztatunk, megfosztjuk minden hatalomtól; így működik a kasztrációs törekvés a férfiaknál... így aztán – talán éppen ennek köszönhetően – a nők lázadásra való törekvése a nyelvhasználaton, a nyelven [la langue] keresztül nyilvánul meg. A nyelv a nők fegyvere (Debax 33, idézi Brooke – Rose 1994: 483).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

elérni. „Nem nőnek akarlak nevelni” – úgy értette nem háziasszonynak... aki nem lát túl a mindennapi teendőkön...” – emlékezett Maria Goepfert Mayer Nobel-díjas magfizikus, édesapja szavaira (Hargittai 2015: 118).

„...Kiskoromban azt képzeltem, majdnem minden felnőtt tudós, és a csillagászat női foglalkozás...” – Vera Rubin fia Karl (Hargittai 2015: 195).

De ugyanígy a politikai szerepeket illetően is elmondható ugyanez. „...számtalán változásról beszélhetünk. Gro Harlem Brundtland kormányzása ideje alatt, 1994 őszén, egy elsős gyerek a svéd televízió választási riportját nézve csodálkozva kiált fel, amikor bemutatják Ingvar Carlso, az új miniszterelnököt: „Ez nem lehet, hiszen ő férfi!” (Nagel 2011: 13).

„Mivel én vagyok az egyetlen francia úrhajónő, jól ismernek Franciaországban, és tudom, hogy sok lány engem választ példaképnek... A kutatás iránt is megpróbálom felkelteni a lányok érdeklődését, és tudatosítani akarom, hogy legyenek bátrak...” – Claudie Haigneré Neurológus (Hargittai 2015: 322.)

Mindenesetre az már most látható, hogy a haladás, a technikai forradalom sok új lehetőséget teremtett a nők számára. De vajon ez elég lesz-e a „dzsender rend demokratizálódásához (Hadas 2016/b)”? Felszabadító ereje lesz-e vagy csak egy új megkülönböztetés mentén osztja le a szerepeket⁴⁹ az IT? Az egyenjogúsáért folytatott harc vajon mikor küzdi le végleg az akadályokat és mikor olvad fel abban, a mára már természetes igényben, hogy ne legyen kérdés a nemi hovatartozás?

Post Scriptum

Ezzel összefüggően Niklas Teslával 1926-ban készült interjú, *When woman is boss*, a nőkre vonatkozó jóslatai („A NEW sex order is coming-with the female as superior”) érdekes delikátot adnak a témához, még akkor is, ha meredek következtetéseinek ferocitásai miatt csupán utópisztikus elméleteknek tűnnek. Bár, a történethez az is hozzátartozik, hogy Tesla egy korábbi interjújában még rossz szemmel nézte az istenként tisztelt nők hétköznapi térhódítását, „piedesztálról való lelépését”, nehezményezte, sőt rossznak látta, hogy a nők „elférfiasodnak”. Mégis egy következő alkalommal (1926) már tételesen megjósolta, miként fog megváltozni a nők szerepe a társadalomban. „Minden képzett megfigyelő számára világos – mondta –, sőt a még a szociológiailag nem képzettek számára is, hogy a nemi megkülönböztetés új viselkedése az évszázadok során jött át a világon, és hirtelen ingerlést kapott a háború előtt és után. A nőknek a nemek egyenlőségével szembeni küzdelme véget ér az új

⁴⁹ Gondolok itt például arra, amit Hadas Miklós fejtegetett nyugati férfi és a nyugati nő közötti szembenállás strukturális jelentősége csökkenni fog. E különbségtétel helyébe olyan új oppozíciók lépnek majd, mint az idős (eltartott), illetve fiatal (munkaképes) korosztályok közötti, illetve a globális hálózatokba bekapcsolódó, illetve azokból kirekesztett csoportok közötti konfliktusok” (Hadas 2016/a: 536).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

nemi rendben, a női vezetőkben: a modern nő, aki a már a felszínes jelenségekben is előre látja saját nemének sorsát, ami nem más, mint a felületes szimptomája valami mélyebb és sokkal nagyobb burjánzásnak az emberi faj szívében. ... Ez nem a férfiak sekély fizikai utánpótlásában nyilvánul meg, vagyis abban, hogy a nők először egyenlőségüket és később fölényüket követelik, hanem ez a női intellektus ébredése. Számtalan generáción keresztül a kezdetektől fogva a nők társadalmi alárendeltsége természetesen a részleges atrofia, vagy legalábbis a mentális tulajdonságok örökletes felfüggesztése miatt jött létre, amelyről most már tudjuk, hogy a női nemnek nem kevésbé sajátja, mint a férfiaknak... „A női elme bizonyíthatóan képes elérni ugyanazokat a mentális képességeket és teljesítményeket, amiket a férfiak, ez még inkább kiszélesedik majd a következő generációk alatt...”⁵⁰

Ennél is érdekesebb része az interjúnak az a párhuzam, amit a *The Queen is the Center of Life* című részben ecsetelt. „Az átlag nő ugyanolyan jól képzett lesz, mint az átlag férfi, azután még jobban képzett, agyának eddig »nyugalomban hagyott« képességeit stimulálni fogja egy olyan tevékenységre, amely sokkal intenzívebb és erősebb lesz annak évszázados nyugalma miatt. A nő figyelmen kívül hagyja majd az előzményeket, és felrzza a civilizációt annak fejlődésében.” – írja Niclas Tesla, az 1926-ban adott interjújában.⁵¹

Irodalom

- Acker, Joan (1990): Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations. In: *Gender and Society*, 4: 2, Sage Publications: 139–158. <http://www.jstor.org/stable/189609>
- Beauvoir, Simone de (1969): *A Második nem*, Gondolat, Budapest
- Benkő Krisztián (2009): Szinekdoché és önkívület – Apokaliszisz értelmezések Kemény Zsigmond *A rajongók* című regényében. In: Benkő Krisztián: *Önkívület Olvasónapló a magyar romantikáról*. Kalligram, Pozsony
- Brooke-Rose, Christine (1994): A nő, mint a szemiotika tárgya. In: *Feminista nézőpont az irodalomtudományban*, Helikon, 4: 478–491.
- Christa Bürger (1994): „A nők dilettantizmusa”. In: *Feminista nézőpont az irodalomtudományban*, Helikon, 4: 510–518.
- Czibere Ibolya – Takács Izolda (2017): Újratervezés – a nők és a műszaki tudományok 2.0. Nagy Beáta: Háttérben. Kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására. *Debreceni Szemle* 24(3): 352–356.

⁵⁰ Tesla, Nicolas (1926): When a woman is boss. <http://www.tfcbooks.com/tesla/1926-01-30.htm> (Utolsó letöltés: 2017.10.03.)

⁵¹ Tesla, Nicolas (1926): When a woman is boss. <http://www.tfcbooks.com/tesla/1926-01-30.htm> (Utolsó letöltés: 2017.10.03.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

- Héle Cixous: A medúza nevetése. Ford.: Kádár Krisztina, In: Kis Attila – Kovács Sándor s.k. – Odorics Ferenc (szerk.): Testes könyv II. Ictus Kiadó, JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1997: 357–380.
- Clarke, Edward H. M.D. (1884): Sex In Education – A FAIR CHANCE FOR GIRLS. Houghton Mifflin and Company, Boston <https://archive.org/details/sexineducationor00clariala> (Utolsó letöltés: 2017.11.11.)
- De MAN, Paul: „A trópusok retorikája (Nietzsche)”. In: Helikon – Irodalomtudományi Szemle, 1–2: 36–47.
- Derrida, Jacques (1992): Éperons. Nietzsche stílusa. In: *Athenaeum*, 3. http://hunlit.lett.ubbcluj.ro/data/Andras/tantargyak/Komparatiztika/DERRIDA_eperons.pdf (Utolsó letöltés: 2017.11.12.)
- Derrida, Jacques (1994): A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában. In: Helikon – Irodalomtudományi Szemle, 1–2: 21–36.
- Ferge Zsuzsa (1982): Változik-e manapság a nők helyzete Magyarországon? http://adattar.vmmi.org/cikkek/2559/letunk_1982.5_19_ferge_zsuzsa.pdf (Utolsó letöltés: 2017.11.11.)
- Hadas Miklós (2016/a): A vulkán megszéldítése. Adalékok a nyugati férfibeállítódások hosszú távú átalakulásának vizsgálatához. In: Erdélyi Társadalom, 1: 217–237.
- Hadas Miklós (2016/b): A demaszkulinizáció folyamata. Adalékok az európai dzsender rend hosszú távú átalakulásának vizsgálatához. In: *Educatio* 25(4): 527–537.
- Hargittai Magdolna (2015): Nők a tudományban – határok nélkül. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Johnson, Barbara (1994): A kritikai különbözőség: BartheS/BalZac. In: Helikon – Irodalomtudományi Szemle, 1–2: 140–148.
- Joó Mária (2010): A feminista elmélet és a (női) test. In: *Szemle*, 2: 64–80.
- Joó Mária (2004): A Nő mint Igazság Nietzschénél. Racionalizmuskritika és a nemek szimbolikus reprezentációja. <http://www.c3.hu/~prophil/profi044/joo.html> (Utolsó letöltés: 2017.12.12.)
- Kádár Judit (1994): Feminista nézőpont az irodalomtudományban. In: *Feminista nézőpont az irodalomtudományban*, Helikon, 1994, 4: 407–416.
- Kalmár György (2011): A női test igazsága. Kalligram, Pozsony
- Kovács Sándor S.K. (1994): Mi a dekonstrukció és miért mondanak olyan szörnyű dolgokat róla1 – mesebeszéd – In: Helikon 1–2: 5–16.
- Kristeva, Julia(1994): A szeretet eretnetikája In: Helikon 1994, 3–4: 491–509.
- Mitchell, Juliet (1996): Jacques Lacan és a női szexualitás. In: *Thalassa*, 1: 53–76.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

- Moi, Toril (1995): Feminista irodalomkritika. In: Anna Jefferson – David Robey (szerk.): Bevezetés a modern irodalomelméletbe. Osiris, Budapest: 233–253.
- Meitner, Lise (1960): The status of Women in the Professions. In: Physics Today, 8 (13): 7–21.
- Nagy Beáta (2014): Háttérben: Kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására – Újra-tervezés – a nők és a műszaki tudományok 2.0. L'Harmattan, Budapest
- Norris, Christopher(1994): Dekonstrukció, megnevezés, és szükségyszerűség: néhány logikai lehetőség Helikon 40(1–2): 149–164.
- Nietzsche, Friedrich (2015): Bálványok alkonya, Helikon, Budapest
- Platón: Állam <http://mek.niif.hu/03600/03629/03629.htm> (Utolsó letöltés: 2017. 12.12.)
- Robinson, Lillian S. (1994): A szöveg elárulása – Feminista Harc az Irodalmi Kánonnal. In: Feminista nézőpont az irodalomtudományban, Helikon, 4: 443–455.
- Scoles, Sarah (2016): How Vera Rubin confirmed dark matter – This famous astronomer carved herself a well-deserved place in history, so why doesn't the Nobel committee see it that way? <http://www.astronomy.com/news/2016/10/vera-rubin> (Utolsó letöltés: 2017.11.11.)
- Scott, Joan W. (2003): Gender: A Useful Category in Historical Analysis. <http://xroads.virginia.edu/~DRBR2/jscott.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.11.12)
- Sime, Ruth Lewin (1997): Lise Meitner: A Life in Physics, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London
- Showalter, Elaine (1994): A feminista irodalomtudomány a vadonban – A pluralizmus és a feminista irodalomtudomány. In: Feminista nézőpont az irodalomtudományban, Helikon 4: 417– 442.
- Norris, Christopher (1994): Dekonstrukció, megnevezés és szükségyszerűség: néhány logikai lehetőség. In: Irodalomtudományi szemle, Helikon 1–2: 149–164.
- Tesla, Nicolas (1926): When a woman is boss. <http://www.tfcbooks.com/tesla/1926-01-30.htm> (Utolsó letöltés: 2017.10.03.)
- Vasvári, Louise O. (2014): Problémás nyelvi nem a nem nélküli magyar nyelvben. Stony Brook University, 130–167 <http://tntefjournal.hu/vol4/iss1/vasvari.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.11.12.)
- Slavoj Žižek(1998): „A nagy Másik nem létezik”. Thalassa, 1998, 9(2–3): 34–50. [http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(09\)1998_2-3/034-50-Zi-zek.pdf](http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(09)1998_2-3/034-50-Zi-zek.pdf) (Utolsó letöltés: 2017.11.12.)
- Zsadányi Edit (2002): A csend retorikája – kihagyás alakzatok vizsgálata a huszadik századi regényekben. Kalligram, Pozsony

RECENZÍÓ

Tegnap és mai „civil társadalom”

Fogalom-történelem, megújuló köntösben, röviden

A. GERGELY ANDRÁS¹

Bevezető

Már a korai ókorban, 1800 évvel ezelőtt kelt egyiptomi álmofejtő-könyvben áll a következő szöveg: „Államügyekről, közügyekről csak uralkodók, magas rangúak és hatalmas személyek (basileis, archontes, megistānes) jogosultak értelmezhető módon álmodni... – egyszerű magánemberek közügyekre vonatkozó álmai érvénytelenek, érdektelenek; legfeljebb akkor vehetők figyelembe, ha tömegesen jelennek meg, mert az egyes kisemberek (idiótai, mikroi) önmagukban semmit sem számítanak, csak a démos egésze mérvadó társa az egyes 'hatalmasoknak'” (idézi Hahn 1985: 13–14).

Államérdek, közügyek, magánemberek... – mintha egy politikai viszonyrendszer ma sem ritka összhangjáról, polgár és uralkodója, vagy korporatív szervezet és politikai állam kölcsönkapcsolatáról árulkodnának e sorok, másképp szólva a korai titokközösségekről és úrhatnáságról, civilitásról és szakralitásról. Azaz – egy viszonyról, egy karakteres korszakról és annak változó dimenzióiról kell szót ejteni, ha a civil társadalom legátfogóbb tartalmait keressük.

A civil társadalom kérdésköre a nyolcvanas évek magyar társadalomtudományában kap ismét megtisztelő helyet, miután (a témakör egyik monográfusa, Molnár Miklós [1990] szerint) kétszázötven éves álmát aludta mind Nyugaton, mind pedig a kelet-európai régióban. A nyugati értelmezések nagyjából két csoportba foghatók össze: a polgári társadalom („société civile”) tradíciója és a jogiasult legitimitáció, a piacgazdaság és nem-klerikális, nem-katonai felépítmény áll egyfelől, s a Code Civil, az jogban megtestesült emberi szabadság valamint az állampolgári önszerveződés lehetősége áll a másik oldalon. Történetileg nyilvánvalóan egymásra épül e két aspektus, s jelentésük nyomtatékot kap időről dőre, mint például a hatvanas évektől kezdődő nyugati társadalmi mozgásokban, majd a hetvenes évek új társadalmi mozgalmában, s napjainkban már szinte a köznyelvben is mindannak intézménye és platformja, ami a „nem állami” szerveződések szimbolizálja.

¹ ELTE TáTK, Kulturális Antropológia Tanszék, címzetes egyetemi tanár, főiskolai docens, PhD, MTA PTI ny. tudományos főmunkatárs.

RECENZIO

A civil társadalom fogalma történeti okok miatt is legalább kétszintű: általánosságban azt a politikai közösséget takarja, amely szuverén jogi személyek által alkotott egység (társaság, képviseleti csoport, intézményes jogi státusz), specifikusan pedig a társadalmi tagoltságnak ama egységét, amely lokálisan határolható, amely önrendelkező helyi közösségek akarat- és érdekkifejezése által nyilatkozik meg (mint mozgalmak, ellenálló csoporttörékvések, antipolitikai szándékok, NGO-k stb.). A civil társadalom fogalmában tehát található a „nagy-társadalom”, a makrogazdaság egy történeti típusa, az erre épülő társadalmi rétegződés és etika, egzisztencia és létfilozófia (lásd számos összefüggését klasszikusan Hegel, Marx, Max Weber munkásságában, azóta meg százakéban...!), valamint a helyi érdek, a lokális értékter, a horizontális tagoltság és kapcsolatrend újkori tapasztalata egyaránt; s kiegészítésül még az olykor egyházi bázisközösségeket is ide vehetjük.

A helyi társadalmak „helyi értéke” mindenkor az igazgatási-államszervezeti besorolási státustól, illetve a lakópolgárok önmeghatározási, reprezentálódási hajlandóságától és lehetőségeitől függött – már ami kívülről, a politikai hatalom felől nézést fontos volt belőle. Belülről persze ez az értékter tágasabb, tartalmasabb, hagyományosabb, illetve a szó legtágabb értelmében közösségibb. A közösségi, lokális tér belső tagoltsága azonban mindig önálló szerveződéseket, együttműködési viszonyokat, konfliktusokat és konszenzusokat is jelent. A mikroszintű társadalmi bázis egyébiránt lehet gazdasági és politikai szerepköre szerint kisebb vagy nagyobb korporatív egység, érdekképviselő vagy elsődleges közösség, rendszerint a helybeliek „állampolgári minőségétől”, rétegzettségétől függően. Éppen ezért helyiek és idegenek megkülönböztetése létérdeke volt már minden archaikus közösségnek, „primitív társadalomnak” sok évezrede, s korántsem csak települési okok miatt, hiszen földrés és sziget, birodalom és perifériái, falusi vagy városi terület magában véve még nem helyi társadalom – ehhez további jogi, gazdasági, politikai és igazgatási funkcióegyüttes, egyezmény, szokásjog vagy viselkedési norma is szükséges. Autonóm szervezet kellett legyen a települési egység, egyúttal politikai és kulturális entitás, s egészében nem csupán uralmi szervezeti egység, amely jogilag kodifikált sajátosságokkal, hivatalnokgárdával, intézményesített csoportérdekekkel, javadalmakkal működik. Sőt, a civiltás eredetileg nem a rendies társadalmakban alakult ki alapvetően, ahol a jogok öröklődőek voltak és elvitathatatlanok, hanem ott, ahol a civil a civist, a civiltás élvezőjét, vagyis a városlakást és a városi polgári világot élvezhette, s megteremthette a szerződéses társadalmat, amelyben a jogok megszerzhetőek és változóak voltak, de mindenképp egyezményes feltételek közöttiek, „konszenzuálisak” és belülről is, államjogi normák felől nézve is rétegződőek.

A civil társadalom mint fogalom kétségkívül az újkori Európa vagy a főzárkózni törekvő harmadik világ terméke, amikor a kapitalizmus és az azt megelőző társadalmi korszak politikai intézményesültsége belső okok révén megváltozik, s egyúttal kiindulópontja annak a demokratizálódási folyamatnak, amelyben a politikai állam eltávolodik, leválik a polgári társadalomról. Majd e duális struktúrában, a köztük ki-

RECENZIO

alakuló köztársaságban kap helyet a korporatív, érdekképviseleti közvetítő mechanizmus sokféle fajtája-formája, melyek idővel a civilségnek önállósulási teret is adtak.

A polgári társadalom és a politikai állam elválása nemcsak egy térbeli struktúraváltozás vagy uralmi státusváltás időszak, hanem új minőségű korszak előjele, amelyben a kétfelé bomló államegység (egyházi és világi hatalom) és a társadalom között a politikai intézmények egy új, relatíve önálló típusa jön létre. Már Hegel szerint is az abszolút egyén, a független magánember és a központosított állami akaratérvényesítés között kapott helyet a gazdasági és a polgári érdekközvetítési mechanizmusban, a kialakuló nemzetállami berendezkedésben. Ennek európai hagyománya alighanem a középkorban gyökerezik, amikor a gazdasági és társadalmi integráció kölcsönhatásban (kohézió és ellene való védekezés megteremtésében, népvándorlások és asszimilációs kényszerek hercehurcájában) vannak jelen. A középkori nyugati város (nemegyszer a mai kelet-európai falunál kisebb, tagolatlanabb település, de várfallal körülvéve, vagyis „város hely” mivoltában) az ókori mintájára a szolgaságból a szabadságba emelkedők telephelye, egyházi és rendi érdekek politikai centruma lett, „testvéri közösségek”, céhes iparok, birtokos polgárok jogilag is intézményesített közössége. S míg az ókorban csak akkor jött létre a község fogalma az állammal szemben, amikor a város (mint lokális képződmény, önálló entitás) beolvadt a birodalomba – amely azután egyre jobban megfosztotta önállóságától –, addig a középkori városok helyi társadalmi már kezdetől fogva számos (egymás számára kölcsönösen) idegen ember gyűjtőhelye lett, viszont első pillanattól kezdve szervezeti-funkcionális értelemben vett államalkotó „commune” volt – szemben olykor a földbirtokos vagy egyházi álladalommal. Az antik poliszban az egyén csak mint nemzetségi tagja lehetett polgár, s a legtöbb gyarmati hódítás úgy zajlott le, hogy rituálisan, mesterséges tagoltság biztosításával telepítették le a más törzsbeliakat vagy hadifoglyokat. A középkor jogi értelemben testületnek számító politikai közösségei azonban kiváltságok és kötelezettségek őrzését és védelmét kapták kézhez. Legitim hatalmat tehát; viszont velük szemben ott állt a polgárok másodlagos szervezetének „jogbitorló” tömege (a „campagna communis” politikai szervezete, amely nem tartozott a város szervesnek és legitimnek tekintett egységéhez, vagyis „vidéki” volt és maradt). Ez a tagoltság, „köz(ös)ségi” és községen kívüli hierarchia jellemzi a falutelepüléseket szerte Európában a középkor évszázadaiban, de Kelet-Európában és még keletebbre még szinte ma is. (Emlékeztetni érdemes „a rendtartó székely falu” jelképes és tényleges rangjára, hagyománykövető és önálló, rendszeren belüli rendszert megvalósító tüneményére, a szerb zadruga vagy a palóc nagycsalád szervezeti formájára!).

A civil társadalom öntörvényű és szuverén története persze nem azonos a helyi társadalmakéval. A politikatudomány vagy a filozófiatörténet klasszikusainak elemzése valamelyest megvilágíthatja a társadalom egyes alrendszerének funkcionális, történeti, szociológiai felfogástörténetét (utalok itt Benjamin Constantra, Herderre,

RECENZÍÓ

Locke-ra, Rousseau-ra, Hegelre, Marxra, Weberre, Habermasra, vagy akár Hajnal Istvánra és másokra is), mindemellett a jogi és igazgatási (Maine, Bibó István), a kultúratörténeti (Hobsbawm, Burke, Bahtyin, Elias, Shils stb.), az antropológiai és a társadalomnéprajzi, ifjúságtudományi és mozgalmi szakirodalom is kellőképpen árnyaltan kontúrozza azt a lokális szférát, amelyet a modern „civil társadalom”-felfogás használ.

Természetesen más fogalmi képpel operál a gazdaságtörténet, mással a politikai-igazgatási logika, megint mással az érdekképviseleti, ismét újabban a polgári engedetlenségi, eltérővel a néprajzi-kistáji és így tovább. Ezt a szemléleti sokrétűséget azért szükséges hangsúlyozni, mert korunkban egymásra épülő, egymást át- meg átszövő, egyre gazdagodó fogalmi térbe kerül ma a civil társadalom fogalma, s immár nélkülözhetetlenné kezd válni egy újabb szintézis, amely kölcsönös függésrend részeként tárgyalja a civil társadalmak belső struktúráját, „mi”-tudatát, egységeinek egymáshoz viszonyított szuverén rendjét, s így egyebek mellett arra is fényt derít, milyen kohéziós erő, miféle értékstruktúra tartja össze a lokális egységeket, miközben ezek a politikai társadalom szintjén globális communitasként („glokálitásként”) konstituálódnak. Világfalu lett mindez, s abban számtalan külön-külön álló és küzdő, érvényesülő és elnyomatást elszenvedő néppel, fölbomló családi-rokonsági struktúrával, változó és átalakuló szomszédságokkal stb.

Az alábbiakban a kortárs politikatudomány, s abból is a magyar nyelven elérhető szakirodalom rövid szemlészésére teszek kísérletet. Az elmúlt évtizedben jelentős cikkek, közelítő elemzések, parázs viták és alapozó kötetek próbálták körülírni a civil társadalom fogalmát. Mindezek átfogására és összehasonlító elemzésére nem vállalkozhatok, érdemben a megjelent kötetnyi munkákkal sincs módom itt vitába bocsátkozni vagy azokat méltatni; így szükségképpen kiemelem a jelentősebb gondolatmenetű, megfontolandó szemléletű politikatudományi írásokat, s reflektálatlanul hagyom a civil társadalom általánosított értelmében (mint „polgári társadalom”) illetőleg specifikus szubkultúráként (mint „egyesületi, helyi törekvés, NGO) fogant publicisztikai vagy társadalomelméleti munkákat, s még inkább a „civilek hatalma” fogalomkört, melyet egy befejező részben idézek majd föl.

Fogalomtörténet és a jelen kívánalma

A civil társadalom fogalma ismereteim szerint Szabó Máté 1980-as nagylélegzetű dolgozatában („Societas civilis” és „bürgerliche Gesellschaft”) jelent meg elsőként úgy, mint a citoyen-burzoá különbség filozófiatörténetileg is problematikus esete. Az állampolgár és a magánember, a liberális állam és a „polgári társadalom” kategóriái, a „societas civilis” (polgári társas körök) és a „bürgerliche Gesellschaft” (maga a polgárivá érett társadalomszervezet) különböző jelentésárnyalatai már úgy mutatkoznak ebben a kontextusban, mint a politikai hatalom legitimitásának kérdései.

RECENZIO

Mintegy a kérdéskör még finomabb elemzését folytatja ugyanó (Szabó 1980b), alighanem pontosítva a szárnyát bontogató magyar politikatudomány fogalmi képét a politikai állam feladatvállalásának és a polgári emancipációnak, a tőkés gazdaságnak és az individualitásnak néhány felfogásmódjáról. (Ez alapvető tanulmány és a szerző 1981-es Világosság-beli cikke az „éjjeliőr államról”, izgalmas kontrasztot nyújt a Kolosi Tamás – Papp Zsolt (1973) elemezte társadalmi struktúra-képhez, a felépítményhez, a proto-historikus nyilvánosság-képhez viszonyítva).

Molnár Miklós (1982), a Genfben élő egykori történész-politológus egy alapozó dolgozatában a civil társadalom fogalmának homályait elemezve megállapítja, hogy az filozófusok elmékedéseiből és tapasztalataiból jött létre, akik az ideális társadalmat keresték, hogy az ember a természeti állapotból kiléphessen. Ugyancsak a polgári társadalom és a politikai állam közötti képviselési szférát taglalja Papp Zsolt a hegeli jogfilozófia marxi kritikáját, illetve magát a hegeli „polgári társadalom”-felfogást bemutatva, s bár kitér a köztes szféra képviselési szerepére, ugyanakkor Marx, Weber és Merton kapcsán a társadalmi „közép” történeti bürokratizálódásának, rendiesedésének esélyeit veti föl (Papp 1982: 188–222). Ez is izgalmas szempont: egy társaság, ha polgári, már középosztályosodik-e, s egy másik, ha német vagy holland, brit vagy amerikai elit képviselése, vajon „deklasszálódik-e”, amennyiben polgári mivoltát a mindenkori hatalom ellen fogalmazza meg, vagy épp arra építi...?

Ugyancsak a közép, mégpedig a „hiányzó közép” elmélete tűnik fel Szűcs Jenő 1983-as Vázlat Európa három történeti régiójáról c. kötetében, amely nem közvetlenül a hegeli, illetve a szocialista társadalmi struktúra összefüggései, hanem földrésznyi történések alapvonalai közt tárgyalja regionális sajátosságainkat, a térségi modellek keretei és ezek kölcsönhatásai között. E felfogásban a társadalmi modernizáció a civil társadalmi erőterétől, a politikai kultúra tradícióitól is függ; elsősorban a Bibó István életművére épülő, a társadalmi struktúrát belülről áttekintő, „a szabadság kis köreit” kereső szemléletről van itt szó, amely egyike annak a kulturális folytonosságot kutató és történeti „hosszú trendeket” elemző törekvésnek, amelyet oly kevesen követtek.

A nyolcvanas évek közepéhez közeledve a magyar politikatudomány lényegében két csoportra szakadt: egy struktúrát vizsgáló, a társadalmi törekvéseket marxista eszköztárral „helyére tevő”, illetve egy flexibilisebb, asszociatívabb módon gondolkodó csoportra. Az előbbieket a marxizáló, osztálykategóriákban elrendező szemlélet hívei, statisztikákra alapozott makrofelvételeik ma már inkább kordokumentumok, s a civil társadalom fogalma legfőképpen osztályharcos minőségben, „nyugati” polgári világok tükrékeként jelenik meg munkáikban. A minősítés nélkül (sőt!) másodikként említett, társadalomszervezeti és életvilág- vagy nyilvánosság-fogalmak közepe áttekintést adók közé tartozik elsősorban Gombár Csaba (1989), akinek politológiai esszéi a régi történeti, politikaelméleti és politikai antropológiai forrásmunkák közötti bolyongást, a kötetlen meditációt, az áthallásokat és továbbgondolásokat folytonosságát tükrözik, párhuzamban vagy belső vitában a kortárs politikai gondol-

RECENZIO

ködés nagy, rendszerező elméleteivel. Papp Zsolt is ide érkezik, párban-kollegialitásban Gombárral, bár úttjáról az új legitimitás és a mozgalmi ideológiák német iskoláiból hoz mintát, melyek áthatják később több kötetét is. A nyugati szakirodalom recepciójában Ágh Attila (1984) jár élen, *A politika világa* című kötete úttörő összefoglalása Althusser, Poulantzas és Gramsci témánkra vonatkozó írásainak, valamint a kortárs nyugati szerzők számos reflexiójának. Ágh szimpla osztályelmélet felől a távolságtartó, normatív szempont nélküli kitekintései idővel a marxista elemzések egy izgalmas szférája felé fordulnak (gondolok itt például Hobsbawm munkásságára és Ágh leggyakoribb politikaelméleti hivatkozásaira), egyben új útirány alapozása is. Fölhívja a figyelmet például a „primitív lázadók” szerepére (ez Hobsbawm fogalma az angol ludditákra, magyar betyárookra, szicíliai maffiára), a civiltársadalmi törekvések lokális hagyományaira, amelyek a merev társadalmi rétegződés képzetével szemben a hagyományban, a tradíció erejében megnevezhető politikai kultúrát és mentalitást tükröznek, valamint arra a mozgalmi (nemcsak marxista értelemben vett társadalom-megmozdulási) szférára is figyelmet irányít, amelyek egy évtizeddel korábban a nyugati politológia egyik fő érdeklődési területévé váltak (államiság vs. politikai rétegződés, gyarmatosítotttság vs. felszabadulás, indoktrináció vs. deterritorializáció, hierarchikus függés vs. kollektív interdependencia stb.).

Ugyanebben posztmarxista és posztstrukturalista irányban lép tovább Szabó Máté is, akinek fontosabb munkái a nyolcvanas évek közepétől az új típusú társadalmi mozgalmak (mozgások, tiltakozások, ellenállások) jelentését és jelentőségét elemzik (Zöldek, alternatívok, környezetvédők 1985). Ez a civil társadalom spontán nekilendülő aktivitással opponálja az államot, bázisközösségek szintjén védekezik az állami beavatkozás ellen, önszervező és polgári engedetlenségi technikákkal küzd az intézményesültség ellen... – ennek folyamatát, külföldi és hazai gyakorlatát vizsgálja több opuszában, s ezzel a kortárs civiltársadalmi mozgalmak hazai megismertetésében talán a legjelentősebb szerepet vállalja.

A civil társadalomról szóló hazai recepció és kutatói szempontrendszer 1986-tól szélesedik ki, részben összefüggésben a Bibó-életmű megjelenésével, részint a hazai önszerveződések megsokasodásának, politikai problémává válásának eseménytörténetével. A „körök kora”, az ifjúsági tömegek helykeresése, értékváltása, szocializációs konfliktusai és útkeresési gyakorlatuk megújulása mind az ifjúságkutatók, mind a kortárs irodalmárok, mind pedig a kríziskezelésben érdekelt politikai körök számára új kérdéseket vet fel, olyanokat, amelyek az önszerveződésnek, a polgári engedetlenségnek és a generációs problematikák megfogalmazóinak Nyugaton már ismerős, ám idehaza igencsak hiányzó megoldások felé mutatnak. A korszak hazai elemzései ugyancsak körök, klubok, szakmai vagy életkori csoportok, illetve egyes orgánumok vidékén kapnak nyilvánosságot (hely hiányában talán elég itt utalni a Rakpart Klubra, a BME 405-ös Körére, az ef-LAPOK-ra, az Ifjúsági Szemlére vagy a Kéri – Stumpf vezette szocializációkutatás akkoriban publikált eredményeire; továb-

RECENZIO

bá hivatkozni kell Dicházy Bertalan, B. Kiss Tamás, Balázs Magdolna, Persányi Miklós, Bilecz Endre, Bozóki András, Szabó Máté és Ágh Attila számos korabeli írására, amelyek – Ágh Attila kifejezésével – a „védekező társadalom” megnyilvánulásait rendszereztek). De ide tartozhatnak szociográfusok, közösségkutatók, népfiókola-szervezők, az önkormányzatiság és a helyi társadalmak kutatásának témaköre, melyek az érdekeltség és érintettség problémaköreit épp a vidéki, falutelepülési, önéleztető közösségi mozgásokban látták meg.

Gondolati irányok vagy szerzői névsorok szaporításával azonban nem sokra megyünk. A „civil társadalom” működését, immáron nemcsak történeti, hanem aktuálisan politikai értelemben vett leírását a nyolcvanas évek során szinte hiába keressük olyan elvitatathatatlannal jelentős elemzők szótárában, mint amilyen Gombár Csaba, Schlett István, Hankiss Elemér, Lengyel László, Pokol Béla vagy Bruszt László, Szabó Miklós vagy Kornai János – elnézést a felsorolásból kimaradóktól –, holott a maguk kérdéskörökben, szakterületein egyként azt a társadalmi jelenség-együttest írták körül, amit a civil társadalom talpra állása esetén mint kívánatos állapotot képzeltek el. Magyarán: amikor Hankissnál a „második társadalomról” van szó, Bruszt a többszólamú politikai rendszert és a korporatív megoldásokat keresi, Bihari a fordulat és reform esélyeit latolgatja, Kenedi János vagy Kis János a demokratikus ellenzék válságát elemzi, Szabó Miklós a nemzettudat-problémákon rágódik, vagy amikor a SZE-TA és a CHARTA keletkezik, akkor szintúgy a civil társadalomról szól mindegyikük. Hanák Péter, Szabó Dávid, Szilágyi Ákos, Papp Zsolt, Csepeli György, Niedermüller Péter vagy Hegyi Lóránt nem kevésbé keringenek e fogalom körül, mint Konrád György, Juhász Pál, Szabó Ildikó, Szelényi Iván, Galasi Péter vagy Márkus István, Solt Otília vagy Krassó György, Thoma László vagy Verebélyi Imre, Kamarás István vagy Varga Csaba.

Nem folytatom. Könnyen vádolható vagyok ma már azzal is, hogy a politikai változások élményével terhelten, visszatekintve abban is tartalmas kezdeményezést és önszerveződést látok, ami csupán szakmai ambíció, kollektivitás-igény, közbotrányokozás és filantróp gesztus volt. Annyi bizonyos, hogy a nyugati elemzők hivatkozta magyar szakirodalom leggyakoribb évszáma 1987 volt, épp az az időpont, amikor már a Szolidaritás állambomlasztó mozgalma kezdte önerejét is felélni; amikor a Magyar Tudomány hasábjain az Ágh Attila kirobbantotta civil-társadalom vita áthömpölygött a cenzúra radírja alatt. E korszak jellegadó dolgozatai az érték, a cél és az eszmény, az elérendő és az újratereztendő civil társadalom-fogalommal operáltak, jobbára olyan kontrasztot sugallva, amely a válságperiódusába belezökkent államszocializmus számára talán nemcsak jövőt, de bizonyosan a megmaradás és folytathatóság perspektíváját sugallta.

RECENZÍÓ

A kiterjesztés és a jelen

A gazdasági és a politikai reform óhajta, illetőleg a társadalmi szerveződésfolyamatok magyarázásának, mentésének szándéka érzékelhető azokon az írásokon, amelyek a politológiai elemzések formájában először inkább szűk szakmai, majd szélesebb, társadalmi kör elé kerültek a nyolcvanas évek végén. A Magyar Tudomány folyóirat civiltársadalom-vitája – a vitaindító dolgozat (1987/1. szám) szerzője, Ágh Attila szerint is – a politikai intézményrendszer belső (és főleg: konszenzusos alapú) reformjával és a társadalom demokratikus kezdeményezéseinek, igényeinek taglalásával tett igazi lépéseket a fogalmi tisztázás felé. A civil társadalom fogalma – a jog, a gazdaság, a szociológia és a történettudomány felől nézve – a kisközösségek, a helyi demokratikus szerveződések, a társadalmi megmozdulások és a mentalitások tapasztalati és történeti valóságával kerül párhuzamba. Az állami és a magánszféra viszonya, a túlkoordinált politikai és gazdasági szervezetrendszer integrációs válsága, valamint a „politikai embernek”, az „államosított személyiség” (Szabó Ildikó [1992] politikai szocializációs kifejezésével) „privát emberré” visszaválttatása olyan kifejezett célokként fogalmazódtak meg, hogy lehetővé vált annak szóvá tétele: a depolitizálódott társadalom repolitizálása megkívánná egy közvetítő közeg beiktatását a „politikai fent” és a „társadalmi lent” közé; vagyis a civil társadalom szükségessége egyre inkább vitathatatlanná vált, egyúttal ennek alkotmányos és jogi garanciáit is szorgalmazni lehetett.

Ágh Attila e cikkében a „duális társadalom” (a hatalom kontra polgárok) képet „triálissá” tenni javasolja, a marginalizálódottakra, a szerényebb alsó-közép szinten élőkre és ezek politikai reprezentálódására gondolva. E strukturális szempont mellett a civil társadalom védekezését értékeli az állammal szembeni viszonyban, azt kérdezve: van-e egyáltalán, s ha van, milyen erős a civil társadalom hazánkban? (Tézisét előkészítte Fricz Tamás [1987]: Az individualizáció esélyei cikke; Bruszt László [1987]: A több szolamú politikai rendszer felé és Pokol Béla [1986]: Alternatív utak a politikai rendszer reformjára, valamint Kolosi Tamás és Gombár Csaba néhány elméleti írása, amelyekben a polgári-intézményi-érdekképviseleti-bürokratikus közép szint is kitüntetett helyet foglal el.) Ágh hangsúlyozza a strukturális tényezők mellett a dinamikus, innovatív momentumok jelentőségét, a formalizált („közigazgatási”) megközelítés mellett az értéktartalmakra odafigyelő politikai gondolkodás szükségességét.

A vitára vállalkozók közül Szabó Tibor az állam és a társadalom viszonyának jogi-történeti előképeit rajzolja meg (Védekező társadalom. 1987). Az elidegenedés jelenségét, a köz- és a magánélet szétválását, Gramsci felépítmény-elméletét és a hegemonia kérdését, végül a legitimitás problematikáját hozza be a vitába. A valódi vita, a tételes kemény érvek sorolása Urbán László vállalkozása volt (A túlmunkával védekező társadalom, 1987). Urbán szerint Ágh eltúlozza az intézményi struktúra belülről való reformálásának reményét, feledi, hogy a civil társadalom gazdasági sze-

RECENZIO

repnyerése éppoly fontos, mint a politikatudomány ez újdonságként fölfedezett képződménye; sérelmezi, hogy Ágh nagyobb önállóságot szorgalmaz, de óv a liberális illúzióktól, az állam végleges kiűzésétől a civil szférából. Holott épp a második gazdaság önszervező lendítőereje az, ami a túlsúlyos politikai beavatkozást tompítani tudja – ha tehát egyáltalán értelme van a „társadalom-centrikus” felfogásnak, az állam túlzott mindenhatóságát elvető érték-szempontra, akkor annak valódi (bár igen szűkös) tere a gazdaságban és a védekezés más nempolitikai szférájában van.

Ugyanebben a folyóiratszámában éppen Szabó Máté értelmezi a „védekező társadalom előőrseinek” szerepét, mondván: „az autonóm társadalmi mozgalmak és a modern polgári társadalom kategóriái összetartoznak” (Új társadalmi mozgalmak – A „védekező társadalom” előőrsei? 1987). Kifejti, hogy az alapvető (polgári, munkás-) mozgalmak nyomában nőnek, parasztok, regionális törekvések, egytémás (speciális avagy single-issue), alkoholelleses, környezetvédő és más megmozdulások jelentek meg, amelyek a régi mozgalmakhoz és a politikai rendszerek stratégiáihoz képest alternatív, védekező jellegűek lettek. Széles szakirodalmi bázison elemzi a hatalmi-elosztási tevékenységi területeket, a posztmaterális értékek és érdekkötöttségek alapján megfogalmazott programok jellemvonásait, az ideológiai alapú és életreform-mozgalmakat, a kifelé és a befelé orientált (intézményes illetve életreform-) törekvéseket, a növekedési mintákat és az alternatív modell szervezeti sajátosságait, jellegzetes akcióformáit.

Ugyancsak e folyóiratszámában publikálta hozzászólását Kiss Mária Rita (1987) („Civil” és „más” társadalmak), aki a nyugat-európai és a kelet-európai „másság” jeleit a közép- és a kulturális vagy pártszerű szerveződések intézményes, nyilvános és individuális alapjain mutatja ki. A társadalmi ellenőrzés, a csoportszintű felelősségérzet és aktivitás fontosságát mint lehetséges felismerést fogalmazza meg, mint szembeszállás esélyét a „szovjeto-kommunista akkulturáció” (Molnár Miklós kifejezése) kelet-európai következményeivel. (Molnár cikke egyébként: *Système communiste et société civile*, 1985.)

A hozzászólások áttekintésére vállalkozik ezt követően Ágh Attila (Politikai reform és civil társadalom, 1987), aki a duális és triális társadalomkép, a mozgalmi szervezetek és a szervezett mozgalmak összefüggései mellett rámutat, hogy a civil társadalom intézménye esetleg hiányozhat a politikai rendszerből és a társadalomszerkezetből, mégis: él, vagy föléleszthető, demokratikus és „innovatív-kreatív szerepének érvényesítése a politikai rendszer egészével szemben annak intenzív formájára való áttérésben” nemcsak fontos, hanem döntő jelentőségű, mert a „kispolitika kihívása” átmenetet követel „a monolitikus-monopolisztikus hatalomgyakorlásról a hegemonisztikus hatalomgyakorlásra való átmenetre”.

Az Ágh Attila cikke által kiváltott vita nem is annyira tudományos továbblépés szempontjából volt korszakos, hanem mert „piacképesség” tette, nyilvánosság elé hívta és ezzel legitímálta a civil társadalom fogalmának hazai értelmezhetőségét, s a társadalmi mozgások magyarázásához új kaput nyitott. E kapun azután sorra jöhet-

RECENZIO

tek be a kortárs nyugati teóriák, s a közérdeklődés szótárába is bekerült a civil társadalom. A nyugati elemzések közül érdemes kiemelni Szelényi Iván munkáit, amelyek akkor már mintegy két évtizede a regionális sajátosságainkat érintő kérdésekről szóltak, és a modellértékű rendszerelméletet is szorgalmazták. Ugyancsak a társadalomelmélet államszocializmusbeli hiányosságaira és a civil társadalom lokális szerveződésére hívta fel a figyelmet Andrew Arató, a magyar származású amerikai politológus budapesti előadása (1987 februárjában), amelyben a lengyel társadalom és a politikai rendszer aktivitásformáit írta le a civil társadalom metszetében (Civil társadalom, társadalomelmélet és államszocializmus. 1987). Carl Schmitt, Habermas, Offe, Luhmann és Staniszkis írásai alapján a szociokulturális szféra és az életvilág jelentőségét mutatta ki, a legalitás, a gazdasági koordináció és az érdekek aggregációja, valamint a szuverenitás posztradicionális értékterét vázolta föl Arató ebben az írásában. Ez a fogalmi háló lehetővé teszi, hogy Arató nemcsak a „társadalom-az-állam-ellen” paradigmát mutatja be, hanem a védekező stratégiákat, a tradíciókat, a társadalom és a hatalom illuzórikus egységét is megkérdőjelezi, utalva azokra a belső repedésekre, amelyek a konszenzusok, a történelmi körülmények, a jóléti állam reflexív taktikái és a jogállamiság szempontjából megfontolandók. Összegzésében az egymástól eltérő „meta-identitások”, az önkorlátozó radikalizmus, a politikai kultúra nemzeti jellegzetességei alapján a civil társadalom restaurálásának szükségességét nyilatkoztatta ki.

Ugyancsak a 87-es év akadémiai konferenciáinak egyike, a modernizálható állam és a rendszerváltás körülményeit elemző szociológiai tanácskozás vetette föl a civil társadalom esélyeit. A Gáthy Vera által kötetbe szerkesztett tanulmányok (State and Civil Society, 1989), szám szerint tizenhat írás Kínától, Indián át, a tacherizmusig és a Bibó-, Polányi-, Foucault- és Habermas-elméletekig számos átmenetet, megannyi hatalmi és gazdasági, civilizációs és mozgalmi példát elemez, amelyek a társadalomfejlődés lehetőségét és a nagy átalakulás politikai feltételeit körvonalazzák.

„Változás és állandóság” volt a tárgya a Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1987-es konferenciájának is (megjelent a Kör kiadásában, magyar nyelven, 1989-ben, 218 oldalon). Az előadók a modernizációs törekvések, a polgárosodási tendenciák historikus előképeit vizsgálták, a közjólét, a parlamentarizmus, a tolerancia, a vállalkozás, a tulajdonjog és az értékvilágok kérdéseit taglalták, utalva arra, hogy a „magyar société civile” megteremtése a hazai társadalom válasza kell legyen a politikai kihívásra. Talán méltatlan lenne a rangos és izgalmas előadások közül bármelyiket is kiemelni, ezért csupán utalok a legmegindítóbb írások némelyikére, Faragó Bélára, Péter Lászlóra, Szabó Miklóssra, Karády Viktorra és Kemény Istvánra.

Kemény Istvánt már csak azért is érdemes itt említeni, mert ugyanebben az időben írta Polgárosodás – polgárjogok nélkül című tanulmányát (megjelent a Közletről s távolból. 1991), amelyben a magyar polgárosodás előképeit keresi vissza Locke, Hobbes, Eötvös József, az antikvitás és a középkor civil társadalom-felfogásában, hangot adva annak a véleménynek, hogy a civil társadalom merőben európai kép-

RECENZÍÓ

zöldmény, amelyben a polgárosodás és az egyenlőség, a politikai szabadság és az individuális érdekérvényesítés éppoly fontos, mint a jogrend, a törvény garantálta legitimitás. Külön is kitér arra, hogy a civil társadalom az államtól független szféra, de legitimitása elsősorban gazdasági alapú lehet, (kiemeli a vállalkozások fontosságát a nyolcvanas évek Magyarországnán), s hogy a hazai polgárosodás befejezésének régtől megkésett folyamatát lehetetlen lesz véghez vinni a politikai intézményrendszer változtatása nélkül.

Mindeme kérdéskörök visszatérnek Ágh Attila 1989-es kötetében (*Az önszabályozó társadalom. A civil társadalom Nyugat- és Kelet-Európában, 1989a*). Méltatlan lenne ehhez az oszlopos munkához e rövid ismertetések sorába illeszteni néhány értékelő mondatot. Aki kezébe veszi e munkát, fogalomtörténeti szempontból alighanem az eddigi legteljesebb elemzéssel találkozik, a legimpozansabb szakirodalmi áttekintést kapja. Ágh Attila (1989b) e kötetét szinte kiegészíti a valamivel később megjelent, részleteiben már publikált (pl. Tiszatáj) *A századvég gyermekei* című kötettel, melyben a kortárs folyamatok, az átmenet fázisai kerülnek nagyító alá. Nem volt ugyan ekkor már útválasztó vagy úttörő, de szerepe az ideológiai, világgazdasági, fejlődélméleti és elmaradottság-fogalmi körben alapvetésként szolgáltak.

A civil társadalom és a liberális állam, a magyar polgárosodás kezdeményei és csökevényei szolgáltak témául Gyáni Gábornak (1991), aki a „Civil társadalom” kontra liberális állam a XIX. század végén c. írásában az egyesülési jog, a társadalmi körök és egyesületek, a nemzetiségi és iparosi egyletek önszegélyző, korlátozásmentes, demokratikus fórumként és nyomásgyakorló erőként szolgáló szervezetiségét mutatja be.

Ugyanezek hiányát, szárnyaszegett törekvéseit széleskörűen ismertté tette Han-kiss Elemér diagnózisainak és kelet-európai alternatíváinak áttekintése. Konrád és Szelényi alpmunkái, Magyar Bálint és Sólyom László részelemzése (hogy másokat itt most ne is említsek) kiterjesztették a hazai civil társadalom-fogalmat, melyből ekkortól már Juhász Pál, Lengyel László, Bilecz Endre, Csanádi Mária, Bruszt László, Miszlivetz Ferenc, Schlett István, Magyar Bálint, Demszky Gábor és sokan mások a maguk jóval komplexebb részrendszereit alkották meg-

Érdekes módon a fölvetődő kérdések és válaszok nem elégtették ki Márkus Máriát (1992), aki „A szükségletek politizálódása” címen tartott előadást 1992-ben a Szociológiai Intézetben (ennek szövege, kiegészítve megjelent a Szociológiai Szemle 1992/3. számában), s úgy nyilatkozott, hogy a jóléti állam krízise éppúgy fölveti a „jogok és kötelességek problematikáját”, mint a politikai nyilvánosság és a fennálló társadalmi szerződéseket áthágó mozgalmak. Hegel felosztását (a szükségletek, a társadalmi osztályok és korporációk, valamint a publikus intézmények civil szféráját) Habermas és Hannah Arendt teóriáival egészíti ki, az integráció, a participáció, a plurális vagy homogenizált érdekszférák kérdéseivel. Szerinte a civil társadalom szabad, partikuláris és asszociációs-szervezeti hálózat; nem „állam nélküli” társadalom, nem államellenes magánszféra, hanem polgári jogi egyenlőségen és ér-

RECENZÍÓ

dek-pluralitáson nyugvó, strukturált, átlátható és kollektív identitást artikuláló jelenség, amelynek szükségletei éppoly jellegadóak, mint e szükségletek biztosításának államosított privilégiuma volt. Érdeemes persze említeni, hogy akár csak a történettudomány területén, a filozófusok körében, a korai politikai gondolkodás-történeti munkákban vagy az ideológiai vitakötetekben is megjelent Heller Ágnes, Ludassy Mária, Fejtő Ferenc, Vajda Mihály, Szabó Miklós, Rezsőházy Rudolf, Faragó Béla, Kende Péter, Federigo Argentieri, Varga Csaba, Timothy Garton Ash, Andrew C. Janos és számos további nyugati szerző civilitás-konceptiója, de ide lehet sorolni a csíkszeredai KAM kutatóinak tájékoztató-elméleti irányvonalát, a kolozsvári filozófusok/filológusok kiterjedtebb körének vagy a vajdasági Symposium folyóirat szerzői körének törekvéseit is (utóbbiak persze szükségképpen a civil/önszervező kreativitást a fennálló etnikai állam elleni önkreatív szférában törekedtek fölfedezni és ezzel erősíteni is).

Némiképp szándékosan áttekintésem végére hagytam Molnár Miklós (1990) könyvét, több okból. Az 1990-ben Párizsban megjelent könyv (*La démocratie se lève à l'Est. Société civile et communisme en Europe de l'Est: Pologne et Hongrie*) alapjául szolgált magyar akadémiai nagydoktorijának megvédéséhez, s magyarul is megjelent *A demokrácia hajnalodik Keleten* címmel. Molnár kötete az első talán, amely magyar nyelven összehasonlító civiltársadalom-történeti elemzésként készült el, ráadásul abban a kontextusban, amely a „gorbacsovi áttérés”, a Kádár-rendszer legitimitációs összeomlása és a lengyel változások párhuzamaival dolgozza ki elméleti alapjait. Ráadásul teli van a kortárs publicisztika szolgáltatotta példákkal, esemény-történettel, s mindezek előképeként a Hegel előtti társadalomtudományig, Benjamin Constant munkásságáig megy vissza. Egy korszakot lezáró munka tehát, amelynek téziseiben Molnár ismerteti a nyugati vitákat és a hazai recepcióra is figyelmet fordít. Raymond Aron, Guy Berger, Claude Lefort, Jacques Rupnik, Garton Ash, Pierre Hassner, Adam Michnik és Norberto Bobbio szerepelnek főbb hivatkozásai között, jelezve egyúttal azt az utat is, amelyet a nyugati szemléletváltozás megtett Kelet-Európa-felfogásának átalakítása érdekében. Molnár szerint „a civil társadalom általános ideálja és követelése nem elég az új paradigma kialakításához”: a társadalom valódi közérzete, az „átvett” minták és értékek átszűrése, a nemzeti ellenállás és a kulturális identifikáció belső erősítése jól szolgálhatja azt, hogy „a kommunizmus alatti jelen csak negatív modellként szerepet játszó” nyugati minták óhajta olyan keretek között maradjon, amelyet mind a politikai kultúra és a hagyomány, mind pedig a demokratikus szükségletek a maguk módján alakíthatnak, társadalomválasztás lehetőségévé tehetnek.

Molnár Miklós Mrozek „zuhanás-jelenségét” használja intő példaként írása végén: azt hitték repülnek, holott zuhantak e régió társadalmi. A civil társadalom hazai szakirodalma e zuhanással szembeni emelkedéseket, hrabali „zsebceleket” és történelmi erejű társadalmi törekvéseket dolgoz fel. A recenzens ez áttekintés után úgy érzi, a civil társadalom életre keltése vagy talpra állása csupán hazai előtörténe-

RECENZÍÓ

tét élte az első évtizedben. A kilencvenes évek jelenségei, immár a reményeken és velleitásokon túl a cselekvések és válságmegoldások évei lesznek, a kétezres évek ennél is többek: a civilitás intézményesülési időszaka, a korábbi „másként gondolkodás” új szezonja, majdan a „civil körök” magánosítási gyakorlata, s napjainkra immár az „utca-szintű tiltakozás” kultúrájának, a „civil szervezetek” teljes kelet-európai megbélyegzésének és a politikai szabadságtörekvések új mederbe terelésének időszaka inkább. Az itt feldolgozott-utalt-ajánlott szakirodalom nem adhat „szárnyakat” a felröppenéshez, de talán a most az eljövendő válságkorszakhoz szolgálhat értelmezési „hálóként”, hogy ama bizonyos zuhanás ne érjen túl hamar véget.

A civilek hatalma – hangszóró a kézben

A fentiek körvonalai akkor kapnak igazán belakott teret, ha figyelembe vesszük, hogy a civil társadalom rendszerváltás közben és utána ki-/átalakult fogalomköre, az NGO-k életre hívása, ezres nagyságrendű tömegesedése és napjainkban épp a kormányzati oldalról a civilitás elszánt, adminisztratív és áldásosan bürokratikus korlátozása (megfegyvelése, jogainak hatalmi kontrollja, megfélemlítésének állammonopolista és manipulatív megszorításai) hogyan jelennek meg a civil oldalról nézve, a polgárosodási, liberális, önszervező társadalmi szféra és értékrend fókuszában. A civilitás egykoron a feudális államiság és a hasonlóképpen túlhierarchizált egyháziság ellenében kimódolt eszköz volt (és sok helyütt maradt is), melynek jelentősége nemcsak a mindenkori kormányzattól, uralkodótól, államberendezkedéstől független önszerveződés szempontjából állt fenn, hanem az önkormányzatiság, a polgári egyesületek, a nyilvánosság, a szolidaritás, a jóléti önkéntesség, avagy épp a hatalomkritikai beszédmódok szempontjából volt mindez lehetősége és egyben szabad útja a hatalom elvitatásának, legitimitása megkérdőjelezésének is. A civil, vagyis a városlakó polgár öntudata az ókortól kezdve rendelődött alá a közösség akaródzásainak, a hatalmi elit korábbi „szolgáló” funkciója pedig épp ellentéte volt és maradt a civilségnek. Lettek tehát ellentétesek egymással, s ma a hatalomkorlátozás részben már elit-feladat, de midőn nem igazán érvényesül, az állam megszűnik „éjjeliőr” lenni, napi működésében a kontroll eszközei már meggyengülnek, s ilyenkor erősödik a civil szféra, amely megtalálja a maga hatalmi réseit, „szektor”-feladatait, önkéntes vállalásait is. Ámde reggelente az állam is fölébred, sőt ma már éjjelente is lehallgat, megfigyel, detektál, keres, nyomoz, korlátoz – akár a hálósobáig hatoló készlettel vagy kamerával is.

Magam okkal igyekszem itt a háttérben maradni, nemcsak mert a helyi társadalomról készült (monografikusnak látszó, de valójában a fogalomtörténetből a hazai jelentés-árnyalatokat hangsúlyozni és fölismerni törekvő) cikkeket, tanulmányokat, köteteket írtam a nyolcvanas évek közepétől, hanem mert arra a fölismerésre is juthattam, hogy helyi (köz)igazgatás, lokális önszerveződés, civil kezdeményezés sok-

RECENZÍÓ

féle lehet, sokfelé tart és sokcélú lehet, de mindezek csak igen elvétve, esetlegesen szolgálják a helyi célokat és építő-főlemelő érdekközlőket. Időközben izmos igazgatáskutatási és irányításméleti szakirodalom erősödött meg (legerősebben Pálné Kovács Ilona tollán), külön elemzési szférába került a nyilvánosság egész szerepe és intézményesültsége (Nagy Endre, Tamás Pál, Kovács Éva, Horányi Özséb, Argejő Éva, Császi Lajos, Síklaki István, Terestyéni Tamás munkáira talán elég itt utalni), alapos történettudományi apparátus mozdult meg a helyi önmeghatározások szemlézése révén (Benda Gyula, Tóth Zoltán, Ö. Kovács József, Gyáni Gábor, Glózer Rita műveit kiemelve), hatalmas néprajzi-helytörténeti feltáró gyűjtés indult a kutatók mikroközösségi fókuszváltásával (Sárkány Mihály, Barna Gábor, Fejős Zoltán, Niedermüller Péter, Andrásfalvy Bertalan, Kovács Ákos, Imreh István, Cseke Péter, Biró A. Zoltán, Bodó Julianna, Oláh Sándor, Gagy József anyagaiban gazdag a forráskészlet), de elkülönült a társadalomföldrajzosok (Keményfi Róbert, Bugovics Zoltán, Szoboszlai Zolt, Cséfalvay Zoltán, Beluszky Pál) vagy a médiakutatók egyre gyarapodó köreinek témakörünkhöz közeli vagy távoli érdeklődése is (Szijártó Zolt, Guld Ádám, György Péter, Vásárhelyi Mária), tematikusan árnyalódott az agrár- és szervezetszociológusok kereső fókusza ugyancsak (Kovács Imre, Bódi Ferenc, Juhász Pál, Laki László), meg a kulturális antropológusok (Letenyei László, Kotics József, Papp Richárd, Farkas Judit, Povedák István, Feischmidt Margit) lokalitás-fókuszú érdeklődése – vagyis a helyi-ség egész horizontján szinte áttekinthetetlen sűrű rétegződésben kezdtek mutatkozni a civil kezdeményezések megismerésének, elhelyezésének új csomópontjai.

Más, de korántsem érdektelen kérdés itt, hogy új változat jelent meg a civilításban a határokon túli kisebbségek autonómiaigényeinek megfogalmazási problematikái révén, s még újabb akkor, amikor már maga az államhatalom készlet, kedvezményezi, serkenti, szorgalmazza, olykor támogatja is a civil szféra formálódását (lásd pl. polgári körök kialakítását országos szintű mozgalomban, nem-kormányzati szervezetek életre kelését az elmúlt negyedszázadban, vagy akár hatalom- és társadalomkritikus tömeg önkreatív betagozódását félkatonai szervezetekbe, vagy épp a CÖF előtérbe juttatását a politikai szcena eseménymenetében). De itt immár az is kérdésessé válik, akkor még civiliségről van-e szó, vagy családságról, a hatalmi tér civil segítséggel kiterjesztett ügyeskedéséről, ha ez utóbbi úton indul tovább a territorializált, eluralt, megszállt civilítás, államosítottá válik a helyi-polgári-lakossági-közösségi kezdeményezés megannyi eseménye? Amikor még a népfőiskolai mozgalom megújulása, a kulturális autonómiák gazdasági eltartó erejének növekedését szolgáló kultúragazdaságtani törekvések hatása, vagy a nonprofit szektor finanszírozási-vállalkozási autonómiája még további kérdésköröket kapcsol a helyi-települési-vállalkozási-túlélési szférákhoz, vagy ugyanezt teszi a szociálpolitika, cigánykutatás, autonóm életforma-közösségek ökofalusi megjelenését vagy a koldusközösségek és lakhatási jogok kutatására fókuszáló egyre több szakember, akkor már éppen a megfontolás határán áll, miképpen is alkotunk fogalmat olyan kezdeményezések-

RECENZÍÓ

ről, melyek sem az államberendezkedés, sem a gyülekezési törvény, sem a párttámogatási vagy pártalapítási szabályozók felől nézve nem nyerhetnek főhatalmi legitimitást, hisz ezek esetében az uralom elvitatása sokkal hangsúlyosabbá válik, a tilalom-határok megsokszorozódnak, a bázisközösségek pedig mikrohálózati szférába húzódnak vissza (lásd ehhez T. Kiss – Tibori 2017). Egyszóval: a hatalom által kisértéktől mentes politikai térben adott esetekben és időszakban főszerepet kaphatnak olyan társadalmi (civil, önjelölt, helyi, érdekcsoportos, képviseleti, nem-intézményes) ön-reprezentációk, melyek a napi sajtóban és a főútvonalakon is az „utca szintű politizálás”, az „Occupy-mozgalom”, a Tanítanék Mozgalom, a Milla, a Hallgatói Hálózat vagy A város mindenkié alakjában jelennek meg..., s akkor ezek mégiscsak civilek a szó tradicionális értelmében, ugyanakkor a polgári ellenállás új formáit is előveszik, kitalálják, megkonstruálják, leleményesen kezdeményezik és megfelelő új hatalomkritikai pozíciókat is találnak hozzá. Ilyenek például az egyre hatékonyabbnak tetsző állampolgári kezdeményezések, provokált népszavazások, plakátkampányok, polgári engedetlenségek, új mozgalmak, állandósult demonstrációk, petíciózások, önkéntes megtagadási játsszák, melyek az ismét ébredező civil társadalom előjelei, lásd erről Udvarhelyi (2014); Missetics (2010), Krasztev – Til (2013) újabb munkáit.

Erről az utcai szintű, politikai és társadalmi térben új erőként megjelenő, megjelentéseket kínáló, váratlan, kiszámíthatatlan és efemer engedetlenségi világról szól a társadalmi közjó és a politikai érdekszféra kortárs csatáinak megannyi változatát áttekinthető rendszerbe tagoló, újabban megjelent könyv, Antal Attila szerkesztette munka, amely tizennégy tanulmányban járja körül a mai civiltársadalmi jelentéstartalmakat. A civilek hatalma kötet² politológusok, jogászok, filozófusok, szociológusok, ügyvéd, szociálpszichológus, kulturális antropológus, közgazdász, közösségfejlesztő, médiakutató szerzők, akadémiai munkatársak és egyetemi emberek, társas kapcsolatok széles mezőivel foglalkozó szakmabeliek tanulmányaiból áll, akik szinte mind a maguk tudásteréből, tapasztalati világából és mások kutatásaiból összegzik a civil világ mai állapotrajzát.

A testes „kézikönyv” mintegy kiemelt ismertetését nemcsak újdonság-mivolta adja, hanem fontosságát tükrözi az áttekinthető múltkép, s párhuzamosan a jelen állapotrajza is. Eltérő kutatástechnikák lakoznak benne, de ha apróbb eltérésekkel is, mindannyian ugyanazt a főirányt, a közpolitika, nyilvánosság és az új tömegmozgalmak mozgásdinamikáját belátni törekvő alapszempontra érvényesítik. Ha föltételeződik, hogy állampolitikai szinteken a működési stratégia a „hard power” (kényszerítés) technikáival él, akkor szinte kézenfekvő, hogy a társadalmi védekezés, és maga a „védekező társadalom” alapműködési rutinja a „soft power” (a késztetés) programosságával fog élni és tud is élni. A kötet (szerkesztői bevezetón túli) első keret tanulmánya Ágh Attiláé, aki „vitairatában” a civilek hatalmáról ír, s közelebbről a véde-

² Antal Attila (2016): *A civilek hatalma: a politikai tér visszafoglalása*. Noran Libro, Budapest: 333.

RECENZÍÓ

kező társadalom mai magyar helyzetéről, készítéseiről, kooperatív megoldásairól, a részvételi demokrácia Közép-Kelet-Európában kialakulni látszó alapdimenzióiról, melyek egyre inkább a „semmit rólunk nélkülünk!” álláspont körül alakulnak, hiszen a kiüresedő és devalválódó demokráciák struktúraváltásainak hősei, részint szervezet-emberek, részint viszont mozgalmi emberek, akik a (liberális) piaci viszonyok közötti szociális támogatási modelleket, mintákat és utakat keresik vagy érvényesítik is. A képviseleti demokrácia jelezhető csődjeinek klasszikus szakirodalmi mentén maga is rávilágít a konstruktív, pozitív civil és a „negatív civil”, a jó és a rossz civil, a közjogi és a makropolitikai modellektől eltérő dinamikájú „társadalmi közép” új normarendszerének kialakulási fázisaira (11–46).

Új szempont-együttesre, a közjó és a civilek képviseleti világa melletti populista és szélsőséges szerveződések, negatív politikai fejlődéshelyzetek veszély-zónájában jelen lévő érdekek és tömegek, a liberalizmustól távolodni kívánó vagy depolitizálódó politikai világok kritikai értékelésére fókuszál Antal Attila (47–60); a kormányzati szándékok (NER) és a politikai irány- és kormányváltás új stratégiai felől tekinthető NGO-k, civil kódex és új, közhasznú, jogiasuló formájú társadalmi mozgások szervezetrajzát adja Sebestyén István (61–84); új mozgalmi formák, ciklusok és alulról szerveződő érdekérvényesítési csapdák vagy kiutak belső vidékeire vezet Kerényi Szabina (85–102) akiknek írásai az első fejezetet alkotják. Nincs mód itt minden írást érzékeny körvonalakkal jellemezni, így hát csak jelzem, hogy a második fejezet közbizalom, közhatalom és civilség témaköre már a nonprofit szervezetek jogi szabályozásait, állami ügytelenségeit és zavarodottságait, bizalomhiányos tömegtevékenységek normáit és „részvételi fordulat” felé navigáló tömeges helykeresések témaköreit mutatja be Bíró Endre, Nagy Ádám, Oross Dániel és Péterfi Ferenc tanulmányai révén (105–197) a harmadik, „Civil esetek” keret cím alatti tanulmányok pedig tényleges esetsorokat követnek, a lakásfoglaló mozgalomtól a gender-ellenes hazai diskurzusokon át a kormányzati civilek nemzetközi hatásgyakorlási módjain át a civil nyilvánosság formálódásának kísérleteiig és a norvég civil támogatások elleni kormányzati támadás-sorozatig követik a kortárs folyamatokat Tóth Fruzsina, Lehotai Orsolya, Varga Áron, Zsolt Péter és Torma Judit alapos dolgozataiban (201–281). Végül a hazai NGO-k korai, még késő szocializmus kori kialakításáig visszatekintve is az elsők közötti kutatója, Kuti Éva értékeli a tartós trendeket és múlt zavarokat, beleértve a civilség trendkutatási és jövődőlhető stratégiai szerepváltozásait is (283–304).

A könyv nem csupán alcímében hordozza a politikai tér birtokbavételéért folyó harc jellemzését, a kiszorítási és bekebelezési küzdelmeket, erőhatások konfliktusát tükröző szimbolikus politikák föltérképezését. A látható és a sejtelmesen rejtőzködő folyamatok a késő-szocializmus korában teljességgel „fű alatt” meginduló mozgalmak részint mai újraéledését tükrözik, részint a látható felszínen immár megjelenő, „szárba szökkenő” aljnövényzet dzsungelre emlékeztető kuszaságát is megjelenítik. A politikai tér meghatározása, értéke, birtoklása vagy kisajátítása oly régóta alap-

RECENZÍÓ

vető felülete a civilségnek, hogy e folyamatok talán másképpen nem is nyerhetnének teret, mint magában a térszemlélet, a makropolitikai térben kimódolt mikropolitikai milió birtokbavétele árán. De (Ágh Attila szavaival) „A sokat emlegetett hasonlattal a demokrácia épületébe nem költöztek be a lakók, és csupán a kiüresedett, tönkreelitesedett képviselői demokrácia jutott nekik. Magyarán, nem teljesedett ki a nyugatias civil társadalom mint a fenntartható demokrácia alapszintje, nem épült ki a társadalmi közép 'emelete', és ezért beomlott a tetőszintje is. Nem csoda persze, hogy ez az állampolgárok nélküli és feletti demokrácia pocskékul működött...” (23).

Ezért aztán a megmaradó világok állapotrajza kínálta virtuális birodalomban lakozás, tervezés, építkezés és életvitel több mint képtelenné, lehetetlenné vált. Egyelőre. S ez nem pusztán jóslat, vágyakozás, hanem a civilitás alapszabálya is: amire engedélyt kell kérni, amit lehet megtagadni vagy fölülről és kívülről korlátozni, szankcionálni vagy ellehetetleníteni, az nemcsak összedől idővel, de megteremti új építőit, a civilizáció hagyományát (mindennek ellenére) alapvető programként váló állampolgári magatartások túlélő stratégiáit, a civilek hatalmát is.

Irodalom

- Antal Attila (2016): *A civilek hatalma: a politikai tér visszafoglalása*. Noran Libro, Budapest
- Arato, Andrew (1987): *Civil társadalom, társadalomelmélet és államszocializmus*. In: Századvég, 3.
- Ágh Attila (1984): *A politika világa*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Ágh Attila (1987a): *Védekező társadalom*. In: *Magyar Tudomány*, 7–8.
- Ágh Attila (1987b): *Politikai reform és civil társadalom*. In: *Magyar Tudomány*, 10.
- Ágh Attila (1989a): *Az önszabályozó társadalom. A civil társadalom Nyugat- és Kelet-Európában*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Ágh Attila (1989b): *A századvég gyermekei*. KJK, Budapest
- Balogh István (szerk.) (1994): *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA PTI, Budapest
- Bruszt László (1987): *A több szolamú politikai rendszer felé*. In: *Valóság*, 5.
- Bruszt László (1995): *A centralizáció csapdája. Átiratok sorozat*, Savaria University Press, Szombathely
- Csanádi Mária (1994): *Honnan tovább? T-Twins*, Budapest
- Csepeli György – Kéri László – Stumpf István (szerk.) (1992): *Állam és polgár*. MTA PTI, Budapest
- Csizmadia Ervin (1989): *Milyen civil társadalom van és milyen nincs Magyarországon?* In: *Kritika*, 5.

RECENZÍÓ

- Fischer András – Levendel Ádám (szerk.) (1992): *Átéptítés alatt*. Századvég Kiadó, Budapest
- Fricz Tamás (1987): *Az individualizáció esélyei*. In: *Valóság*, 5.
- Gáthy Vera (szerk.) (1989): *State and Civil Society*. Szociológiai Intézet, Budapest
- Gati, Charles (1991): *Füstbe ment tömb*. Századvég – Atlantisz, Budapest
- A. Gergely András (1994): *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom*. MTA PTI, Budapest
- Gombár Csaba (1989): *Borítékolt politika*. Pénzügykutató Rt, Budapest
- Gyáni Gábor (1991): „Civil társadalom” kontra liberális állam a XIX. század végén. In: *Századvég*, 1.
- Hahn István (1985): *Álomfejtés és társadalmi valóság*. Akadémiai székfoglaló. Akadémiai Kiadó, Budapest. <http://docplayer.hu/26383922-Ertekezések-emlekezesek.html>
- Heller Ágnes – Fehér Ferenc (1993): *A modernitás ingája*. T-Twins, Budapest
- Janos, Andrew C. (2003): *Haladás, hanyatlás, hegemonia. Kelet-Közép-Európában*. Helikon Kiadó, Budapest
- Kemény István (1991): *Polgárosodás – polgárjogok nélkül*. In: *Közéből s távolból*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- Kiss Mária Rita (1987): „Civil” és „más” társadalmak. In: *Magyar Tudomány*, 7–8.
- Kolosi Tamás – Papp Zsolt (1973): *A társadalmi struktúra történelmi alakváltozásai*. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 4.
- Krasztev Péter – van Til, Jon (2013): *Tarka ellenállás. Kézikönyv rebelliseknek és békésekknek*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Lengyel László (1994): *Korunkba zárva. 2000 – Pénzügykutató*, Budapest
- Löfler Tibor (szerk.) (1989): *Az állam varázstalanítása. Válogatás a mai nyugatnémet politológiai irodalomból*. JATE, Szeged
- Magyar Nándor László (1990): *Civil társadalom: utópia vagy realitás*. A Hét, Bukarest, június 18.
- Márkus Mária (1992): *A szükségletek politizálódása*. In: *Szociológiai Szemle*, 3.
- Misetics Bálint (2010): *Othontalan, csupa-csősz világ. Hajléktalanság és kriminalizáció Magyarországon*. In: *Replika*, 71: 29–44.
- Miszlivetz Ferenc (1993): *A lehetséges határainak újrafogalmazása. Átiratok sorozat*, Savaria University Press, Szombathely
- Miszlivetz Ferenc (1995): *Vadkelet-party. Átiratok sorozat*, Savaria University Press, Szombathely

RECENZÍÓ

- Molnár Miklós (1982): Pouvoir et société civile dans les pays de l'Europe de l'Est: concepts et réalités. Cadmos, Automne
- Molnár Miklós (1985): Système communiste et société civile. In: Communisme, 8. 66/b.
- Molnár Miklós (1990): La démocratie se lève á l'Est. Pologne et Hongrie. P.U.F, Paris – Genève.
- Papp Zsolt (1982): Polgári társadalom és politikai állam. In: Bihari M. (szerk.): Politika és politikatudomány. Gondolat Könyvkiadó, Budapest: 188–222.
- Pataki Ferenc (1993): Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle. MTA Pszichológiai Intézete, Budapest
- Pokol Béla (1986): Alternatív utak a politikai rendszer reformjára. In: Valóság, 12.
- Szabó Ildikó (1992): Az ember államosítása. In: A pártállam gyermekei. Politikai szocializáció Magyarországon, Budapest. epa.oszk.hu/00000/00015/00058/pdf/09szemle_164-168.pdf
- Szabó Máté (1980a): «Societas civilis» és «bürgerliche Gesellschaft». In: Magyar Filozófiai Szemle, 4.
- Szabó Máté (1980b): A »polgári társadalom« kategóriája a mai társadalomtudományokban. In: Filozófiai Figyelő, 1–2.
- Szabó Máté (1981): Éjjeliőr volt-e a liberális állam? In: Világosság, 5.
- Szabó Máté (1985): Zöldek, alternatívok, környezetvédők. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- Szabó Máté (1987): Új társadalmi mozgalmak. A »védekező társadalom« előőrsei? In: Magyar Tudomány, 7–8.
- Szabó Tibor (1987): Védekező társadalom. In: Magyar Tudomány, 7–8.
- Szalai Erzsébet (1993): A hatalom metamorfózisa. Átiratok sorozat, Savaria University Press, Szombathely
- Szelényi Iván (1992): A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai. MTA PTI, Budapest
- Szűcs Jenő (1983): Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Magvető, Budapest
- T. Kiss Tamás – Tibori Tímea (2017): Civil kurázsi. Magyar Népfőiskolai Társaság. Bibó István Népfőiskolai Alapítvány, Kővágóörs
- Udvarhelyi Éva Tessa (2014): Az igazság az utcán hever. Napvilág Kiadó, Budapest
- Urbán László (1987): A túlmunkával védekező társadalom. In: Magyar Tudomány, 7–8.

OLVASS FELESLEGESET!

– SIK ENDRE ÁLLANDÓ ROVATA –

Amióta a szakmában vagyok, harcolok a túlzásba vitt specializáció, a semmiről való mindentudás irányába mutató szakszerűség eluralkodása ellen. Természetesen a kudarc elkerülhetetlen, de kedvenc fegyverem ennek ellenére hasznossá válhat mások kezében is. Arról van szó, hogy világéletemben vigyáztam arra, hogy ha nyaralni mentem vagy feleslegesnek tűnő konferencián üldögéltem, akkor olyan tanulmányokat olvassak, amelyeknek semmi köze nem volt ahhoz, amivel akkor éppen foglalkoztam. Gondosan mindig valamilyen feleslegeset olvastam. Ezek között sok volt olyan, amibe beleszerettem, s félretettem, hogy valaha talán valakinek a kezébe adhatom, hogy foglalkozzon vele behatóbban, mert a mű valamilyen szempontból zseniális.

Az itt következő három elemzés három szerző műve, akik a Debreceni Egyetem Szociológia és társadalompolitika doktori program, illetve a mesterszak hallgatóiként ismerkedtek a (három)határok szociológiájával, s ennek során olvasták el az ismeretetésre kerülő három kötet¹ (melyek az utóbbi három-öt évben születtek) tanulmányait. A három recenzió célja az, hogy kedvet csináljon másoknak (kiknek száma reméljük, háromnál nagyobb lesz) is a felesleges olvasáshoz. (S. E.)

---

¹ Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde (2013): Kint és Bent – Lokalitas és etnicitás a peremvidékeken. Harmattan Kiadó, Budapest; Sik Endre – Surányi Ráchel (2015): Határhatások. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar és a Tárki Társadalomkutatási Intézet Zrt. közös kiadása, Budapest; Turadi Tünde (szerk.) (2015): Hármashatárok néprajzi értelmezésben. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest http://www.nti.btk.mta.hu/harmashatarok/anyagok/Harmashatarkonyv_VEGLEGES.pdf

OLVASS FELESLEGESET!

Kint és bent háromszor¹

BALÁZS ANDRÁS²

A négy határmenti településen zajló kutatás eredményeit közreadó tanulmány azt a kérdést járja körül, hogy a peremhelyzetű gazdasági térségekben milyen együttélési formációk, munkamegosztási gyakorlatok jöttek létre a rendszerváltás után. Vagyis, hogy a gazdasági szerkezetváltozás következtében jelentőségüket veszítő mezőgazdasági és ipari központok vonzáskörzetében található települések hogyan rendeződtek át demográfiai, etnika és életszervezési szempontból, illetve hogy az egyes társadalmi csoportok boldogulásában milyen mértékben meghatározó az informális gazdaságban való részvétel.

A szerzők a településtípusok leírásával arra keresik a választ, hogy az átalakuló körülmények miként befolyásolták a határmenti községek³ lakóinak identitását, a kooperációk és kizárások mechanizmusai milyen szerepet játszanak a falusi szomszédságok hétköznapijaiban. A társadalmi folyamatok vizsgálata nem elsősorban a kultúrára, sokkal inkább a közösségi szerveződés formáira koncentrál. A peremhelyzet hármassága – országhatár, etnikai határok, az informális gazdaság határai – ha különbözőképpen is, de a vizsgált települések mindegyikére hatással van.

Módszertan

A tanulmánykötet kiterjesztett esettanulmányok összegzésének tekinthető, amely egyes módszertant alkalmaz. A közösségkutatás az egyes helyszíneket alulról közelíti meg: a helyi elittel való kapcsolatfelvételt megelőzően a kérdezők véletlenszerűen kiválasztott házakhoz látogattak el. Az intézményi interjúk a háztartásfőkkel készített beszélgetéseket egészítik ki. A kutatók az interjúk és egyéb források feldolgozása során az esetszintű megértésre törekedtek. A helyi megélhetési formák, a határmegvonó és határátlépési gyakorlatok logikáját az egyes interjúalanyok életútján keresztül ismerhetjük meg.

¹ Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde (2013): *Kint és Bent – Lokalitas és etnicitás a peremvidékeken*. Harmattan Kiadó, Budapest.

² Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola Szociológia és társadalompolitika doktori program, doktorandusz.

³ A kutatás helyszíneit Old, Mocsa, Bedő, valamint Tiszakerecseny községek alkotják.

OLVASS FELESLEGESET!

A tanulmánykötet módszertani sajátossága, hogy a helyi viszonyok bemutatását több dimenzióban végzi el: Miközben feltárja a települések demográfiai szerkezetének átalakulása mögött álló migrációs stratégiák mozgatórugóit, esettanulmányokkal illusztrálja a helyi társadalom átforgódását. Az interjúrészletek elemzése pedig érzékenyen világít rá a községi identitás és etnikus reprezentáció változásaira.

Az informális gazdaság szerepe

A települések lakóinak megélhetési stratégiáit vizsgálva a kutatók arra voltak kíváncsiak, hogy a községeket alkotó társadalmi csoportok boldogulásában milyen mértékben meghatározó az informális világban való részvétel⁴.

A négy falu lakosságának jövedelemstruktúráját összevetve világossá vált, hogy az egyes háztartások tisztán piacról származó bevételei elenyészőek. Az államtól érkező forrásokkal elsősorban a közalkalmazottak és a nyugdíjasok rendelkeznek. A vegyes bevételi források – társadalmi és foglalkozási státusztól függetlenül – a vizsgált községek valamennyi csoportjánál megtalálhatóak.

A peremhelyzetű gazdasági térségek településeire egységesen jellemző, hogy a gazdálkodás és munkamegosztás viszonyaira az önkormányzat jelentős befolyást gyakorol. A polgármesteri hivatal és a hozzá kapcsolódó intézmények mellett a közfoglalkoztatás munkaerőigénye a helyi társadalom domináns alakítója. A települési vezetők nem ritkán a közmunkaprogramokon keresztül érvényesítik hatalmi érdekeiket.

A háztájizás során megtermelt javak elsősorban a kiegészítés, a közösségen belüli cserék és az önreprezentáció eszközei. A jószágirtás a gazdasági racionalitás helyett főként státuszszimbólumként van jelen. A kisparaszti hagyományok ápolása, valamint a Kádár-korszak munkás világához kapcsolódó nosztalgia az újonnan betelepülőkkel szembeni – gyakran etnikus színezetű – határmeghúzás része.

Az informalitás jelenlétét településenként vizsgálva a kutatók arra jutottak, hogy Oldon valamennyi társadalmi csoport fenntart informális kapcsolatokat. Az informális piaci szolgáltatásokból és a cserealapú szerveződésekben származó jövedelmek (fuvarozás, cselédkedés, feketepiacozás stb.) mellett gyakran az idénymunkák résztvevőit is kisebb adományokkal, „zsebbe adott pénzzel” fizetik ki. Kirajzolódik azonban egy hierarchikus rendszer: míg a magasabb státuszú családok kevésbé

⁴ Az informális gazdaság és a hozzá kapcsolódó tevékenységek kutatása Keith Hart szociálandropológus tevékenységéhez kötődik (Hart 1973). A fejlett világ országainak vizsgálatakor hagyományosan azokat a pénzkereseti lehetőségeket tekintik az informális gazdaság körébe tartozónak, amelyek valamilyen módon elkerülik a hatósági szabályozást, egyben az állam által nyújtott védelmet sem élvezik (Castells – Portes 1989, Feige 1990). Ebben a megközelítésben nem válik el egymástól az informális és az illegális kategóriája: az adott társadalmi kontextus dönti el a tevékenység minőségét.

OLVASS FELESLEGESET!

vesznek részt az informális gazdaságban, addig a legalacsonyabb státuszú háztartások nagyobb mértékben finanszírozzák magukat informális forrásokból.

A legelszigeteltebb helyzetű Tiszakerceseny esetében a szegény családoktól a helyi középosztályig mindenki az informális világban igyekszik boldogulni. Számos családban a „tőkefelhalmozás” alapjait a kilencvenes években folytatott csempészet teremtette meg, némelyek informális kapcsolatrendszerüknek köszönhetően vették ki részüket a földprivatizációból. A faluba visszatért aszfaltozó családok a korábban jövedelmező építőipari munkákból szorultak ki többé-kevésbe teljesen. Előbbi tevékenység virágzása idején sem feltétlenül jelentett legális alkalmazást, mára legfeljebb egy-két hónapos alkalmi munkát biztosít a fővárosban. Kizárólag formális kapcsolatokkal csupán a falu egyetlen nagyvállalkozója, illetve a közalkalmazottak rendelkeznek.

A méreténél fogva leginkább rétegzettnek tekinthető Mocsán a legalacsonyabb és a legmagasabb státuszú csoportok bírnak informális kapcsolatokkal. A helyi nagyvállalkozók „ügyeskedése” mellett Mocsán a segélyekből, alkalmi munkákból élő háztartások érintkeznek az informális világgal. E családokban keverednek a formális és informális, állami és piaci bevételek, s itt találjuk mindazokat, akik az illegális határt átlépve jutnak egyéb forrásokhoz (pl. orvhalászat).

Hasonló mintázatot mutat Bedő is, azzal az eltéréssel, hogy a községben a legmagasabb státuszúakra jellemző az illegalitással való érintkezés. A helyi munkanélkülieknek és közmunkásoknak elsősorban a mezőgazdasághoz kapcsolódó kiegészítő tevékenységekből származik kiegészítő jövedelme.

Általánosságban megállapítható, hogy azokon a településeken, ahol a piaci mechanizmusok vagy pályázati források szerephez jutnak, ott az előnyök megszerzése érdekében a középosztály és az elitek mozognak az informális világban. Minél távolabb kerülünk azonban a kiszámítható munkajövedelmek világától, annál inkább az informalitás szövi át a helyi társadalom mindennapjait.

Demográfia és migráció

Noha valamennyi vizsgált település az országhatárhoz közel fekszik, a helyi és regionális különbségek miatt az elmúlt évtizedekben eltérő migrációs stratégiák váltak meghatározóvá⁵. A migrációnak két domináns formája figyelhető meg a településeken: a munkaerőpiaci migráció, amikor az egyének, illetve családok a megélhetés

⁵ A munkaerőpiaci migráció klasszikus elméleteiben a migrációt magyarázó legfontosabb változó az egyén és a rokonság korábbi migrációs tapasztalata: a kibocsátó és céltelepülések közötti kapcsolatot a bevándorló hálózatok újratermelése tartja fenn. Azok tudnak tehát leginkább kimozdulni születési helyükről, akik ugródeszkeként képesek használni baráti, rokoni ismeretségeiket (Massey 1987, Taylor 1986).

OLVASS FELESLEGESET!

miatt váltanak lakóhelyet, valamint a képzési migráció, amikor a magasabb iskolai végzettség megszerzése okán hagyják el születési helyüket.

A lehetőségek és erőforrások beszűkülése miatt az oldi családok már a szocialista korszakban arra törekedtek, hogy a gyermekeik a megyén belül próbáljanak boldogulni. A rokonsági rendszer közelsége jelentősen csökkentette a költözés költségeit és kockázatait. Az előregedő és elnéptelenedő faluba a telepfelszámolásokat követően a környékbeli romák költöztek be, akik azonban jóval szerényebb mobilitással bírnak. A generációs elvándorlás és a roma családok betelepülésének köszönhetően Oldon lezártnak tekinthető az etnikai csere.

Bedő a rendszerváltás időszakában került periférikus helyzetbe, ám a falut érintő migrációs nyomás etnikai hovatartozástól függetlenül nehezedett a lakókra. Elérhető munkalehetőség hiányában a helyi lakosság jelentős része a fővárosban próbált szerencsét. Mindezt megelőzte egy felhalmozási szakasz, amikor csupán a férjek, illetve fiatal felnőttek igyekeztek tőkére szert tenni a kétlaki étellel.

Tizsakerecseny és Mocsa esetében már a hatvanas-hetvenes években jelentős ingázás kezdődött, mely azonban nem eredményezett végleges elköltözést. Tizsakerecsenyben az ingázó életforma a roma vállalkozói réteg („aszfaltozók”) esetében általánossá vált. A gazdasági válságok idején egyfajta „visszatorlódás” figyelhető meg, amely további szociális és etnikai feszültségeket eredményez a községben belül.

A vizsgált települések közül – a környékbeli ipari központok közelség miatt – egyedül Mocsa tudta megtartania népességreprodukciós képességét. Mocsaról csak annak kellett kimozdulnia, aki közép- vagy felsőfokú intézményben akart továbbtanulni. Bár Bedőnek jelentős esélye mutatkozik arra, hogy idővel Nagyvárad agglomerációs településévé váljon, a tősgyökeres helyiek többsége – köztük az egykori roma lakosság – véglegesen elhagyta a falut. Old és Tizsakerecseny mára visszafordíthatatlanul a perifériára szorult, az ott élők menedékként, „depóként” használják községeket.

A helyi foglalkoztatás sajátosságai

A helyi közösség egzisztenciális boldogulására a rendszerváltást követően három formában nyílt lehetőség: a mezőgazdasági termelésbe való bekapcsolódás mellett csupán a települések intézményeiben történő munkavállalás, illetve a közmunka biztosítja a létfenntartáshoz szükséges bevételeket. A határ közelsége miatt a kilencvenes évek elején a bevételforrásokat a jövedéki termékekkel való kereskedés, valamint a benzincsempészség egészítette ki. A bevásárló turizmust leszámítva, az országhatár idegenforgalmi szempontból csupán Bedő esetében játszik szerepet.

A szezonális mezőgazdasági munkáknál az önkormányzat intézményeinél való munkavállalás, illetve a közfoglalkoztatás ugyan kiszámíthatóbb megélhetést garan-

OLVASS FELESLEGESET!

tál, ám a forráselosztás és munkaerő-kiválasztás sajátosságai miatt ez az alternatíva csak egy szűk réteg számára nyitott. A községi vezetők lényegében egy személyben határoznak a helyi szociálpolitika és humánerőforrás-gazdálkodás valamennyi kérdéséről. Ennek megfelelően a közfoglalkoztatásban résztvevő személyek kiválasztása szelektív és kirekesztő. Az önkormányzati intézményekben és az idősgondozásban szinte kizárólag a helyi vezetőkhez közel álló, „megbízható” személyek dolgozhatnak⁶.

A tanulmány szerzői a helyi viszonyok vizsgálata során arra jutottak, hogy a társadalmi integráció bizonyos korlátozott formáit a helyi mezőgazdasági vállalkozók teremtik meg. A kutatás során felvett interjúk Tiszakerceseny esetében például arról számolnak be, hogy a munkaadók többsége etnikai hovatartozástól függetlenül alkalmaz napszámosokat. Mivel a mezőgazdasági vállalkozók maguk is kiszolgáltattak a bérmunkásoknak, a bevált munkaerővel személyesebb viszonyra törekednek. A községi gazdasági elit integrációs törekvéseit azonban hiba volna túlbecsülni: ugyan a helyi szegényközösség egy részét legalább idényjelleggel bevonják a községi munkamegosztásba, ám e „patrónus-kliens” rendszer a hierarchikus viszonyokat is konzerválja.

Harc a közösségi terekért

A feltáró esettanulmányok a megélhetésért folytatott megküzdési stratégiák mellett a felszín alatt zajló társadalmi folyamatokat is bemutatják. A vizsgált települések egy részében a tősgyökeres polgárok és a demográfiai többséget alkotó roma családok között egyfajta szimbolikus harc zajlik a közösségi terekért. Az adott község telepi jellegű részéről (vagy romák lakta utcáiból) a falumag irányába beköltöző lakosságot az évtizedek óta ott élő helyiek nem tudják visszatartani, hiszen nem akad más, aki megvásárolná az üresen álló belterületi ingatlanokat. Hasonló a helyzet az érintett települések iskoláiban is: a roma gyermekek számszerű többségét kénytelen-kelletlen elviselik a többségi szülők, mivel az intézmények a kisebbségi fiatalok nélkül fenntarthatatlanok lennének.

A fenti folyamatot a kutatók beszámolóí szerint a rendszerváltást követően fel erősödő szelektív migráció tovább erősítette. A '89 után bekövetkező társadalmi területi egyenlőtlenségeket felismerve a középrétegek piacképes szaktudással rendelkező része fokozódó intenzitással hagyta el szülőfaluját, illetve igyekezett gyermekei számára a földrajzi mobilitás lehetőségeit megteremteni. Ezzel párhuzam

⁶ A közfoglalkoztatás társadalom- és piactorzító hatásainak részletes megismeréséhez érdemes elolvasni Messing Vera *Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom* című tanulmányát (Messing 2012).

OLVASS FELESLEGESET!

mosan a falut elhagyó családok helyére alacsonyabb státuszú, jellemzően a nagyvárosokból kiszoruló szegénycsaládok vándoroltak be⁷.

Ugyan az eltelt évek alatt egyre nagyobb számban fogyó „őslakosok” erős csoporttudattal, hasonló társadalmi, gazdasági és kulturális jellemzőkkel rendelkeznek, létszámukat tekintve vesztesre állnak. Vezető szerepük megőrzése kétféle okkal magyarázható. Egyrészt a helyi gazdasági és politikai kulcspozíciók mindegyikét a többségi polgárok birtokolják, másrészt az újonnan beköltözők etnikailag homogénnek tekinthetők, valójában azonban egy rendkívül sokszínű csoportot alkotnak.

Összefoglalás

A formális és informális megélhetési technikák leírása során az esettanulmányok egy része a helyi szinergiák, a többségi és kisebbségi lakosok közötti békés munkamegosztás eredményeiről számol be. Ennek ellenére érdemes elgondolkodnunk a peremhelyzetű térségek hosszabb távú perspektíváiról.

Bár a kutatás időszakában az etnikailag vegyes összetételű községekben egyfajta egyensúlyi helyzet állt fenn a kulcspozíciókat betöltő nem-romák és a demográfiai többséget jelentő cigányság között, azonban e status quo nem ad megnyugtató választ a jövőt illetően. A községek társadalmi békéjét nem lehet tartósan a helyi nagygazdák racionális és tisztességes munkaadói magatartására alapozni. Kérdés, hogy milyen jövő előtt állnak azok a szegregálódó települések és kistérségek, ahonnan a piaci szereplők és az állami intézményrendszer közel egy évtizede kivonult.

A rendszerváltás utáni változásokkal, a munkalehetőségek hirtelen beszűkülésével a tősgyökeres és betelepülő családok is csapdahelyzetbe kerültek: elköltözni – az elértéktelenedő ingatlanok és érdemi megtakarítások híján – nem tudnak, a helyi boldogulás lehetetlenné vált. A kifelé irányuló munkavállalás bizonytalanabb és kiszolgáltatottabb helyzetet teremt, mint az elmúlt évtizedekben bármikor.

Irodalom

Castells, Manuel – Portes, Alejandro (1989): *World Underneath: The Origins, Dynamics and Effects of the Informal Economy*. In: Portes, Alejandro – Castells, Manuel (eds.): *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. L. A. Banton, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press: 208–227.

⁷ A szegregálódó térségek kialakulásának új mintáiról a kétezres évek közepétől születtek átfogó munkák (Ladányi – Széleányi 2004, Virág 2010).

OLVASS FELESLEGESET!

- Feige, Edgar L. (1990): Defining and Estimating Underground and Informal Economies: New Institutional Economics Approach. *World Development* 18(7): 989–1002.
- Hart, Keith (1973): Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies*, 11(2): 61–89.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Massey, Douglas (1987): Understanding Mexican Migration to the United States. *American Journal of Sociology*, 92: 1372–1403.
- Messing Vera (2012): Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest: 204–220.
- Taylor, Edward J. (1986): Differential Migration, Networks, Information and Risk. *Research in Human Capital and Development*, 4: 147–171.
- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve – Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest

OLVASS FELESLEGESET!

Három ország egy határtérsége¹

LONCSÁK NOÉMI²

A Sik Endre és Surányi Ráchel által szerkesztett kötet három ország, Ukrajna, Szlovákia és Magyarország egymással érintkező, határ menti térségeit veszi górcső alá, kiemelve a két határvonal azonosságait, ellentéteit és alapvetően a különbözőségeit. A tanulmányok két nagyobb kutatás eredményeire³ támaszkodnak, melyek széleskörűen vizsgálják az eltérő módon változó határszakaszokat és az Európai Unióhoz fűződő viszonyukat.

A kötet részletes elméleti felvezetője és a vizsgált térségek leírása, bemutatása részben értelmezési keretet biztosít az olvasó számára, részben az elemzés történelmi, földrajzi, gazdasági „beágyazását” szolgálja. A legterjedelmesebb második rész a határmentiség különböző dimenzióit⁴ tárja fel, melyeket a határon átnyúló kapcsolatok mentén jellemeznek az egyes tanulmányok szerzői. Ezt követi az identitás tárgykörében a határmentiség és a kvázidiaszpóra, az ebben megjelenő tanulmányok már sokkal inkább a személyes, egyéni terekben zajló „határhelyzetekre” fektetik a hangsúlyt. Egyéni vélemények is megjelennek határmenti kulcsszereplőktől és vázlatot kapunk a határvidékről, mint az Európai Unió külső határáról. A kötet terjedelmes módszertani melléklete a hasonló kutatásokat tervezők számára lehet igen hasznos.

¹ Sik Endre – Surányi Ráchel (2015): Határhatások. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar és a Tárki Társadalomkutatási Intézet Zrt. közös kiadása, Budapest

http://www.tarki.hu/hu/research/euborderregions/2015_hatarhatas.pdf

² Debreceni Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, szociológia MA hallgató

³ Az egyik kutatás: Az ELTE kutatóegyetemi programja a TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003 azonosító számú, „Európai Léptékkal a Tudásért, ELTE – A felsőoktatás minőségének javítása a kutatás-fejlesztés-innováció-oktatás fejlesztésén keresztül” című projekt keretében valósult meg az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával, a másik: <http://www.euborderregions.eu/>

⁴ Az intézmények között az egyházat, az iskolákat, a gazdasági szereplőket, helyi médiát, a munkaerőpiac kapcsán a határ szerepét és a jövedelemszerző mozgásokat, illetve a határmenti hálózatok együttműködési formáit vizsgálják.

OLVASS FELESLEGESET!

Intézmények a határokon átnyúlva

Az intézmények közül a határmentiség kérdésében általában kiemelt szerepet kap a vallás, a vallásgyakorlás, amely az összetartozás-tudaton túl identitásképző dimenzióként van jelen. A kötet erre vonatkozó tanulmányában vizsgálják, hogy hogyan járulhat hozzá a határon átnyúló kapcsolatok fenntartásához. Az egyház szerepe nem zárul le a hitélet igényeinek kielégítésénél. A hármashatár vidékén egyrészt mintegy állampótló feladatokat vesz magára, ellát olyan szolgáltatásokat, amelyeket az állam nem képes. Ilyen például a határokon átnyúló tudástranszfer hálózatának kiépítését, lehetőséget biztosítani az embereknek és fenntartani azokat a kapcsolódási pontokat akár a határ átlépésével is. Másrészt identitásformáló és őrző szerepe miatt a vallás a magyarságtudat egyik alapeleme.⁵

Mivel az iskolarendszerek kérdését fókuszcsoportokkal vizsgálták, kiemelve négy intézményt (Szlovákiában a Királyhelmeci Gimnázium (Gymnázium Kráľovský Chlmec), Ukrajnában a Beregszászi Magyar Gimnázium és a Beregszászi 4. számú Kossuth Lajos Középiskola, valamint Magyarországon a Sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium, Szakképző Iskola és Kollégium) a hármashatár térségében, emiatt az eredmények inkább helyzetfeltáró jellegűek. A határ zártságából és nyitottságából adódó lehetőségek alapvetően áthatják a fiatalok életét, képzési lehetőségeiket. A szlovák oktatási rendszer hasonló a magyarhoz, mindössze néhány ponton van eltérés, míg az ukrán struktúra nagyon bonyolult, amelyben a könnyebb átjárhatóságot a korrupció jelenti. A szlovák és az ukrán gimnáziumokban a tanulók célja elsősorban a más országban való boldogulás, emiatt az adott országuk államnyelvének, szabályainak elsajátítása nem jelent motiváló erőt számukra. A régió egészére jellemző a gazdasági, munkaerőpiaci kilátástalanság, amelyből adódóan a felsőoktatásban az országból kilépő tanulók többsége nem tér vissza. A diákok jövővel kapcsolatos tervei a határ jellege és az adott ország mentén különböznek, azonban közös bennük a nyugat felé történő elvagyódás. Összességében megállapítják, hogy a vizsgált országok nem nyitottak az együttműködésre az oktatás színterén, amely a fennálló nehézségek miatt „veszélyeztetheti a régió jövőjét” (Sik – Szécsi 2015: 156). Az általam kiemelt eredményeken túl a fókuszcsoportos adatfelvételnek köszönhetően színesen, olvasmányosan mutatja be a fejezet az iskolák helyzetét a határokon.⁶

A következő tanulmány a gazdasági szereplők közti határon átnyúló kapcsolatok intézményes feltételeit veszi sorra, melyet a kihasználatlanság jellemez. A magyar-szlovák határon a feltételek már a 90-es években kiépülésre kerültek, melyet az EU-s tagság tovább erősített, azonban a szerző a határ két oldalán jellemző gaz-

⁵ A vallásról és az identitásformálás kapcsolatáról az érdeklődők Gereben – Tomka (2001), S. Szabó Péter – Grünhut Zoltán (2010) és Tomka (2011) szerzőknél olvashatnak tovább a témában.

⁶ A határmenti térség oktatásáról értekezik Reisinger (2008) és a témában tanulmánykötet jelent meg Kötél – Szarka (2009) szerkesztésében.

OLVASS FELESLEGESET!

dasági elmaradottságot nevezi meg a kihasználatlanság egyik kiváltó okaként. Nem számottevőek ezen a határszakaszon az átívelő tulajdonosi kapcsolatok, a munkaerőmozgás elhanyagolható és egyirányú. Az ukrán-magyar viszonylatot a szlovák állapotokon felül tovább nehezíti a határ zártsága, különbségként leírásra kerül a kereskedőturizmus meghatározó jelenléte, a jövedéki termékek csempészetére irányulva, amely gyakorlat napjainkra is meghatározó megélhetési forrás a kárpátaljaiak számára, és ami fenntartja a határokon átnyúló gazdasági kapcsolatokat.

A politikai és önkormányzati együttműködésekről és ezek intézményi, illetve szakpolitikai dimenziójának bemutatásáról külön tanulmány készült, mely a földrajzi értelemben körülhatárolt eurórégiók leírása mentén tér ki a magyar-szlovák-ukrán határtérségre. A szerző úgy látja, hogy a határok erős korlátozó funkciót jelentenek a személyek és intézmények számára, amely egyik esetben az EU külső, illetve belső határa, tehát alapvető eltéréseket rejtnek, gyakorlatilag azonban a lokális térbe kényszerítik a politikai szereplőket, a határokon való átívelés helyett. Végző következtetése szerint nem működőképes a határszakaszok egységes elemként való kezelése a politikai, önkormányzati szintéren, hanem ezek funkcionális differenciálására lenne szükség.

Az intézményesített média vonatkozásáról csak a magyar-ukrán határtérségre vonatkozóan található elemzés a kötetben, amely átfogó médiaelemzést használ, tartalom és képelemzéssel keresve a határ két oldalán fellelhető különbségeket a határon átnyúló kapcsolatok ábrázolásában. Alapvető különbség, hogy Kárpátalján több figyelmet fordítanak a két ország kapcsolatára, gyakrabban jelenik meg a médiumokban, sok esetben magukba foglalva a kisebbségekkel való szolidaritást és az összetartozást. Felhívja a szerző a figyelmet továbbá a hírek és a képek eltérő konnotációjára, melyben a magyar oldalon fellépő hírek több esetben manipulatívak, befolyásolni szeretnék a médiafogyasztókat míg az ukrán oldali magyar nyelvű nyomtatott és online sajtóra ez kevésbé volt jellemző.

Munkaerőpiaci tényezők

Két tanulmány foglalkozik a munkaerőpiac egyes jellemzőivel, kiemelten a migrációs potenciál kérdésével és a jövedelemszerző mozgásokkal. Az elérhetőség és a határhoz való közelség migrációra gyakorolt hatásában nem mutatható ki nagyobb különbség a két vizsgált határszakasz között, az ukrain határnál ugyanakkor fontos, hogy csak a kapcsolati tőke bírt növelő hatással. A két migrációs típus (rövid- és hosszútávú munkavállalás) esélyét mindkét térségben a korábbi külföldi munkavállalás és a vállalkozói tapasztalatok befolyásolták legerősebben.

A külföldi munka és a határon átnyúló vállalkozás a három érintett ország közül Magyarországon a legkevésbé elterjedt, míg Ukrajnából és Szlovákiából jellemző a határátlépés ezen célokból, elsősorban jövedelemszerzésből kifolyólag. A külföldi

OLVASS FELESLEGESET!

jövedelemszerzés ezen országokban is, leginkább a szakképzett, fiatal férfiak körében a leginkább jellemző.

Hálózatok a hármashatár szereplőivel

A szervezeti hálózatok releváns irodalmainak áttekintése után Gerő és Micsinai (I. a kötetben 267–296) foglalkozik a hálózati jellemzőkkel a határokon átnyúló szervezetek kapcsolatával. Tanulmányukban klaszteranalízist és brokerage-modellt is használnak az egyes kapcsolatok feltárására, fontosabb eredményük, hogy a határon átnyúló kapcsolatokban a legnagyobb szerepe az állami szervezeteknek van, továbbá Magyarország a három fél közül a legaktívabb szereplő. Vizsgálták a szektorális megoszlásokat is, azonban a szervezetek tevékenységi köre több információval szolgált.⁷

Határmentiség kérdés

A kötet szerzői vizsgálják a határsávban élők véleményei alapján a határ közelségéből fakadó előnyöket és hátrányokat, illetve, hogy ezek az egyéni vélekedések milyen valós tapasztalatokon alapulnak. A határmentiség szerepére vonatkozóan kitérnek továbbá két, általuk fontosnak tartott szolgáltatóintézményre, az iskolákra és az egészségügyi intézményekre. A határ közelsége a legtöbb előnyt az ukrain magyarországi számára jelent, szorososan utánuk következnek a Szlovákiában élők, a Magyarországon élőket pedig a szerzők szavaival élve „*hidegen hagyja*” a határ közelsége. Okként mindhárom országban vezet a vásárlás, a legtöbb előnyt pedig az Ukrajnában élők nevezik meg: családi kapcsolatok, munkalehetőség, előnyös anyagok beszerzése, értékesítése. Multinomális regressziós modelljük eredményeként megállapították, hogy a haszonelvűség befolyásolja leginkább a határ átjárhatóságának megítélését.

Koltai és Ligeti (I. a kötetben 316–331) tér ki a határ menti lokális identitás tárgykörére, a határ túloldalához kapcsolódó szubjektív kötődést vizsgálták. Tanulmányukban külön értelmezték a szubjektív és a viszonylagost kötődést, és választ kerestek arra, hogy miben és milyen okból kifolyólag mutatnak mást az egyes országokban élők viszonyulásai a határ másik oldalához. Elsősorban nem társadalmi és demográfiai különbségekkel tudták magyarázni eredményeiket, hanem leginkább a történelmi-kulturális eltérésekkel, olyanokkal, mint a nyelvtudás, az elégedettség, a bizalom és a kapcsolati háló szerepe.

⁷ A hálózatokról két alapvető munkát írt Barabási (2003) és Bartal (2006), amely segíti az olvasókat eligazodni a témában.

OLVASS FELESLEGESET!

Kvázidiaszpóra

Négy tanulmányt foglal csokorba a következő nagyobb blokk, amelyek témájukban egységeseeknek tekinthetők, amennyiben mindegyik valamilyen formában az identitás egy-egy aspektusát emeli ki. A nemzethez kötődő identitás, az önazonosság az első ilyen dimenzió, fontos, hogy a nemzeti és etnikai hovatartozás sok esetben nem esik egybe a vizsgált térségben. A három országban eltérő tényezők befolyásolták a nemzetfelfogást, például eltérő anyagi helyzetű csoportok az egyes országokban eltérően nyilatkoznak nemzeti identitásukkal kapcsolatban. Külön kitérnek a szerzők az identitás veszteség és az identitás átörökítésének kérdésére is.

A magyarság értelmezésére vonatkozóan modellek keresésével foglalkozik Pakot és Sörös (I. a kötetben 376–395). Megállapítják, hogy a szlovákiai és ukrainai magyarság magyar identitásának definiálása más módon épül fel, Szlovákiában inkább a kultúrnemzet domináns, míg Ukrajnában a nyelvi azonosulás.

A kvázidiaszpóra fejezetbe az identitáskérdések mellett egy mélyinterjú kutatás is színesíti a képet, melyet Herendi (2015) végzett Beregszászon és Mezőváriban, a közösségi élet aktív szereplőivel. Megismerheti az olvasó általa az emberek vélekedését a határmenti kapcsolatokról, a magyar állampolgárságról, az Európai Unióról és a református vallás és a magyar identitás kapcsolatáról Sik – Szécsi és Németh tanulmányaiból (I. a kötetben 410–436).

Összegzés helyett

A bemutatott kötet tipográfiája, szövegképe, stílusa, szellős szerkezete könnyen olvashatóvá teszi az elsőre robusztusnak látszó könyvet. Könnyű tájékozódni benne, a témában nem, vagy kevésbé jártas olvasók számára is, ezt könnyítik a nagyobb és kisebb fejezeti egységek. A Sik és Surányi által összegyűjtött tanulmányok betekintést engednek egy speciális földrajzi és társadalmi egység – a határ – legfontosabb dimenzióiba. Külön erőssége továbbá a kötetnek, hogy a szerzők írásai a maga komplexitásában is helyállnak, azonban megfelelő közeget és értelmezési keretet kap az olvasó, amennyiben áttanulmányozza a Határhatások teljes repertoárját.

Irodalom

Barabási Albert-László (2003): Behálózva. Magyar Könyvklub, Budapest

Bartal Anna Mária (2006): A hálózatelemzés gyakorlati lehetőségei és gyakorlati konzekvenciái a civil szervezetek vizsgálatában – egy ernyőszervezet esettanulmánya alapján. Kutatási zárójelentés, Budapest <http://www.szulokalapitvany.tsoft.hu/digitalcity/servlet/PublishedFileServlet/AAABZJNI/A+hálózatelem->

OLVASS FELESLEGESET!

zés+lehetőségei+és+gyakorlati+konzekvenciái+a+nonprofit+szervezetek+vizsgálatában.pdf

Gereben Ferenc – Tomka Miklós (2001): Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben. Teleki László Alapítvány – Corvinus Kiadó, Budapest

Kötél Emőke – Szarka László (szerk.)(2009): Határhelyzetek II. Kultúra – Oktatás – Nyelv – Politika. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest
<http://mek.oszk.hu/09400/09428/09428.pdf>

Reisinger Adrienn (2008): Oktatási kapcsolatok a szlovák–magyar határtérségben. Tér és Társadalom, 22(3): 127–149. http://epa.oszk.hu/02200/02251/00032/pdf/EPA02251_Ter_es_tarsadalom2375.pdf

S. Szabó Péter – Grünhut Zoltán (szerk.) (2010): Vallás, politika, identitás. Publikon Kiadó, Pécs

Tomka Miklós (2011): A vallás szerepe az interkulturális kommunikációban. Vallásföldrajz és a vallási kultúrák regionalitása. Uniworld Közhasznú Egyesület.
http://www.phil-inst.hu/uniworld/kkk/rel/geogr/tomka_3.htm

OLVASS FELESLEGESET!

Hármas határokról antropológiai megközelítésben¹

ZÁMBÓ GABRIELLA²

A kötet közvetlenül a rendszerváltás hatását, az országhatárok külső-belső, összekötő-szétválasztó ismérveit főként minőségi szempontból vizsgálja. A társadalmi és történeti szempontú megközelítés betekintést enged a határmenti közösségek határértelmezésének sajátos világába. Ezt a minőségi átalakulást – mely szükségszerűen eltérő határmenti szabályozásokat, gyakorlatokat alakított ki a határ mentén élő közösségekben – lokális szinten vizsgálják a szerzők. A különböző dimenziókat vizsgáló kutatások során a kutatók területileg a hármass határok mentén vizsgáldottak, érdeklődésük középpontjában a határ társadalmi, kulturális és politikai hatása áll.

Határkutatás és migráció a néprajzban

Az antropológiai kutatások erőssége elsősorban annak kvalitatív módszertanában keresendő. A jelen kötetben négy év kutatómunkájáról beszámoló tanulmányok főként a néprajzi terepmunka, a vizuális dokumentáció módszereit, valamint a kérdőíves adatgyűjtést használva számolnak be eredményeikről. Mészáros nemcsak a kutatás módszertani elemeit ismerteti, hanem a néprajzi kutatás ismérveit és elméleti kereteit is részletesen leírja (I. a kötetben 13–25). A határok dinamikájának néprajzi megközelítése, valamint a terepmunka teszi lehetővé az ember-határ kapcsolat komplex értelmezését. Ennek köszönhető, hogy a határ vizsgálatának fókuszában lehetőség nyílik a határok működésének, a környezetében kialakult mindennapi gyakorlatoknak és a határ identitásformáló szerepének tanulmányozására. A 19. századra visszavezethető nemzeti csoportosítás alapvető hangsúlyt fektet az államok létrejöttének ideologikus alapjaira. A vizsgált térség a *Kulturnation* csoportjába tartozva a morális értékek talaján formálódott, szemben a *Staatsnation* országokkal, amelyek esetében a politikai tartalom a domináns. Meghatározó ez az ideológiai keret a határértelmezésekben is: míg a *Staatsnation* országok a határok politikai és fi-

¹ Turadi Tünde (szerk.) (2015): Hármas határok néprajzi értelmezésben. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest http://www.nti.btk.mta.hu/harmashatarok/anyagok/Harmashatarkonyv_VEGLEGE.pdf

² Debreceni Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, szociálpolitika mesterszakos hallgató

OLVASS FELESLEGESET!

zikai dimenzióját helyezik előtérbe, addig számunkra – kelet-közép-európai országok számára – kevésbé hangsúlyosak ezek a dimenziók. A határhelyzet – ahogyan ezt a későbbiekben is látni fogjuk – sok esetben marginális, periférikus helyzetet jelent az ott élők számára. A kötet speciális határhelyzeteket vizsgál, hármashatárokat (ún. triplexeket). A három nagy területi egységet több kutatás ismerteti meg az olvasóval, melyek közül Magyarország hét hármashatára közül néhányat részletesen is megismerhetünk.

Magyar-osztrák-szlovén hármashatár

A magyar-osztrák-szlovén hármashatár egyik sajátosságát az adja, hogy a hármashatár természetvédelmi területen található. Az életformák és értékrendek diverzitása ezen a határterületen mutatkozik meg leginkább. Mindez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a kötet szerzői különböző kérdéseket középpontba állítva, széleskörűen vizsgálják a terület sajátosságait. Ezek közül Mészáros (l. a kötetben 73–84) az országokon belüli peremhelyzet mérséklésének egyik érdekes formáját vizsgálja: a brandesítést, melyet a térségben található emlékművekkel és a hozzájuk kapcsolható történeti emlékezettel formálnak az ott élők. Betekintést nyerhetünk egyúttal Bednárík kutatása során (l. a kötetben 85–94) a terület mentális határainak feloldásában rejlő nehézségekbe, melyekben nagy szerep tulajdonítható a területen élők gyenge kötéseinek is³. A roma közösségek vizsgálata során Kardos vizsgálatai alapján (l. a kötetben 105–134) elsődleges a régió többi etnikai kisebbségének azonosítása is, így egyidejűleg a vendek (szlovén ajkúak), valamint a hiencczek (német ajkúak) kerülnek fókuszba⁴. A kulturális és gazdasági dimenziókban tapasztalt különbözőségeket azt erősítik, hogy a roma közösségeket nem lehet egyetlen homogén csoportként jellemezni. A kisebbségek nyelvi-kulturális vizsgálata ugyancsak színes képet mutat, akár a külső, akár a belső identitást vizsgálva szembesültek a szerzők az önmeghatározás nehézségeivel. A hármashatár-menti roma közösségek ugyanis jellemzően a többségi etnikummal állnak hosszútávú, többnyire funkcionális kapcsolatban (megélhetés céljából), míg a roma közösségekkel csupán üzleti kapcsolatok vagy nemzeti kötődések kialakulása révén alakítanak ki rövidtávú kapcsolatot.

³ „A társadalmi hálózatelméletből kölcsönzött kifejezés átvétele önkényes, és szándékosan tágan értelmezett, a tárgyalt jelenségekkel kapcsolatban mégis kifejezőnek tartom. Az eredeti kifejezéssel Mark Granovetter a különböző csoportok tagjai között létező laza interperszonális kapcsolatok fontosságára (hídszerep, a társadalmi kohézió megteremtése) hívta fel a figyelmet.” (Granovetter 1991, idézi: Bednárík 2015: 85).

⁴ A roma népesség ma már csak szóróványosan jelenik meg a hármashatár mentén, a kutatás alapján 4-5000 főre teszik a roma lakosság számát, melynek nagy része Magyarország területén él.

OLVASS FELESLEGESET!

Magyar-román-szerb hármás határ

A magyar-román-szerb hármás határon a brandesítés új formát ölt, ezen a területen a multietnicitás a közösségi tudat középpontja. A kisebbségi létből adódó intézményesült kulturális jegyek (szimbólumrendszerek, ünnepek) megléte azonban nem képes kellően hozzájárulni ahhoz, hogy a kisebbségben élők többszörös hátrányát kompenzálják. A különböző határértelmezések eltérő hozzáállást eredményeznek, míg Románia területén a multietnicitás márkaként jelenik meg (az etnikai sokszínűség közösségi ideál, lehetséges erőforrás), addig Szerbiában még mindig a feszültség a domináns a kisebbség és a többség kapcsolatában. Magyarország az „*entocentrikus elzárkózás*” eredményeként a kapcsolatok megszakításával és a közömbösséggel a rendszerváltást követően is döntően semlegessé tette a határmenti kapcsolatokat (Turai 2015: 155). Laszák vizsgálatai alapján (l. a kötetben 159–179) szerb és magyar identitásnarratívákon keresztül betekintést nyerhetünk a hármás határ helyzetből adódó folyamatorientált határértelmezésbe, mely megmutatja, mennyire eltérő a másság és a határ koncepciója a különböző területeken. A határt döntően a mássággal azonosítják a helyi közösségek, az önértelmezés sajátos folyamatát a kisebbségi lét vonatkozásában lehet leginkább megragadni. A narratívák rávilágítottak arra, hogy a határ nemcsak fizikai elválasztó vonalként strukturálja az emberek életét, hanem meghatározó a mentális aspektusa is az identitások kialakulásában.

Magyar-román-ukrán hármás határ

A magyar-román-ukrán hármás határ elemzése során a szerzők külön tanulmányban vizsgálják a magyar-ukrán határvidék informális gazdasági stratégiáit (l. a kötetben 217–245). Az 1950-es évek stratégiával szemben mára már nem a diktatórikus állammal való szembenállás egyik jellegzetes megnyilvánulása az informális kereskedelem és a hozzájuk kapcsolódó foglalkozási csoportok megléte, hanem a rosszul működő állam diszfunkcióinak enyhítése a fő célja a Magyarország felé irányuló informális stratégiáknak. Mindez főként a magyarországi piacok biztonsága és stabilitása, valamint az „*informális piacok iránti tolerancia*” eredményeként értelmezhető (Borbély 2015: 218). Ennek eredményeként a megkötő jellegű társadalmi tőke korábbi központi szerepét felváltja az áthidaló jellegű társadalmi tőke⁵. Az 1950-es évektől nyomon követhető stratégiák átalakulásának részletes leírása választ ad arra a kérdésre is, hogy miként vált a feketepiac és az alternatív gazdasági tevékenységek a határmenti kereskedelem mozgatórugójává. A térség jelentős mechanizmusa az egészségturizmus, melynek speciális ága a nőgyógyászati turizmus,

⁵ A megkötő jellegű társadalmi tőke esetében intenzív, közeli, többnyire befelé irányuló kapcsolatokról van szó, míg az áthidaló tőke esetében sokkal inkább kiterjedtebb dimenzióban, a távolabbi közeg felé irányuló, instrumentális kapcsolatok a meghatározóak (Angelusz – Tardos 2011).

OLVASS FELESLEGESET!

mely Szilágyi kutatásának központi témája (I. a kötetben 246–268). A főként Magyarország irányába történő szülésturizmus számos pozitív hozadékkal jár, melyek közül a minőségi ellátás elsődleges szempont. A kötet harmadik fejezetében Lovas a migráns élethelyzeteket vizsgálja (I. a kötetben 269–279), és feltárja a transmigránsok életmódjának főbb elemeit. Ez az életforma főként a romániai születésű magyarok számára jelenthet fontos előnyöket, akár a térbeli mozgás lehetőségeire, akár a kulturális folytonosság megőrzésére vonatkozóan.

Összességében

A kötet tematikus szerkezete lehetőséget nyújt az olvasó számára, hogy a kezdeti elméleti felvezetés után a terepmunka módszerének köszönhetően egy-egy fejezeten keresztül részese legyen az adott térség lokális közegének. A néprajzi megközelítés eredményeként nem csak a fizikai határ jellemzőit ismerhetjük meg közelebbről, hanem betekintést nyerhetünk a helyi közösségek identitásformálásának legfontosabb mechanizmusaiába. A széleskörűen és változatosan vizsgált hármashatár blokkok igyekeznek megragadni és hűen ábrázolni a kisebbség-többség kapcsolatból adódó másság és önmeghatározás kérdéseit. Mindemellett olyan alapvető témákat is középpontba állítanak a szerzők, amelyek a tapasztalt lokális jelenségek mellett kiterjedtebb és komplexebb kérdéseket is felvetnek, úgymint a regionális identitás, az informális kereskedelem és a határon túli kisebbségek jövője.⁶

Irodalom

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2011): A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom és a politikatudományban. In: Takács Károly (szerk.): *Társadalmi kapcsolat-hálózatok elemzése*. BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet, Budapest
http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_08_Kapcsolathalo_elemzes_szerk_Takacs_Karoly/index.html (Utolsó letöltés: 2017.12.12.)

Bednárík János (2015): „Langsam wochs ma zam”, avagy lassan összenövünk? A magyar–osztrák–szlovén hármashatár-régió néhány gyenge kötése. In: Turai Tünde (2015) (szerk.): *Hármashatár néprajzi értelmezésben*. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest

⁶ Amennyiben az olvasó szeretne mélyebb betekintést nyerni a határkutatás kialakulásának történelmi, politikai beágyazottságába érdemes lehet Kürti László (2006) *Határkutatás - a regionális tudományok új ága?* című írását, illetve Gráfik Imre (2000) *Hármashatár - Közép-Európai nemzeti traumától a népek találkozási helyéig* című cikkét tanulmányozni. Ez utóbbi munka egy újszerű identitásforma lehetőségét veti fel: a nemzetközi kiséregió-identitást.

OLVASS FELESLEGESET!

http://www.nti.btk.mta.hu/harmashatarok/anyagok/Harmashatarkonyv_VEGLEGES.pdf (Utolsó letöltés: 2017.12.30.)

Borbély Sándor (2015): Informális gazdasági stratégiák a magyar-ukrán határvidéken. In: Turai Tünde (2015) (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest

http://www.nti.btk.mta.hu/harmashatarok/anyagok/Harmashatarkonyv_VEGLEGES.pdf (Utolsó letöltés: 2017.12.30.)

Gráfik Imre (2000): Hármashatár – Közép-Európai nemzeti traumától a népek találkozási helyéig. In: *Néprajzi látóhatár*, 9: 3–4: 117–148. Debrecen

Kürti László (2006): Határkutatás – a regionális tudományok új ága? In: *Magyar Tudomány*, 1. Budapest

<http://epa.oszk.hu/00600/00691/00025/05.html> (Utolsó letöltés: 2017.12.12.)

Turai Tünde (2015) (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest

http://www.nti.btk.mta.hu/harmashatarok/anyagok/Harmashatarkonyv_VEGLEGES.pdf (Utolsó letöltés: 2017.12.30.)

Abstracts

Future vision-creation

Examination the motivations behind the future plans of Hungarian youngsters

LÁSZLÓ HAMVAS

In our rapidly changing world, it is becoming more and more complex and complicated for young people to plan their future, which is perceived as a problem by all who are involved. Issues such as one's relation to democracy, their desire to have children, their intentions to pursue further studies, whether they plan their future in their place of residence or abroad or the risk of deviant behavior are not only important from the point of view of the individual but also for society, as the future of a given region is also influenced by the above indicators of future vision. Research methods traditionally applied in youth research, which focus on socio-demographic characteristic features (i.e. objective life situation indicators), are less and less capable of providing adequate answers to these questions. In my hypothesis, to identify the underlying connections, the research tools of psychology and sociopsychology are also necessary to be applied apart from traditional sociological methods.

Therefore, in my study, by the secondary analysis of the most recent, 2014 data of the European Social Survey, I intend to demonstrate the significance of the underlying motivations as future vision creating factors behind the decisions Hungarian young people make.

KEYWORDS: youth, future vision, decisions

What is AlphaGeneration?

ÁDÁM NAGY – ATTILA KÖLCSEY

According to Mannheim (Mannheim 1969), age group can be considered as a generation if it is characterized by a common immanent property, generational consciousness, community status, and three conditions are required: a common experience; actual peer-to-peer orientation and common situational interpretation, attitudes, forms of action (Mannheim 1969). Based on this model Strauss and Howe (Strauss – Howe 1991), states, that a generational change happens in around 15-20 years. Based on the relationship with the information society, the X, Y and Z generations are interpreted, but the concept of Alpha generation is also defined. Our article describes the story of

the Alpha generation, the content attributed to the generation, and tries to answer the question: can this concept be interpreted in the paradigm of the generation of ages?

KEYWORDS: *generations, Alpha-generation, Scientific approach*

The strengthening of “transitional” categories in the self categorization of religious young people

ZSUZSANNA BÖGRE

My study is about changes of self-qualification of the religiosity of the youth. The situation of the youth changed in the 21st century and this drew with itself changes in the ways they see the world. These changes influenced religiosity, too. I have analysed the meanings of the notions used in creating categories of religious self-qualification. I have focused on the meaning of the expression of being “religious in my own way”. What do those using this category of self-qualification exactly mean by that and what are other groups they compare themselves to then? I suspect the existence of a growing rate of transitional categories of self-qualification together with a decline of more exact categories—even though the category of those “not religious” grew and became second biggest behind those of being “religious in my own way”. I hypothesized that the meanings of the notions used in religious self-qualification became blurred as these categories grew in quantity. To see more clearly, I used qualitative research and analysed the meaning of these notions in more detail in the group of those who self-qualified as being “religious in my own way”. The results have shown that youth in transitional categories tend to see themselves as “seekers”. They explained that their aim is to find the meaning of life. They subordinate their quest and their self-qualification to this aim.

KEYWORDS: *religious self-description, “religious in its own way”, “none religious,” “seeker” identity, the ethics of authenticity*

College and university students’ attitudes towards democracy in Hungary

TAMÁS KOVÁCS – DÁNIEL OROSS – ANDREA SZABÓ

The existence of education for democracy has positive impact on citizens’ political knowledge and the identification with the democratic values. In the process of civic education, the universities and high schools play an important role. Many scholars argue that the high schools have a civic mission to serve a public good or the university is the civic mission itself. To examine democratic citizenship among high school and university students we use a dataset composed of three surveys (2011/2012, 2013, 2015) of 4800 Hungarian students. We build on the literature about the empirical

and theoretical framework of democratic citizenship to answer the question if 25 years after the collapse of communism we can witness the emergence of a new generation of democrats in Hungary? Have young people successfully come to terms with their countries' authoritarian past and developed a commitment to democracy as a system of rule? Are they ready to defend it in the face of challenges? Based on the empirical framework of citizenship we derive a number of significant lessons from the Hungarian case, with important implications about the ability to teach the norms and responsibilities of democratic citizenship in the world's emerging democracies.

KEYWORDS: citizenship, democratic attitudes, political value-groups, higher education

Enforcement of Community Approaches in Child Protection Practice— International Trends

ANDREA RÁCZ

Child protection has changed in important ways on international level in recent years. Child protection as social institution adapts to and follows social change. Global competitions, mobility of capital and workforce, acceleration of economic processes and interdependence of national economies, and the economic crises of 2007 has their impact on the operation and workings of welfare systems. This study examines the trends and tendencies in international child protection practice since the 1989 Convention on the Rights of the Child, what type of child protection orientations can be distinguished, what kind of characteristics can be described and which way seems to emerge—as a common challenge—in general in the field of the state's child protection activities. The study draws attention to the importance of some topics in international discourse, such as complex needs of the clients, importance of partnerships, support of parenthood and a range of professional skills and competences to achieve these goals.

KEYWORDS: child protection, family-focused, child-oriented interventions, community resources, new trends

Familyplanning and labour market aspirations among youth in fosterhome

GABRIELLA ZÁMBÓ

Several international and national organisations are concerned with the aspect of children. This essay examines a special group of children and youth who live in fostercare. Their future aspects are basically determined by the break away from their families. Even they area way from their familiesfor a short or a long time, becoming an adult is a complex process and many factors define their lives. Among these factors the environment of the fosterhome and the relationship with the biological family is

essential. The essay focuses on two fundamental dimensions of becoming an adult: familyplanning and working. Although the desires about their future lives are quite diverse, the implementation is similarly difficult for each of them. Those who haven't got the supportive background are hadicapped in many dimensions. In these cases the childprotection has a leading role. The essay attempt stogive an insight to these young adults' futureplans while it highlights the dimensions of familyplanning and working.

KEYWORDS: childprotection, fosterhome, youth, futureaspects, familyplanning, working

Earning and cash management characteristics of the roma communities living on the margins of society in Budapest

ANDRÁS BALÁZS

In this essay, I aim to explore the income and cash management characteristics of the roma communities living on the margins of society in Budapest. In my research, my main focus was the way people are living in the segregated streets of "Magdolna district" reacted to the declining opportunities after the economical system change. Another question to be answered is what strategies these families and households use to provide the sufficient amount of income, and if there is any kind of economical or 'life-management' community function between them beyond the segregation.

After reviewing the job opportunities, I concentrated on the characteristics of the consumption structure. I interviewed them about their costs of living as well as the possible ways of reducing their expences. I also tried to examine how the cooperation of extended families effect the everyday life of the smaller parts of these families.

KEYWORDS: poverty, social exclusion, income strategies, roma

Women in science

The odyssey of the female scientists, from the Background to the „Procrustean bed”—The opaque mirror of the male correlate

IZOLDA TAKÁCS

This study examines the social ideology regarding gender equalities, through outstanding women's scholars, which is based on old traditions and customs. Among other things, I present the main stages of the scientific career of Maria Michell, Marie Curie, Lise Meitner, Vera Rubin. I capture the subject within the theoretical framework of women's studies, which is characterized by many questions and debates, for example the biological or the cultural determinism (the nature or education, religion, culture, socialization) have greater influence on gender roles.

KEYWORDS: Women, Equality, Science, Deconstruction, Binary Oppositions